Josep Fontana

Capitalisme i democràcia
1756-1848

Com va començar
aquest engany

Aquest assaig és una mostra excel·lent del compromís social i cívic de l’historiador Josep Fontana. Les seves reflexions aclaridores se centren a explicar els orígens i els camins que han portat a un dels problemes actuals més greus i que amenaça el futur de les nostres societats: la desigualtat social creixent en el món contemporani, «un procés que afavoreix l’enriquiment d’un petit grup a costa de la majoria».

Fontana aprofundeix en els orígens del capitalisme quan, a cavall del segle XVIII i XIX, es van forjar els mecanismes d’un sistema econòmic que ha tingut en el segle XXI un avenç depredador i imparable, configurant una societat cada vegada més desigual. Una anàlisi rigorosa, un cop de puny i un crit d’alerta que desemmascara les regles del joc que han portat a una situació social global injusta fruit d’unes decisions interessades i no d’unes circumstàncies inevitables.

Josep Fontana

Capitalisme i democràcia 1756-1848

Com va començar aquest engany

ePub r1.0
Titivillus 03.04.2022

Títol original: *Capitalisme i democràcia 1756-1848. Com va començar aquest engany*
Josep Fontana, 2018

Editor digital: Titivillus
ePub base r2.1

PREFACI

Vivim en un món en què la majoria dels estats són democràcies parlamentàries basades en constitucions que garanteixen els drets i les llibertats de tots els ciutadans, però on els governs elegits es cuiden sobretot d'afavorir els interessos econòmics de les grans empreses i dels més rics. La vida política es fa públicament en termes dels problemes que afecten el conjunt dels ciutadans, mentre la trama de la legislació que afavoreix els interessos del capital financer i dels grans empresaris es manté discretament en l'ombra. El resultat és que aquests governs que hem elegit entre tots perquè prometien vetllar pel nostre benestar s'han convertit finalment en còmplices tolerants d'un procés que afavoreix l'enriquiment d'un petit grup a costa de la majoria i que engendra, amb això, una societat cada vegada més desigual.

Aquest llibre vol explicar com va començar aquest sistema. Parteix d'uns moments en què s'estava produint a Europa un creixement econòmic generat des de baix, des de la iniciativa dels camperols i dels menestrals, que apuntava cap a una nova societat més igualitària. Els grups dominants de la vella societat, terratinents i burgesos, van voler apropiar-se els beneficis d'aquest creixement i ho van començar a fer amb l'auxili d'uns governs que de fet controlaven i als quals els bastava de fixar les regles del mercat, presentades com una condició *natural* per al progrés col·lectiu. Mentre això succeïa, però, la Revolució Francesa es va presentar com una amenaça més gran que podia subvertir per complet l'ordre social existent.

Cap al 1814, després d'haver frenat aquesta amenaça, els governs europeus van iniciar la tasca de restaurar el vell ordre social, a la vegada que seguien afavorint el desenvolupament del capitalisme. Va costar, però,

quaranta anys de provatures arribar a establir una fórmula que permetia, amb el triomf de la revolució burgesa, mantenir una il·lusió de llibertat democràtica que garantia a la vegada que els propietaris conservarien el control del poder, sense permetre que els altres, l'ample grup a qui el capitalisme expropiava el fruit del seu treball, hi accedissin.

Des del 1848 es pot considerar que quedava establert un sistema que en termes generals era semblant al que regeix avui entre nosaltres, amb perfeccionaments que s'hi van anar afegint, com el d'aconseguir controlar els resultats electorals amb el sufragi universal. Durant tot aquest temps, però, es poden trobar els rastres, negligits per l'erudició acadèmica, d'una altra proposta de democràcia igualitària, que no es basava en el domini dels propietaris, sinó en el dels consells i els sindicats. De fet, hi va haver uns anys, entre el 1945 i el 1989, en què, com a conseqüència de la influència de la revolució soviètica i de l'auge dels sindicats al món capitalista, va semblar possible que alguna cosa similar a aquest projecte igualitari podia consolidar-se. Però el capitalisme va sortir vencedor de la pugna i avui el tenim dominant les nostres vides.

Encara hi ha, però, alguns teòrics contemporanis de la lluita contra el capitalisme, com William I. Robinson, que sostenen que la gran esperança del futur rau a recuperar aquesta democràcia igualitària: en un gran despertar col·lectiu que qualli en un «projecte popular transnacional» que serà l'equivalent de la «revolució socialista mundial» que Lenin plantejava el 1917, però que no estarà protagonitzat per partits polítics del vell estil, això és per elits dirigint les masses, sinó per forces sorgides de baix, de les lluites quotidianes dels homes i de les dones.[1]

El propòsit d'aquest llibre, en explicar d'una nova manera com va néixer el capitalisme, no és tant el d'aclarir el passat com el d'ajudar-nos a entendre millor, des de l'estudi del passat, com actua en el present.

1

UN MÓN EN PROCÉS DE CANVI

Després del segle de desastres que havia estat el XVII per a l'Europa occidental, afectada a més pel canvi climàtic de la petita glaciació, el XVIII va ser clarament un temps de recuperació, sobretot la seva segona meitat.[2] Dos factors van contribuir a aquest creixement, especialment actiu als països més desenvolupats, com la Gran Bretanya, Holanda i França, i que marca el moment a partir del qual Europa va protagonitzar la «gran divergència» que la situaria pel davant de la resta del món en termes de progrés i de riquesa.[3] El primer factor va tenir per protagonista la burgesia de negocis implicada en el comerç internacional, associada en la gestió dels capitals amb els terratinents, que completaria ara una llarga etapa de progrés. El segon factor, en canvi, seria obra dels camperols i els menestrals, que iniciarien un procés de creixement intern. La combinació de tots dos estímuls va significar un canvi essencial en la història.

LA FORMACIÓ D'UN MERCAT MUNDIAL

L'expansió del comerç internacional europeu es va produir en dues direccions distintes. Per una part, es va iniciar en el territori continental d'Amèrica, on els espanyols obtenien la plata, que seria durant molt temps

la mercaderia fonamental del comerç internacional, aconseguida amb una força de treball que sotmetien a la pressió combinada de la compulsió —«presupuesta la repugnancia que muestran los indios al trabajo, no se puede escusar el compelerlos»— amb la de formes d'integració forçada en el mercat de treball assalariat, cosa que expulsava els indis de les seves economies de subsistència. Després, al segle XVIII, començaria una nova etapa de l'expansió a Amèrica, centrada en el Carib, de la qual parlarem més endavant.[4]

Molt diferent va ser l'extensió en direcció a Orient, cap a l'Índic, on van trobar d'entrada un comerç local força desenvolupat, i on arribaven com a participants de segona categoria per negociar i proporcionar serveis, gairebé inadvertits inicialment. «Com les mosques a la llet», s'ha dit en relació amb la presència dels holandesos a les illes que formen l'actual Indonèsia. Com que no tenien superioritat militar ni naval a la regió, els seus afanys de conquesta es van haver de limitar inicialment a imposar-se sobre petites comunitats locals, sense enfrontar-se a les potències dominants, o a gestionar establiments consentits per aquestes potències, com farien els portuguesos a Macau o a Nagasaki.[5]

Els primers que es van instal·lar a l'Índic van ser els portuguesos, que havien estat els primers a arribar-hi, i que no solament es dedicaven a l'intercanvi de productes d'Orient i Occident, sinó que participaven en el comerç interior entre els països d'aquesta zona, encara que sovint els faltaven mariners i vaixells per atendre els tràfics, cosa que els obligava a recórrer a mariners natius d'aquestes terres o a anglesos, com a resultat de l'aliança que van establir amb Anglaterra després d'aconseguir la independència el 1640, per tal d'assegurar-se una protecció contra Espanya.[6]

Al segle XVII van arribar a aquest escenari asiàtic altres grups europeus, els més importants dels quals serien holandesos, anglesos i francesos, que actuaven a través de companyies oficials: la Verenigde Oostindische Compagnie holandesa (VOC), l'East India Company britànica (EIC) i la Compagnie Française des Indes Orientales, creada per Colbert el 1664, a les quals s'afegirien, entre altres, les companyies de danesos i suecs.

Els holandesos, que a mitjans del segle XVII ja tenien la flota més gran del món, van ser els primers a imposar-se. Com que les rutes tradicionals del seu comerç amb la Mediterrània i el Bàltic patien les conseqüències de l'enfrontament amb Espanya, des del 1590 van començar a dedicar-se al tràfic de productes de luxe d'Orient. El 1602 van fundar la VOC, a la qual s'atribuïa la facultat d'usar les armes, com ho va fer d'entrada per establir-se a les illes de l'actual Indonèsia, al centre del proveïment de les espècies, i van fixar la seva capital a Bantam, a l'illa de Java, fins que el 1619 la van traslladar a Jakarta. Els holandesos eren partidaris de garantir la continuïtat del comerç amb l'ús de la força, creant fortaleses i emmurallant ciutats. Van aconseguir així desplaçar els portuguesos de moltes de les seves bases, com Colombo o Malaka, i dominar el comerç de les espècies amb Europa, en una situació de monopoli que es va veure reforçada el 1652 quan van fundar la colònia del Cap, al sud del continent africà, que els serviria de punt de repòs i dipòsit.[7]

Darrere dels holandesos van aparèixer a l'Índic els anglesos, amb l'East India Company. Les companyies anglesa i holandesa, que podien col·locar les seves accions als mercats borsaris d'Amsterdam i Londres, aconseguien mobilitzar grans capitals i van poder establir factories a les costes de l'Àfrica i l'Àsia, fortificar-les per poder defensar-les i negociar pel seu compte pactes amb els poders locals per tal de mantenir actives les relacions econòmiques amb l'interior. Cal entendre, però, que eren societats anònimes que treballaven per al benefici dels seus accionistes, als quals proporcionaven dividends —els de la VOC anaven del 12 al 50 per cent— i procuraven impedir que comerciants individuals participessin en el negoci d'Orient.[8]

La companyia anglesa, nascuda el 1600 amb la idea de limitar-se a comerciar, va passar moments molt difícils durant els anys de la guerra civil a Anglaterra, incloent-hi haver de competir amb una nova Companyia de les Índies creada el 1639 amb la idea de comerciar en llocs diferents dels que freqüentava la primera. El juny del 1698 la Cambra dels Comuns la va refundar, i va generar unes expectatives de guany que expliquen la rapidesa amb què es van cobrir les seves demandes de recursos. La nova concessió legitimava la seva ambició d'establir llocs fortificats a l'Índia, a la vegada

que s'implicava en la política interior britànica, proporcionant recursos a l'estat en forma d'aranzels i crèdits, mentre aquest, per la seva banda, havia d'encarregar-se a la llarga de protegir la navegació britànica contra els holandesos, com ho plantejava en les Navigation Acts i la Cruisers and Convoys Act del 1708, amb una marina estatal destinada a protegir les naus de comerç per realitzar l'ideal que Bolingbroke proposava el 1738 a *The idea of a patriot king*, de «flotes que cobreixen els oceans portant cap a casa riquesa en retorn de la indústria o enviant assistència o terror a l'estranger».

Defugint les elevades despeses militars a Orient que assumien els holandesos, els anglesos van estendre els seus viatges de comerç a Pèrsia, Siam i la Xina, van renunciar inicialment a les espècies i van escollir assentar-se en territoris de l'Índia, pactant amb l'imperi mogol o enfrontant-se amb les seves autoritats locals en un escenari on l'enemic a batre eren habitualment els francesos.[9]

UNA GUERRA PER REPARTIR-SE EL MÓN

El que anomenem la guerra dels Set Anys (1756-1763), que Churchill va qualificar com la primera guerra mundial i que va causar al voltant d'un milió de morts en els seus diversos escenaris —cosa que en fa la guerra més sagnant que s'hagués conegut a Europa fins aquell moment—, va ser en realitat un conjunt de conflictes que van afectar Europa, Amèrica, l'Àfrica occidental, l'Índia i les illes Filipines. A Europa es van enfrontar un bàndol que integrava la Gran Bretanya, Prússia, Portugal i alguns petits estats alemanys contra França, Àustria, Rússia, Espanya i Suècia.

El conflicte, que havia començat a Amèrica en una disputa entre colons francesos i britànics, va prendre una dimensió internacional a Europa amb la lluita per la possessió de Silèsia entre Prússia i Àustria, que en realitat va comportar un enfrontament entre la Gran Bretanya, aliada de Prússia, i França, aliada d'Àustria i Rússia, fins que aquesta darrera va canviar finalment de bàndol.[10] La victòria va ser per a Prússia, i va deixar establerta la *pentarquia* de grans potències que dominarien la història

d’Europa fins a la Guerra Mundial del 1914-1918: França, la Gran Bretanya, Àustria, Prússia i Rússia.

L’impacte més gran de la guerra, des del punt de vista que ens interessa aquí, va ser el que es va produir als escenaris colonials, on la Gran Bretanya va aconseguir guanys considerables sobre França i èxits espectaculars contra Espanya, com l’ocupació de l’Havana. A Nord-amèrica el resultat més important va ser la pèrdua, per part dels francesos, dels seus territoris al Canadà. A l’Àfrica occidental el conflicte va tenir com a protagonistes britànics i francesos, que es disputaven els dos ports del Senegal, Saint-Louis i Gorée, que donaven accés a la goma aràbiga produïda a l’interior, un producte cercat per la seva utilitat en la indústria tèxtil, i que servien a més de punt d’embarcament per al tràfic d’esclaus.

L’escenari més transcendent des del punt de vista de l’expansió colonial va ser possiblement el de l’Índia. Allí, francesos i anglesos no cercaven guanys territorials, sinó que es limitaven a mantenir factories ben defensades, properes a la costa, i tractaven d’assegurar-se privilegis per al comerç, una activitat en què la companyia anglesa era molt superior a la francesa pel volum del tràfic i per uns costos de transport més baixos. Totes dues companyies mantenien relacions de pau o de conflicte, sovint en funció del que passava a les seves metròpolis —si bé podien passar mesos abans que s’assabentessin de si hi havia pau o guerra entre elles—, i solien actuar aliant-se amb els poders locals en les seves lluites. Francesos i britànics pugnaven a la zona del sud-est, on els britànics van establir les ciutats de Bombai, Madràs i Calcuta, i més al nord a Bengala, on l’EIC va saber treure profit de la seva producció tèxtil, que en aquells moments tenia més demanda a Europa que les espècies.

Cap al 1750 els artesans de Bengala produïen teixits de qualitat superior a preus amb els quals no podien competir els europeus, fins al punt que les indianes es venien a Europa a menys de la meitat del preu de les teles de producció local. Els agents de la Companyia de les Índies Orientals britànica van començar organitzant i controlant la producció local, a la vegada que la necessitat de defensar-se dels atacs dels francesos i dels seus aliats locals els duia a fortificar els seus assentaments i a organitzar un exèrcit, que va arribar a comptar amb uns dos mil europeus i altres tants

natius (sipais). Després de fracassos com la pèrdua de Calcuta el 1756 a mans de Siraj-ud Daula, el nabab o governador de Bengala, aliat dels francesos, Robert Clive els va derrotar finalment a la batalla de Plassey (1757), en una operació combinada amb una intriga per derrocar el nabab, que va ser finalment assassinat.

El 1765 l'emperador mogol Sha Alam II va concedir a la companyia el *diwan* de Bengala, Bihar i Orissa, que encloïa el dret a cobrar els impostos, a canvi d'un tribut anual. A partir d'aquest moment, la companyia va poder pagar, amb els impostos dels natius, un exèrcit cada vegada més gran i poderós, que no solament va consolidar el seu domini sobre Bengala, sinó que va contribuir a l'empresa global que va acabar assegurant l'expulsió dels francesos i la conquesta de l'Índia. Aquesta gesta va ser realitzada per l'exèrcit de la companyia, que a començaments del segle XIX comptava amb 260.000 homes, una xifra que el de la Gran Bretanya no assoliria fins a les guerres napoleòniques (el 1793 comptava solament amb 38.945 efectius).

El govern de la Gran Bretanya va anar controlant gradualment la companyia, però no es va fer càrrec del seu domini territorial a l'Índia fins després de la revolta dels sipais el 1857.[11]Les conseqüències per als teixidors de Bengala, obligats a proporcionar els teixits a preus cada vegada més baixos, i amb l'entrada al mercat britànic dificultada per un aranzel del 78 per cent del seu valor, van ser desastroses, fins al punt de veure arruïnada una activitat que passaria a realitzar-se a Anglaterra. El resultat d'aquesta política i de la corrupció dels dirigents de la companyia va ser 10 milions de morts de fam a Bengala durant els anys setanta, en l'inici d'una època de desastres en tots els territoris indis controlats per la companyia: «Els ossos dels teixidors de cotó emblanquinen les planes de l'Índia», diria un governador general.

Malgrat que els coneixements i l'habilitat dels artesans indis no eren inferiors als dels europeus, la companyia no els encarregava treballs industrials, amb la intenció d'evitar que progressessin, sinó que el que feia era demanar a la Gran Bretanya els productes que necessitava, en especial les armes de foc, de les quals feia un considerable consum. El resultat final d'aquestes pugnes, militars i comercials a la vegada, va ser el retrocés no solament de la companyia francesa, sinó també de la VOC holandesa, que

va començar llavors la seva decadència, completada el 1783 quan els holandesos van donar accés a l'EIC a comerciar en els territoris que dominaven, renunciant al monopoli de les espècies.[12]

Els guanys més importants de la Gran Bretanya no van ser tant els territoris conquerits com la confirmació de la seva superioritat naval. Com deia aquella mena d'himne imperial que era el *Rule, Britannia*, la missió de la Gran Bretanya era «governar les ones», i això va ser el que li va donar un avantatge decisiu en l'expansió colonial i en el creixement econòmic. La companyia, però, convertida en un poder polític a l'Índia i denunciada a la Gran Bretanya pels abusos i la corrupció dels seus funcionaris, començava les seves hores baixes. Els teixits de l'Índia perdien interès a mesura que la revolució industrial en produïa a bons preus a la Gran Bretanya mateix. La companyia es va orientar llavors cap a la Xina i cap al comerç del te i el 1813 va perdre el seu monopoli sobre l'Índia.

L'HORA DELS COMERCIANTS

El moment del gran creixement del comerç internacional va començar al mateix temps que el retrocés de les companyies oficials, a la vegada que l'escenari s'ampliava a l'àrea del Carib i de l'Amèrica del Nord. Els protagonistes serien, a partir d'aquest moment, els comerciants individuals. Convé, però, de no caure en la trampa de veure aquesta activitat com una suma ordenada de viatges. El món del comerç naval al segle XVIII estava poblat no solament per comerciants, sinó també per pirates, contrabandistes i, com diu Marcus Rediker, per delinqüents «de totes les nacions».[13] Sumant-hi altres evidències de resistències al capitalisme, Rediker i Linebaugh van exposar una nova visió global, allunyada del cànon marxista i del model de la lluita de classes, que els duia a sostenir que entre el 1600 i el 1835 hi va haver una solidaritat revolucionària entorn de l'Atlàntic entre mariners, esclaus i camperols. El llibre va rebre elogis d'historiadors progressistes com Howard Zinn i ferotges condemnes polítiques d'altres, com David Brian Davis, que el condemnava com un fruit del pitjor

marxisme, quan el llibre tenia menys a veure amb el *Manifest comunista* que amb l'«amunt els pàries de la terra» de *La Internacional*.[14]

Tornem, però, a l'evolució del comerç internacional per remarcar que les grans línies dels intercanvis d'Europa amb la resta del món es van modificar a mitjans del segle XVIII. Les importacions d'Orient van disminuir (es mantenien solament les de teixits i les de te) i van cedir el primer lloc a altres productes procedents d'Amèrica, com el sucre i el cafè.

El cafè prové d'una planta d'origen africà, possiblement d'Etiòpia, però l'ús de torrar-ne els grans per fer-ne una infusió sembla originari de l'Aràbia: la ciutat de Moka, al Iemen, va ser un dels primers grans mercats del producte. Era fàcil de cultivar en un clima tropical, de manera que es va estendre pel món al segle XVII i va arribar a Amèrica al XVIII, on es va aclimatar ràpidament al Carib i a l'Amèrica del Nord, i ho va fer després al Brasil, que n'és encara avui el primer productor mundial. El seu consum es va difondre a Anglaterra des de la segona meitat del segle XVII, servint-se al públic en establiments especialitzats, que es van convertir en punts de discussió política i intel·lectual (Newton els freqüentava), en locals de joc i en centres de negocis on es compraven accions, s'obtenien crèdits o es contractaven assegurances (Lloyds, que es convertiria en l'empresa d'assegurances marítimes més gran del món, va néixer en un cafè).

El cas del te és molt distint. Només es produïa a la Xina i els xinesos van ser capaços d'evitar que les plantes es traguessin del país. Els occidentals no van aconseguir de cultivar-lo en altres territoris fins a començaments del segle XIX i van trigar mig segle més a poder competir comercialment amb el te xinès, obligats mentrestant a obtenir-lo de la Xina per tal de satisfer una demanda creixent. El te va arribar a Europa a mitjans del segle XVII com una beguda refinada i de luxe, però es va difondre ràpidament al segle XVIII. Durant dos-cents anys el comerç amb la Xina havia estat sobretot dedicat a la porcellana; tanmateix, a mitjans del segle XVIII, i en part a causa de la competència de la porcellana realitzada a Europa, aquesta demanda va baixar i el tràfic es va dedicar especialment a

la seda i al te. Quan els xinesos van liberalitzar les exportacions amb la intenció de rebre més plata dels europeus, anglesos i holandesos van rivalitzar anant-lo a comprar a Guangzhou (Canton), des d'on els viatges de retorn sortien amb un 70 o 80 per cent de te, que era la mercaderia que realment els interessava.[15]

Te i cafè es prenien endolcits amb sucre, de manera que l'augment del seu consum a Europa en va crear una considerable demanda. Aquesta mercaderia es podia produir avantatjosament a les illes del Carib i a bona part d'Amèrica, en grans plantacions explotades amb mà d'obra esclava, la qual cosa explica que l'augment de la seva producció coincideixi amb l'auge de l'exportació d'esclaus africans per l'Atlàntic. Les colònies antillanes de França, Anglaterra i Holanda van passar de produir 30.000 tones de sucre, el 1680, a 140.000, el 1750.

Cap al 1750 el valor de les importacions colonials d'Holanda i de la Gran Bretanya es repartia per un igual entre l'Àsia i Amèrica, amb el sucre com a gran protagonista (ell sol representava un 25 per cent del valor del tràfic global), seguit en importància pels teixits orientals, el cafè i el tabac, als quals s'afegiria aviat el cotó. Aquest va ser l'estímul que va dur a convertir el món tropical, i especialment el Carib, en una immensa plantació que permetia obtenir a baix preu, amb el treball forçat dels esclaus, els productes *colonials* o *ultramarins* que van servir de fonament a l'ampliació del mercat mundial. El cost del treball era la base d'aquest fenomen. Un il·lustrat com Montesquieu, que havia escrit que «l'esclavitud va contra el dret natural pel qual tots els homes neixen lliures i independents», sostenia en canvi que «el sucre seria massa car si la planta que el produeix no la treballessin esclaus».[16]

La canya de sucre, que sembla ser originària de Nova Guinea, s'havia estès des de l'antiguitat per l'Índia i els països àrabs, va arribar a la Mediterrània i va tenir una importància especial a la València del segle XV. El pas a les illes de Madeira i Canàries va ser la darrera etapa abans del salt a l'altra banda de l'Atlàntic. Cap al 1500 el consum de sucre era molt escàs a Europa, on es feia servir com a medicina. Però al llarg del segle XVIII ja s'havia convertit en la mercaderia més important del comerç internacional. El 1800 era un element essencial del consum de les classes mitjanes

europees, alhora que s'estava convertint, a través del seu ús associat al cafè i al te, en un proveïdor de calories important per als treballadors.

França tenia en la seva possessió de Saint-Domingue, al Carib, la principal productora de sucre del món. Aquesta meitat d'una illa alimentava la tercera part del comerç exterior francès. Una flota de 750 grans embarcacions, amb 80.000 mariners, assegurava el tràfic entre els ports de Saint-Domingue i els de França. El 1789 hi havia en aquell territori colonial 40.000 cavalls, 50.000 mules, 250.000 bous i 500.000 esclaus, per una població lliure de 30.000 colons. La revolta dels esclaus de Saint-Domingue el 1791 va acabar amb l'extermini dels colons francesos i la fundació d'Haití, la segona nació lliure d'Amèrica. Conscient de la importància que tenia la producció esclavista del Carib, Napoleó hi va restablir l'esclavitud, que la revolució havia abolit, i el 1802 va enviar 44.000 soldats a Haití en un intent fracassat de reconquesta.[17]

La importància d'aquesta gran expansió del comerç mundial que s'ha produït des de mitjans del segle XVIII només es pot entendre si considerem les interaccions entre les seves activitats i l'economia de les metròpolis, que van acabar conduint a unes transformacions globals. Un estudi sobre una factoria britànica a l'Àfrica occidental ens permet observar microscòpicament com es configura aquest conjunt de relacions en el seu inici. A mitjans del segle XVIII sis comerciants de Londres van comprar l'illa de Bunce (o Bance), prop de la desembocadura del riu de Sierra Leone, i hi van establir una factoria, amb un recinte emmurallat, arbres que proporcionaven fusta per a la reparació d'embarcacions i cultius de verdures i fruites per alimentar els residents. Era un lloc ideal per guardar-hi els esclaus, que compraven als reietons de territoris propers i que venien principalment a plantadors de l'Amèrica del Nord, habitualment a crèdit, reservant-se algunes de les millors *peces* per a les seves pròpies plantacions. A l'illa rebien també els productes que intercanviaven pels esclaus i que portaven en embarcacions de la pròpia companyia: teixits de l'Índia, armes i objectes metàl·lics (productes suecs o de la indústria britànica), begudes alcohòliques, sucre i tabac d'Amèrica.

A la factoria hi va arribar a haver permanentment fins a 35 blancs i 142 esclaus, que no eren per vendre sinó que hi treballaven fixos, fent feines de fusters, ferrers o paletes. Un botànic que va passar-hi el 1773 es va admirar en veure aquells europeus vestits amb robes blanques de cotó importades de l'Índia, que jugaven a golf, assistits per cadis negres que vestien robes de llana produïdes a la vora de Glasgow, a la fàbrica d'un dels associats. Després de jugar van anar tots plegats a sopar i, en acabar, van beure vi de Madeira i van fumar tabac de Virgínia.

Del 1748 al 1784 es va desenvolupar entorn de l'illa un complex de negocis que incloïa una flota que comerciava amb l'Índia, l'oest de l'Àfrica i el Carib, plantacions a Amèrica, comerç d'esclaus i activitats financeres, tant de crèdit als plantadors americans que els compraven esclaus com de contractes de proveïments militars per al govern anglès en la seva participació al costat de Prússia en la guerra dels Set Anys. No esmento el cas perquè sigui important quantitativament —aquesta factoria va exportar uns 13.000 esclaus, mentre que els que van sortir de l'Àfrica atlàntica durant la segona meitat del segle XVIII van ser més de tres milions— sinó pel que ens mostra respecte de la naturalesa de les transformacions que es van produir durant aquells anys.

D'entrada, el negoci d'aquests homes era essencialment comercial, però la seva capacitat d'adaptar-se a una demanda en ràpida transformació els va dur a diversificar les seves activitats. Primer va ser la demanda creixent de cafè i de sucre dels europeus la que els va fer implicar-se en les plantacions americanes. Després van descobrir que els teixits de cotó estampat no solament tenien demanda a Europa, sinó que eren ideals per vendre a la majoria dels mercats de l'àrea tropical del món, i molt especialment als de l'Àfrica, on podien fer-se servir per pagar les compres de productes locals i per damunt de tot les d'esclaus, que augmentaven al mateix ritme a què ho feia la demanda de les plantacions americanes.[18]

E. P. Thompson ha descrit eloqüentment com s'enllacen aquests elements entre si i amb les altres manifestacions internes del desenvolupament capitalista: «L'expansió comercial, el procés de tancament dels camps, els primers anys de la revolució industrial: tot es va produir a l'ombra de la forca».[19] El que havien iniciat el cafè i el sucre ho

va completar el cotó. L’expansió del comerç internacional va tenir un paper decisiu en el progrés industrial europeu. La indústria tèxtil cotonera britànica no hauria prosperat com ho va fer si hagués hagut de dependre del seu mercat interior. Va ser precisament l’exportació la que va fer possible un creixement enorme, que entre el 1780 i el 1800 va multiplicar més de setze vegades el valor de les vendes de teixits de cotó a l’exterior. I van ser en bona mesura els ingressos que aquesta activitat industrial i exportadora proporcionaven a l’estat els que van permetre a la Gran Bretanya finançar les guerres de finals del segle XVIII i començaments del XIX en què es va confirmar el seu domini del mar.[20]

UN CREIXEMENT INTERN GENERAT DES DE BAIX

Aquest va ser també el temps en què es va iniciar, en moments i de maneres diferents segons els llocs, una etapa de progrés i creixement interior nascuda de baix, de l’esforç dels camperols i els artesans. La primera revolució agrícola dels temps moderns va tenir com a base la supressió del guaret, de la terra deixada en descans, sense cultiu, mitjançant la introducció de rotacions en què a un any de cultiu de cereals el seguia un altre de dedicat al de pèsols o mongetes, mentre s’introduïen el trèvol i la trepadella a les zones de pastura. L’objectiu essencial d’aquests canvis era el d’augmentar els caps de bestiar que podien mantenir-se, la qual cosa permetia disposar d’una quantitat més gran d’adob orgànic per millorar el rendiment dels cereals, a la vegada que es disposava de més força de treball. El sistema es podia organitzar perfectament en zones de camps oberts en què la comunitat prenia el control del seu funcionament.

En el cas d’Anglaterra, que és el que coneixem millor, sabem que aquest progrés va permetre que a mitjans del segle XVIII hi hagués un bon nombre de camperols autònoms que tenien garantida la subsistència, gràcies als avantatges que els proporcionaven les terres i els drets comuns, que anaven des del dret d’espigolar fins a l’ús de boscos i pastures, el més important de tots ja que els permetia mantenir una vaca. És el món que evocava en els

seus versos John Clare, nascut el 1793 a Helpstone, fill d'un obrer agrícola, que va treballar com a mosso per als propietaris locals.[21] Clare explicava: «hi va haver un temps en què el meu tros de terra em feia un home lliure […] fins que les vils *enclosures* van arribar i van fer de mi un esclau de la parròquia». Evocava també el canvi en els usos de la vella societat igualitària en què patrons i treballadors menjaven junts, «amb els pobres com iguals, no com esclaus».[22]

Una imatge semblant de progrés, encara que en un context diferent, és la que traiem de l'agricultura francesa, que havia aconseguit millores considerables des del segle XV fins als anys anteriors a la revolució del 1789. Una de les anàlisis més reveladores és la que ens ofereix Pierre de Saint Jacob en el seu estudi sobre els camperols del nord de Borgonya durant el segle anterior a la revolució. Ens mostra com l'amenaça més greu que van patir no va ser la de les restes del feudalisme, sinó la del progrés de les noves formes del capitalisme agrari que impulsaven tant l'aristocràcia com la burgesia en el seu esforç per reemplaçar l'estabilitat que oferia als camperols el sistema tradicional de contractes de mitgeria de llarga durada. La substitució d'aquests contractes per altres de curta durada i fixats en diner, exposava els camperols a perdre la terra i convertir-se en jornalers. Durant els anys anteriors a la revolució, les malalties del bestiar i la crisi econòmica van acabar d'enfonsar-los i van contribuir a la seva mobilització.[23]

Aquests progressos en el sector agrari van venir acompanyats per altres en el de la producció industrial que no podem comprendre bé si no ens desfem inicialment de tòpics com el de menysprear els avenços de la tecnologia abans de la revolució industrial, ignorant progressos molt anteriors com el de la difusió del molí d'aigua, l'aplicació de la roda hidràulica als batans o molins drapers, el teler horitzontal, la filosa, la farga catalana o el complex de canvis tècnics de les anomenades *new draperies*.[24] O el de sostenir que les regles dels gremis implicaven la immobilitat de les formes de treball, quan el que promovien era sobretot l'excel·lència del producte. El gremi no ha estat un obstacle per a la industrialització, com

sovint es diu, sinó que ha servit per representar socialment els interessos dels productors i ha donat origen a agrupacions professionals i patronals.

En l'origen del que anomenem *protoindustrialització* hi ha la integració de la feina dispersa dels camperols i dels progressos tecnològics dels promotors urbans. En moltes zones europees, i especialment en les més pobres, els pagesos feien tasques industrials per compte d'altres en el seu temps lliure. En època de pluges o a l'hivern, quan no es pot treballar al camp, no hi havia llar camperola en què la dona i la filla no filessin, ajudades pel marit o pels fills, que els preparaven les fibres. Produïen més filat del que necessitaven per a la roba de consum personal i el venien als *paraires* (els *preparadors*, que en alguns casos reben els noms de *senyors dels draps* o *fabricants de draps*) o als comerciants que anaven de casa en casa per recollir-lo.[25]

En principi, el filat era una operació domèstica que feien les dones i les filles, de dits més àgils que els homes. Aviat, però, se li va afegir el teixit, elaborat en petits telers manuals casolans. Amb fibres cares, com la llana, que sovint s'havia de comprar molt lluny i que abans de filar necessitava una preparació (rentar, pentinar, etc.), els filadors depenien dels seus proveïdors, ja que difícilment haurien pogut adquirir la matèria primera. Era lògic que en la promoció d'aquesta activitat destaquessin, a més dels comerciants, els paraires o *preparadors* de la llana. La part de la producció que els corresponia, i en especial les operacions finals de tenyir i d'acabar les teles, era l'única que requeria unes instal·lacions i un utillatge costós, com els molins drapers. Eren també els que al final tenien a les mans el producte acabat per vendre al públic (filadors i teixidors operaven normalment amb un producte intermedi, semielaborat). Molt aviat aquests paraires es van convertir en una classe de promotors que compraven la llana, la donaven a filar a uns, a teixir als altres, l'acabaven a les seves instal·lacions i la venien.

Jaume Torras ha estudiat el cas d'una família de «fabricants sense fàbrica» d'Igualada: feien les operacions prèvies a la seva «botiga», donaven la fibra a les filadores, que treballaven a casa a preu fet (a tant la peça) i els la portaven una vegada filada. Els «fabricants» lliuraven després el fil a teixidors que també treballaven a preu fet. Les operacions de tenyit i

d’acabat les realitzaven en instal·lacions pròpies: un tint i un molí draper. La part final, i essencial, era la de posar el teixit a les botigues (tenien participació en comerços de diversos punts de la Península) per vendre’l. Per a aquest nivell calia disposar de prou capital.

Així s’ha passat del *putting out* o producció dispersa a formes d’organització que marcaven el camí cap a la revolució industrial.[26]

LA PRIMERA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL

És en aquest context que cal entendre la formació d’un mercat interior, no solament per a la roba, sinó per a branques d’indústria de les quals es parla poc o gens, productores d’elements de consum domèstic en massa, modestos i molt diversos, que van entrar a les llars populars: claus, botons, ganivets, roba, canelobres, ceràmica, mobles, vaixelles, navalles d’afaitar… Objectes, però, que podien ser tecnològicament tan complexos com l’agulla de cosir, i que demostren el potencial transformador d’aquesta primera revolució industrial, nascuda des de baix.[27] Perquè el progrés tecnològic industrial no va néixer a les societats de savis aparegudes amb la revolució científica del segle XVII, ni a les universitats, sinó que va ser obra dels *artistes*, dels menestrals i artesans que van innovar a partir de la pràctica quotidiana dels seus oficis.

Això és clar en el cas de la Gran Bretanya, on les invencions que van transformar inicialment la producció eren artefactes senzills, ideats per afavorir la producció domèstica, com la llançadora, inventada el 1733 per John Kay, o la *spinning-jenny* de Hargreaves, el 1764, que porta el nom de la dona de l’inventor, a qui anava destinada. Un dels elements definidors d’aquesta etapa seria justament el de treure ple partit del treball familiar.

El fet és potser encara més visible en el cas de França, on s’ha pogut parlar de «la il·lustració dels artesans». Una França que a començaments del segle XVIII sortia arruïnada de les guerres europees, culminades en la de Successió d’Espanya, va posar les seves esperances de progrés en l’aportació que podien fer els *artistes*, els homes d’ofici. Això va inspirar el

projecte de fer una compilació dels avenços de les arts, lligada a la fundació de la Société des Arts, que estava dedicada a «preservar i millorar el coneixement operatiu, les arts mecàniques i les manufactures». La Société, contraposada en certa manera a l'Académie des Sciences, estava integrada el 1728 per vint membres, entre els quals figuraven cirurgians (com François Quesnay), geòmetres, enginyers, constructors de rellotges, mecànics i funcionaris.

El projecte dels artistes tenia, però, un rerefons polític, ja que implicava la demanda que fossin els artistes i no els *savants* els que decidissin, a partir del coneixement que els donava la pràctica, sobre el paper social de les arts. D'Alembert, que era membre de l'Académie des Sciences, i Denis Diderot van reaccionar contra aquest projecte a l'*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*,[28] una obra nodrida en gran mesura per textos i gravats de les obres anteriors sobre les arts.[29]

Els avenços aconseguits per aquesta revolució dels menestrals anaven molt més enllà de la invenció de màquines destinades al treball familiar, com ho demostra que fossin capaços de produir un objecte tan complex com l'agulla de cosir, que, com assenyalava l'*Encyclopédie*, havia hagut de passar per «divuit operacions diferents abans d'entrar en el comerç». De l'*Encyclopédie* el tema de l'agulla passaria a Adam Smith, que el discuteix al primer capítol de *The wealth of nations* per remarcar l'augment de la productivitat que sorgeix de la divisió del treball i de l'especialització de cadascun dels que participen en la producció.

Els avenços aconseguits per aquest camí els podem veure clarament en el cas de la fabricació d'armes de foc a la Gran Bretanya, on la ciutat de Birmingham es va convertir en una mena de fàbrica descentralitzada. En la construcció de les armes de foc hi havia almenys trenta processos manuals diferents que feien diversos artesans individuals. Cada fusell passava per moltes mans altament especialitzades abans de completar-se. Com ho feien també molts altres objectes, ja que aquests artesans no es dedicaven solament a les armes, sinó que quan en minvava la demanda també realitzaven altres feines relacionades amb el metall, des de la producció de joguines a la d'eines d'esmolar. És difícil, per això, dir qui feia les armes, qui era fabricant d'armes.

Les demandes de l’oficina governamental d’Ordnance, establerta a la Torre de Londres, les agafaven *contractors*, homes de negocis que s’encarregaven de distribuir la feina als artesans. Els carrers de Birmingham estaven plens aleshores de nois que portaven cistelles de parts d’armes d’un especialista a un altre. Va ser així com, durant les guerres napoleòniques, Birmingham es va convertir en una fàbrica virtual, que funcionava com un sistema eficaç de producció en massa.[30] Aquesta forma de treballar no solament exigia el compromís de cada participant en la qualitat de la feina realitzada, sinó que respectava les tradicions d’un *preu equitatiu* i un *salari just*, que es van integrar posteriorment en la filosofia dels sindicats, que van néixer com a Trade Unions, o sigui *unions d’ofici*, no només a la Gran Bretanya, sinó a tot Europa. Una coordinació que no solament es duia a terme a l’escala de l’obrador, del taller, sinó a la de la botiga, on, a banda de les regulacions gremials, hi havia un sistema de relacions «d’una enorme complexitat i d’una sorprenent flexibilitat, dinamisme i innovació».[31]

Gillian Cookson ha estudiat el complex desenvolupament de les màquines en la indústria tèxtil britànica, la primera que es va mecanitzar, i ens mostra com les millores han sortit de l’ofici, tot i que han hagut de passar per una llarga experiència de provatures, millores i adaptacions abans de consolidar-se, en un procés que ha avançat sobretot en algunes operacions —el filat abans que el teixit, per exemple— i que presentava diferències segons les fibres.[32]

Això succeïa en un món en què aquests inicis de creixement encara no bastaven per assegurar la prosperitat general, per bé que en mostraven el camí. Les observacions de la història antropomètrica, que ens permeten establir relacions entre l’estatura i el nivell de vida, mostren evolucions negatives entre el 1500 i el 1800, tant per a Anglaterra, com per a Holanda i per als Estats Units, una evidència que coincideix amb les estimacions, igualment negatives, que es fan en l’actualitat de l’evolució dels salaris reals. Aquestes dades porten Van Zanden a concloure que de començaments del segle XVI a finals del XVIII hi va haver «una relació inversa entre desenvolupament i nivell de vida», cosa que obliga a pensar que «amples sectors de la població d’Europa no van treure gaire profit del progrés econòmic» que s’estava realitzant.[33]

Això passava, però, en moments en què s'iniciava a Anglaterra, i s'estendria després lentament a la resta d'Europa, un creixement de la població basat en la reducció de la mortalitat infantil i la prolongació de la vida. Un creixement que inicialment afavoriria per damunt de tot les classes benestants —no pas els camperols irlandesos ni els teixidors a mans d'Anglaterra—, però que acabaria transformant la societat. Era clar que la combinació del proveïment de calories pel comerç internacional i els fruits del creixement interior representaven el camí cap a una etapa de progrés que, pel que fa al desenvolupament intern, semblava apuntar cap a una societat basada en l'hegemonia dels consells camperols i de les societats d'ofici: una societat amb un projecte col·lectiu igualitari. Però el capitalisme, ajudat per l'estat, es va apressar a apropiar-se aquests avenços, a la vegada que falsejava la història del que havia succeït, inventant el mite d'una revolució industrial que hauria sorgit de l'impuls combinat de la màquina i de l'emprenedor.

2

LA RESTAURACIÓ

Aquest panorama de creixement econòmic i transformació social, que estava sofrint, com veurem més endavant, l'acció del capitalisme, es va veure sobtadament trastornat per la revolució que es va iniciar a França el 1789 i que va estendre l'alarma per les societats europees, que temien que l'expansió d'aquest moviment podia convertir-se en un conflicte permanent en què «els rics i els influents s'haurien de refugiar en les seves ciutadelles, assetjats per una violenta i anàrquica massa de pobres i necessitats, dirigits per terroristes rabiosos, que aspiraven a assaltar les ciutadelles i enderrocar l'ordre social».[34]

El nou estat revolucionari francès va reforçar aquestes pors amb les seves victòries militars sobre Àustria, Prússia i Espanya, en un seguit d'accions afortunades, culminades per Napoleó Bonaparte, un jove general cors que es va proclamar *emperador dels francesos* el 1804 i va emprendre una campanya pel domini del món en què inicialment va aconseguir imposar-se a tots els seus contrincants, excepte la Gran Bretanya, que, reforçada per la destrucció de les flotes francesa i espanyola a Trafalgar el 1805, s'havia assegurat el domini del mar. Napoleó va optar aleshores, amb el Decret de Berlín de 21 de novembre de 1806, per posar en marxa un bloqueig continental amb la pretensió d'arruïnar els britànics tallant-los l'accés als ports del continent europeu, cosa que li exigia imposar-se, per la conquesta o mitjançant pactes, als països europeus que havien de col·laborar en el bloqueig. El 1812, la França imperial s'estenia per uns

750.000 km^2 i arribava fins a les costes del Bàltic, per una banda, i fins a Espanya i el centre d'Itàlia, per l'altra.[35]

El seu afany de seguir creixent va ser justament el que va dur Napoleó a la davallada, de la qual va ser sobretot responsable la campanya de Rússia, un desastre en què els francesos van perdre, entre morts, presos i desertors, 380.000 dels seus millors soldats.[36] De tornada de Rússia, Napoleó va seguir combatent, però els seus exèrcits eren cada vegada més dèbils,[37] i els dels seus enemics, cada vegada més forts. El gener del 1814 prussians, austríacs i russos van començar a envair França per l'est i pel nord, mentre els anglesos, manats per Wellington i que havien expulsat els francesos d'Espanya, avançaven des del sud.

Els dubtes dels aliats sobre si calia seguir la guerra fins a la derrota total de Napoleó els va resoldre el ministre d'Exteriors britànic, Robert Stewart, lord Castlereagh, que era qui tenia les idees més clares, per una banda, i qui, per l'altra, disposava de la clau de la continuïtat de la guerra, que eren els subsidis econòmics que proporcionaven els anglesos. A començaments de març del 1814 es va signar a Chaumont l'acord de les quatre potències, que es comprometien a seguir lluitant fins a acabar amb el poder de Napoleó, amb la garantia que els anglesos els proporcionarien subsidis un any més, si calia. Aquest, que Castlereagh anomenava «el meu tractat», va ser la base que va fer possible que hi hagués una política europea comuna, no solament fins a acabar la guerra, sinó també posteriorment, durant l'anomenada «època dels congressos».[38]

El 31 de març de 1814 el tsar de Rússia, Alexandre I,[39] entrava a París al capdavant de les tropes aliades. L'acompanyava el rei de Prússia, Frederic Guillem III, mentre que l'emperador d'Àustria, el seu canceller, Klemens von Metternich,[40] i lord Castlereagh es trobaven encara a Dijon. L'entrada dels russos a la capital es va fer pacíficament i el tsar acceptà allotjar-se a casa de Charles-Maurice de Talleyrand,[41] que en aquells moments era l'únic membre present a París del consell de regència que havia establert Napoleó, que entretant es mantenia retirat a Fontainebleau.[42] Va ser el tsar, a suggeriment de Talleyrand, qui va decidir que la millor solució possible per al futur de França era el retorn dels Borbons, que havien estat destronats per la revolució, però que conservaven un ampli

suport als barris elegants de París, en contraposició amb la *canaille* dels barris pobres, que era clarament bonapartista.

Alexandre, assumint pel seu compte la representació dels aliats, va proclamar que no es negociaria amb Napoleó ni amb cap membre de la seva família, va garantir la integritat de França en les seves fronteres tradicionals i va demanar al Senat —és a dir als *notables* republicans elegits per Napoleó mateix, alguns dels quals havien votat anys abans la mort de Lluís XVI— que designés un govern provisional i comencés a discutir una nova Constitució, que els vencedors es comprometien a respectar. Dos dies més tard, el 2 d'abril, el senat destronava Napoleó i negava drets d'herència política a la seva família, contrariant d'aquesta manera el projecte de l'emperador d'abdicar en el seu fill, el rei de Roma. Tot això ho feia Alexandre pel seu compte, amb el rei de Prússia al seu costat en un paper secundari. Dos dels principals membres del seguici del tsar, Carlo Andrea Pozzo di Borgo i Karl Nesselrode, van col·laborar amb els senadors en la redacció de la Constitució, que es va promulgar el 7 d'abril.[43]

Napoleó, abandonat i traït pels seus mariscals, va acabar signant l'11 d'abril el tractat de Fontainebleau, que confirmava la seva abdicació i li oferia la sobirania vitalícia de l'illa d'Elba, amb un subsidi anual de dos milions de francs (a proveir pel nou govern francès) destinat a mantenir els soldats que l'acompanyessin i a pagar deutes. La seva esposa, Maria Lluïsa —a qui el seu pare, l'emperador d'Àustria, va prohibir que es reunís amb Napoleó a Elba— rebria la sobirania dels territoris italians de Parma, Piacenza i Guastalla.

En arribar a París, Castlereagh i Metternich van criticar la tria de l'illa d'Elba, massa propera a la costa francesa, però el tsar sostingué que s'havia de respectar la paraula que havia donat. El 20 d'abril Napoleó s'acomiadava dels seus soldats i marxava cap a l'exili.[44] El senat, sota la inspiració de Talleyrand, va cridar aleshores Lluís XVIII, germà del guillotinat Lluís XVI, i li va proposar que regnés amb la Constitució moderada que havien elaborat. Es va haver de negociar llargament perquè Lluís no acceptava sotmetre's a una Constitució, de manera que, a la seva entrada a París, el 3 de maig, va crear una comissió que va revisar el text constitucional per convertir-lo en una «carta atorgada» que el rei concedia voluntàriament.[45]

El 30 de maig es va signar el tractat de pau amb França que es coneixeria com a Tractat de París, de condicions prou generoses. Però l'abast real d'aquest tractat no es pot entendre si no es consideren els articles que es refereixen a tota una sèrie molt diversa de qüestions: a més de declarar lliure la navegació pel Rin, es tornava Holanda a la dinastia d'Orange, es determinava que els estats d'Alemanya serien independents «i units per un llaç federatiu», que Suïssa seguiria governant-se independentment i que Itàlia, a banda dels territoris que tornarien a Àustria, «es compondrà d'estats independents». Hi havia encara un article secret que afegia que Holanda rebria els territoris de Bèlgica que havien estat de l'imperi d'Àustria abans de la revolució, ja que «la necessitat d'un just equilibri» europeu exigia que Holanda tingués les dimensions necessàries per poder defensar-se de França per ella mateixa.

Els *quatre grans* van signar aquest acord, al qual se sumarien també les tres potències menors (Suècia, Portugal i Espanya). La complexitat dels assumptes que s'hi plantejaven —s'havien de resoldre del tot els temes d'Alemanya, i en especial el de Polònia, on les ambicions d'Alexandre de Rússia amenaçaven amb complicar-ho tot— explica que es digués:

> En el transcurs de dos mesos totes les potències implicades d'una i altra part en aquesta guerra enviaran plenipotenciaris a Viena per tal de regular en un congrés general els arranjaments que han de completar les disposicions d'aquest tractat.[46]

EL CONGRÉS DE VIENA

En principi se suposava que els temes pendents es resoldrien en una reunió breu destinada a confirmar el que s'havia acordat el 30 de maig i a acabar de precisar-ne els detalls. A l'hora de la veritat, però, les negociacions, que se celebraven al palau imperial de Viena, el Hofburg, van resultar llargues i complicades i van durar nou mesos.[47]

Viena era aleshores una ciutat d'uns 250.000 habitants que va rebre 100.000 visitants durant el congrés, amb cinc famílies regnants i 216 famílies principesques, que acudien a Viena «com els camperols a una fira».

Hi assistiren els representants de les quatre grans potències vencedores (Àustria, la Gran Bretanya, Rússia i Prússia) i de la derrotada (França), però també les potències menors o *subaliats* (és la primera vegada que es planteja l'existència de potències de primera i de segona). Aquests eren, en teoria, els que convocaven i els que havien de negociar. Però, angoixats pels canvis que podien afectar-los, hi van acudir també una trentena de reietons alemanys, dues delegacions diferents de Nàpols (la de Joachim Murat, cunyat de Napoleó, i la dels Borbons), dinou delegats suïssos (un per cada cantó, als quals se n'afegirien tres més), un delegat del papa de Roma (el cardenal Consalvi, que es va quedar a Viena malgrat que Metternich li recordés que allà no es tractaven assumptes religiosos, però que va aconseguir resultats importants per a la reconstrucció dels estats de l'Església), un altre del sultà de Turquia, una representació dels jueus de Frankfurt, una de catòlics alemanys (independent del nunci), una d'editors alemanys (els Cotta), etc.

Sabem moltes coses del que va passar aquells mesos, perquè a Viena hi havia una policia nombrosa, amb xarxes d'informadors i delators, i amb l'espionatge com a tasca habitual: es compraven codis, s'obrien correspondències i es buidaven les papereres de les ambaixades per acabar assabentant-se de xafarderies sense importància. L'estudi que Weil va fer sobre els informes policíacs en el temps del congrés mostra la gran quantitat de notícies que la policia reunia a partir dels seus agents ordinaris, dels confidents i informadors a sou i, finalment, de la recollida de papers i de la intercepció, lectura i còpia de cartes al *gabinet negre*, on un especialista havia aconseguit desxifrar els codis de totes les ambaixades.[48]

Ningú no sabia com s'havien de fer les coses: no hi havia precedents i no tenien un pla establert.[49] Les converses i les negociacions prèvies s'anaven allargant. A l'octubre, abans de començar, es pensava que seria cosa de pocs dies i que els reis tornarien a casa, al més tard, a mig novembre.[50] Els sobirans, però, s'hi van passar molts mesos, vivint a costa de l'emperador (la taula de palau costava 50.000 florins diaris). Es van comprar 300 carruatges i 1.200 cavalls estaven permanentment a la disposició dels invitats.[51] Amb tants reis, tants ministres i tantes senyores —no solament les legítimes, sinó també les amants— i tenint en compte

que no es volia que els poders menors intervinguessin en els debats, es va muntar una *comissió de festes* per tal de tenir-los entretinguts.

D'ací procedeix la imatge tradicional d'*El congrés es diverteix*, que l'humor popular vienès va sintetitzar amb aquestes paraules: «L'emperador de Rússia ama per tots; el rei de Prússia pensa per tots; el rei de Dinamarca parla per tots; el rei de Baviera beu per tots; el rei de Wurtemberg menja per tots; l'emperador d'Àustria paga per tots».[52] Se'ls entretenia amb música: Beethoven va dirigir la seva *Setena Simfonia* i va estrenar *La batalla de Vitòria* i la seva cantata del congrés (*El moment gloriós*), que és possiblement el primer himne europeu, davant d'un públic de sobirans i dignataris incapaços d'entendre la seva música (un informe policíac de novembre del 1815 assegurava que hi havia «una majoria absoluta de coneixedors que es neguen per complet a tornar a escoltar en endavant les obres de Beethoven»).[53]

Però, sobretot, se'ls entretenia amb balls, molts balls. El 3 d'octubre se'n va fer un a la sala d'equitació per a 10.000 persones on, a més, va actuar «un bonic ballet executat per nens» (una companyia infantil de 200 nens i nenes de sis a dotze anys que va entusiasmar, però que es va haver de dissoldre pels escàndols de *sol·licitacions* que es van produir). Ballava especialment el tsar, de qui els vienesos deien que tenia *dansomania*, però també ho feia incansablement Castlereagh, per bé que sense les intencions eròtiques del sobirà rus.[54] També es feien banquets: el tsar va celebrar un sopar de 700 coberts a la sala d'equitació de l'ambaixada russa, il·luminada amb 6.000 llums; Metternich organitzava «grans dinars diplomàtics» cada setmana, però no s'hi parlava de la feina.[55] Hi havia, a més, caceres, teatre, concerts, exhibicions de globus, etc.

«Els sobirans dinen junts cada dia; eviten qualsevol conversa política, i deixen la transacció dels afers al seus respectius ministres».[56] Qui més es divertia era Alexandre de Rússia, que no feia cas de la seva dona i estava un dia amb una i l'endemà amb una altra, escrivint-los cartes en què les tractava de *Mon unique aimée*.[57] Finalment, però, el cansament de tantes aventures, alguns problemes físics i els seus enfrontaments al congrés amb Talleyrand i amb Metternich van anar fent aparèixer en Alexandre de Rússia el seu caràcter colèric i li van fer perdre aquella popularitat que tant

semblava importar-li. Aviat es va començar a dir que el canvi que s'estava veient en Alexandre feia témer que acabés boig com el seu pare.[58]

També Metternich es dedicava intensament a les senyores i als afers de llit.[59] Castlereagh, en canvi, acostumava a anar a passeig amb la seva dona, Emily, una senyora grassoneta que no era objectiu de caça per als conqueridors professionals, i entrava amb ella a preguntar a totes les botigues, sense comprar res.[60] Amb el temps, els vienesos van cansar-se d'aquestes festes contínues i dels visitants que les protagonitzaven, i els van culpar de l'augment del cost de la vida.

Però el Congrés de Viena va ser molt més que una festa. El seu objectiu teòric era el d'establir l'«equilibri de les potències»: un periòdic alemany parlava de «l'establiment de l'equilibri d'Europa» i *The Times* assegurava que s'establiria «un equilibri general».[61] Les negociacions preliminars van ser complicades. Es deia que, abans d'inaugurar el congrés, els quatre grans havien tingut moltes reunions a porta tancada en què potser ja prenien decisions.[62] Al principi es pensava que hi intervinguessin només els quatre aliats vencedors (Anglaterra, Àustria, Rússia i Prússia). De fet, havia estat un error qualificar de *congrés*, com s'havia fet en el tractat de París, el que Metternich i Castlereagh insistien que no era una assemblea on els participants poguessin opinar, discutir i eventualment aprovar, sinó, simplement, la reunió de les quatre potències vencedores que convocaven els altres només per donar-los a conèixer els seus acords. Però les protestes de Talleyrand i del representant espanyol, Labrador, van fer que es decidís crear un «comitè dels vuit» (els quatre grans, França i les tres *potències menors*, que eren, com s'ha dit, Espanya, Portugal i Suècia), que va ser el que va convocar l'obertura del congrés per al dia 1 de novembre de 1814.[63]

Els temes es repartirien entre diverses comissions, per tal d'aconseguir que les qüestions importants les tractessin solament les quatre grans potències i França, i que les menors fossin relegades a comissions secundàries. Amb la finalitat de mantenir entretingudes les petites potències, es van crear fins a deu comissions (vuit primer, i dues més tard),

[64] de manera que totes poguessin participar en alguna, i que hi intervinguessin els seus funcionaris i experts. A la comissió d'estadística es calculava la població real dels territoris sobre el canvi de sobirania dels quals s'estava negociant, però els canvis els decidien els cinc grans.

La tradició ha dut a culpar de la marginació d'Espanya l'ambaixador Pedro Gómez de Labrador, marquès de Labrador, que era considerat ximple, amb un consentiment quasi universal (sembla que Wellington li ho havia advertit al cap del govern espanyol). És veritat que a Viena no va fer un paper gaire brillant i que ningú no el volia com a company en una discussió, però tampoc no hauria pogut fer un gran paper ni que hagués estat llest, perquè la monarquia espanyola es trobava en un punt extrem de debilitat i desprestigi.[65]

Els problemes territorials més importants que s'havien de resoldre estaven relacionats amb l'obsessió del tsar per crear un estat polonès, la qual cosa obligava a tot un seguit d'ajustaments territorials a Alemanya, en relació sobretot amb Saxònia. A aquest s'hi afegien els de la restauració dels Països Baixos, l'organització de la confederació suïssa, la divisió d'Itàlia i altres de menors, com el tema d'Olivenza, en el qual les potències recomanaven a Espanya la devolució d'aquella població a Portugal (que no es va fer).[66] Perquè s'entengui la importància d'aquestes qüestions, bastarà dir que dels 121 punts de l'acta final del congrés, 107 es referien a qüestions de límits territorials,[67] 10 punts més eren sobre la navegació dels rius internacionals, el 118 citava tots els acords i tractats *annexos* a l'acta (entre els quals «la declaració de les potències sobre l'abolició del comerç de negres»), i els tres darrers estaven dedicats a qüestions concretes sobre l'acta.

El problema que explica la llarga durada del congrés i els enfrontaments que s'hi van produir va ser la qüestió combinada de Polònia i Saxònia. A Polònia, repartida des de feia anys entre Rússia, Àustria i Prússia, Napoleó hi havia construït un estat independent: el Ducat de Varsòvia. Ara el lògic hauria estat restablir la situació anterior, i retornar a cada potència el seu tros, com en principi havien acordat els països interessats en els tractats de Kalisch i Reichenbachal (1813). Però el tsar l'havia ocupada i la volia conservar, no com un territori rus, sinó com un regne de Polònia, «lligat

indissolublement a Rússia per una unió de les corones», però amb un sistema de govern propi, incloent-hi una Constitució: era el que s'anomenaria, per raó del seu origen, *la Polònia del congrés*. Alexandre es negava, en canvi, a acceptar la solució alternativa que proposava Castlereagh de crear un estat polonès independent. Al nou regne, que governaria un membre de la família Romanov, s'hi integrarien les províncies poloneses que li havien tocat a Rússia en el repartiment anterior, bona part de la Polònia prussiana i una zona de l'austríaca: el cercle de Tarnopol (Galítsia), que els russos havien reconquerit el 1809. En total, els russos s'endurien deu milions de súbdits polonesos i en deixarien cinc milions a prussians i austríacs, que, segons sostenia el tsar, podien obtenir compensacions territorials en altres bandes.

El projecte *liberalitzador* d'Alexandre per a Polònia, que oferia una Constitució amb un parlament amb dues cambres, va tenir inicialment el suport dels patriotes polonesos. Els problemes amb les altres potències aliades naixien de les compensacions que s'havien de donar a Prússia, que era qui més perdia en aquesta solució. El tsar proposava resoldre-ho donant als prussians el regne de Saxònia complet, castigant així el seu sobirà per haver fet costat a Napoleó, però el govern britànic s'hi oposava. Enmig d'aquesta confusa situació, Talleyrand, al qual Lluís XVIII havia ordenat que defensés el rei de Saxònia, que era cosí seu, en nom dels drets de la legitimitat, va utilitzar aquest argument (una cosa era castigar el rei de Saxònia per haver donat suport a Napoleó, i una altra arrabassar-li la corona) i va rebre el suport de Baviera i de Württemberg, que estaven d'acord que calia resoldre aquesta qüestió abans de prendre decisions sobre Polònia. El rei Frederic August I de Saxònia, que havia estat empresonat i a qui no s'havia autoritzat a enviar representants al congrés, va poder així reclamar el retorn del seu regne en nom de la legitimitat i va rebre el suport de la noblesa i dels caps de l'exèrcit del seu país.

Van transcórrer mesos de discussions en què el tsar mantenia les seves pretensions. La intransigència de russos i prussians va donar lloc a Castlereagh a presentar a austríacs i francesos un projecte d'acord destinat a resistir les ambicions prussianes, arribant si calia a la guerra, que es va signar el 3 de gener de 1815, una triple aliança defensiva que seria secreta.

La seva conseqüència més important era que retornava a França la capacitat d'actuar com una potència europea al poc temps d'haver estat derrotada.[68]

Davant l'enduriment de les negociacions, el tsar va acceptar un tracte que salvava els seus interessos sobre Polònia, a canvi d'abandonar els prussians, que van haver de renunciar a l'annexió de Saxònia i es van acontentar amb 900.000 saxons, menys de la meitat del total, i amb altres concessions, com la part de Pomerània que Dinamarca havia rebut de Suècia en compensació per l'ocupació de Noruega pels suecs, i les 50.000 ànimes al Rin que els anglesos els van aconseguir a expenses dels Orange holandesos i de Hannover. Castlereagh, per a qui el gran rival del futur seguiria sent França, va ser qui va insistir que els prussians rebessin aquestes terres de la Renània, perquè volia que Prússia protegís el Rin dels francesos i fes de coixí per al nou regne dels Països Baixos. El tracte es va completar a començaments de febrer del 1815, quan, després de tres mesos de debats, reis i ministres començaven a estar cansats. Havent lligat els acords més importants, Castlereagh tornava a Anglaterra el 14 de febrer, deixant Wellington al seu lloc. El govern anglès, presidit per lord Liverpool, el necessitava perquè defensés al parlament la seva política exterior, ferotgement atacada per l'oposició *whig*.[69]

Mentrestant, Napoleó, a qui el govern francès de Lluís XVIII es resistia a abonar el subsidi acordat, que li era necessari per pagar el sou dels militars que l'acompanyaven, abandonat en una petita illa (12.000 habitants) als seus quaranta-cinc anys, traït per tots, rebia notícies del malestar de França —un projecte de llei per tornar als antics propietaris aristocràtics els béns no venuts va fer témer als camperols que després se'ls voldrien tornar també les terres que havien comprat legalment— i li arribaven rumors que el volien allunyar, o fins i tot assassinar. De manera que el diumenge 26 de febrer de 1815 va abandonar l'illa amb uns set-cents homes, entre soldats de la guàrdia i llancers polonesos, amb els quals va iniciar la reconquesta de l'imperi («la invasió de França per un sol home», dirà Chateaubriand). La seva marxa cap a París va durar vint dies, del primer al vint de març de

1815, i va ser triomfal, ja que tenia el suport dels camperols i dels treballadors, i trobava poca oposició.

Volia, possiblement, canviar la seva situació espantant les potències europees davant la perspectiva d'una nova guerra, o almenys pactar unes condicions millors per a la seva rendició. Però, com ell mateix reconeixeria més tard, s'havia equivocat de temps; hauria hagut d'esperar sis mesos. Amb tots els representants reunits a Viena, la reacció immediata de les potències va ser declarar-li, de nou, la guerra. El que Napoleó no faria, ni en aquest darrer moment desesperat, seria optar per una sortida revolucionària, cercant el suport de les masses. Al començament, com hem dit, el seguien sobretot els camperols i els treballadors, però ell es va preocupar especialment d'aproximar-se a l'exèrcit, on es van produir defeccions com les dels mariscals Michel Ney i Nicolas Charles Oudinot. El 20 de març l'emperador entrava a París, mentre Lluís XVIII i tota la seva família fugien i anaven a installar-se a Gant.

Els plantejaments polítics de Napoleó assumien en aquests moments una certa continuïtat amb els que Lluís XVIII havia iniciat amb la carta: proposava pacificar el país, per tal de presentar una imatge tranquil·litzadora a les potències, a les quals s'adreçava en so de pau. Però ni la burgesia francesa estava disposada a sostenir-lo —Lluís XVIII respectava els guanys essencials de la revolució en matèria de règim de propietat i llibertat de comerç, i no necessitaven gaire més—, ni les potències, molt especialment la Gran Bretanya, ho estaven a tornar a admetre Napoleó. La notícia de la fugida d'Elba va arribar a Viena la nit de 6 al 7 de març i va desconcertar inicialment els reunits. La reacció de les quatre grans potències va ser la declaració de 13 de març, que condemnava Napoleó «com a enemic i pertorbador del repòs del món», és a dir, com el primer criminal de guerra sotmès a la venjança pública, a la qual va seguir, el 25 de març, la renovació per les quatre grans potències del tractat de Chaumont, en què es comprometien a seguir fent la guerra contra França, ja que havia donat suport de nou a Bonaparte. El 29 Wellington marxava cap als Països Baixos, acompanyat de Pozzo di Borgo, i deixava a Viena com a negociador lord Clancarty, que va ser qui va signar l'acta final del congrés.

El 30 de març els anglesos es comprometien a finançar les despeses militars de russos i prussians (els russos deien que no podien moure un sol soldat si no els donaven subsidis per proveir-los). Ara que havien superat els efectes de la crisi econòmica causada pel bloqueig el 1810 i 1811, i que s'havia acabat la guerra contra els Estats Units, amb la pau de Gant de desembre del 1814, els anglesos es van disposar a gastar-se uns quants milions de lliures més per derrotar definitivament Napoleó.[70]

La commoció va servir també per facilitar que en les negociacions del congrés, que seguien mentre durava la nova guerra, s'arribés a un acord ràpid en unes qüestions que fins aleshores semblaven encallades i que es van resoldre en el transcurs del mes de maig. Els arranjaments territorials d'Itàlia es van completar: Àustria rebria la Llombardia, Venècia, la major part del Tirol i les províncies d'Il·líria (la costa adriàtica); Gènova passava al rei de Sardenya; la Toscana i Mòdena a un arxiduc austríac, i al papa li retornaven els seus estats, amb Ferrara, Bolonya i Ravenna, però no els enclavaments francesos (Avinyó i el comtat Venaissin).[71] Al sud es tornava Nàpols i Sicília a un Borbó, el vell Ferran IV, convertit ara en Ferran I de les Dues Sicílies, encara que Joaquim Murat, que havia acabat traint el seu cunyat Napoleó i negociant amb Àustria, amb la intenció de conservar el seu regne, inicialment va semblar que tenia oportunitats de mantenir-lo. Els austríacs el van derrotar a Tolentino el 3 de maig i van aplanar el camí a Ferran de Borbó, que va recuperar el tron el 17 de juny, mentre Murat, que va provar fins i tot d'aproximar-se de nou a Napoleó durant els Cent Dies, va acabar executat pels Borbons el 13 d'octubre de 1815, després d'un intent fracassat de desembarcament.[72]

Hi havia, a més, el problema del ducat de Parma, que abans pertanyia a la família dels Borbons espanyols, que l'usaven per collocar-hi algun fill cabaler. A Maria Lluïsa, dona de Napoleó i filla de l'emperador d'Àustria, calia retirar-la adequadament, i els aliats s'havien compromès amb Napoleó a donar-li el ducat de Parma. Maria Lluïsa, que en aquells moments era a Viena, va acceptar d'abandonar la causa del seu marit i que el seu fill, el «rei de Roma», s'instal·lés al Hofburg.[73] Que Parma no fos tornada als

Borbons de Madrid és el que explica que el representant espanyol no signés d'entrada l'acta final del Congrés.[74]

Quedava la qüestió de l'ordenació d'Alemanya, que es va concretar el 8 de juny amb la creació de la Confederació Germànica, en què el govern federal depenia d'una dieta, el Bundestag, presidida per Àustria, amb seu a Frankfurt. No es va arribar, però, a crear ni un exèrcit ni un tribunal de justícia propis, com hauria estat necessari per assegurar-ne la unitat.[75]

Examinant en el seu conjunt els resultats del congrés es pot veure que les potències continentals europees van aconseguir una regulació dels problemes territorials d'Alemanya i d'Itàlia que els garantia la seva pròpia seguretat. Els que van obtenir els resultats més importants van ser els britànics, però per entendre-ho cal sortir d'aquesta perspectiva europea i situar-se en la de la lluita pel mercat mundial. S'asseguraven, per una banda, l'anul·lació de França, el seu gran rival, no solament per les condicions que se li imposaven com a conseqüència de la derrota, sinó amb el seu encerclament per part d'Holanda i la Renània prussiana. La reaparició d'una Holanda independent, donada a un membre de la família d'Orange[76] i reforçada amb part dels territoris belgues que la revolució havia arrabassat a l'imperi d'Àustria, anava encaminada a treure profit dels acords que els britànics havien establert anteriorment amb Guillem V d'Orange, però principalment a impedir que França controlés una costa que encloïa Anvers, un dels principals ports europeus.[77] Un encerclament preventiu que es consolidaria amb els territoris donats a Prússia a la Renània.

Però els guanys fonamentals aconseguits per Castlereagh, que havia tingut un càrrec directiu important a la Companyia de les Índies, serien a les rutes del mar: la de la Mediterrània, que s'iniciava a Gibraltar, quedava assegurada amb l'adquisició de Malta i de les illes Jòniques; la de l'Índia, amb l'adquisició de la colònia holandesa del Cap, de l'illa de Maurici (l'antiga Île-de-France, que havia estat un centre de pirateria a l'Índic), completada amb la de Ceilan, també dels holandesos, als quals van pagar una suma ben alta i els van tornar les Índies orientals, incloent-hi l'actual

Indonèsia; a tot això s'hi afegien un seguit d'illes del Carib, productores de sucre i cotó.

Altres qüestions que es van decidir van ser el reconeixement de la neutralitat dels cantons suïssos i la recomanació que Espanya tornés Olivenza a Portugal. Temes com la llibertat de navegació pels rius internacionals o l'abolició del comerç d'esclaus van donar molta menys feina.[78] Els jueus d'Alemanya van pagar grans quantitats a Friedrich Gentz per tal que defensés la conservació dels drets que havien guanyat per la influència de la Revolució Francesa (de poc els van servir després). El comitè de precedència va establir unes regles de protocol complicades. I poca cosa més.

Mentrestant, la divisió en comissions feia que la majoria dels participants no sabés res del que s'estava decidint en les qüestions realment importants. Per això la crònica del congrés que podien fer els periodistes era només la dels balls i les festes, amanida amb alguns rumors: «Països cedits un vespre a un sobirà són donats l'endemà al matí a un altre», deia *The Times*.[79] I dues setmanes més tard un corresponsal del mateix periòdic declarava la seva desesperació davant la falta total de notícies, que només podia explicar-se suposant que els temes importants encara no estaven decidits.[80] El dia 1 de febrer es publicava que tot estava a punt d'acabar (faltaven quatre mesos llargs). Finalment, es va decidir que no hi hagués cap sessió general, sinó partir de les propostes elaborades en les diverses comissions, que serien reunides en un sol text per la comissió de redacció de l'acta final, creada posteriorment amb aquest propòsit. Per això, Gentz deia que no hi havia hagut cap Congrés de Viena. Només es van reunir tots els participants el 9 de juny de 1815 per firmar o adherir-se a l'acta final, sense que ningú, fora de les quatre potències principals i de França, hagués pogut ni tan sols discutir el que se li feia acceptar.

L'acta la signaven les vuit potències; a les tres menors se'ls va llegir el text pel damunt (no tots els articles, perquè no tots estaven traduïts al francès) i es va fer signar a tothom per ordre alfabètic: Àustria, Espanya, França, la Gran Bretanya, Portugal, Prússia, Rússia i Suècia. Al final

Espanya es va negar a signar pel tema de Parma, i el seu lloc està en blanc, però això no li importava a ningú, perquè els espanyols acabarien havent-ho d'acceptar més aviat o més tard. Als petits països se'ls va deixar només que s'hi adherissin i el papa i el sultà no ho van fer, per raons òbvies.

Mentre seguien i acabaven les sessions del congrés, prosseguia la guerra contra Napoleó, del resultat de la qual podia dependre la validesa de les decisions que s'havien pres a Viena. L'emperador va tenir dificultats per reclutar un nou exèrcit, però també en va tenir Wellington, que havia marxat cap a Bèlgica, on va aconseguir reunir 90.000 homes, entre anglesos, holandesos, belgues, etc., traient fins i tot soldats de guarnició d'Anglaterra i d'Irlanda. Hi havia, per altra banda, Blücher amb més de 100.000 prussians, esperant que se'ls reunissin els contingents austríacs i russos per tornar a envair França. Napoleó va comprendre que li convenia atacar-los per separat, abans que se'ls afegissin els reforços austríacs i russos, i va entrar en territori belga amb 125.000 soldats. Va vèncer els prussians el 16 de juny de 1815 a Ligny, però l'exèrcit prussià no es va retirar cap a l'est, com Napoleó esperava, sinó cap al nord, per tal de reunir-se amb Wellington, que havia demanat el seu suport. La batalla decisiva va tenir lloc el 18 de juny al costat del poble de Waterloo. «La nit abans hi havia hagut una tempesta i el dia era fosc, amb intervals de pluja», recordaria Wellington anys després. Els dos exèrcits que s'enfrontaven inicialment eren de dimensions semblants, per bé que les tropes de Wellington no estaven tan ben preparades com les franceses; «Napoleó no va tenir mai un exèrcit tan bo com aquell», opinava Wellington. Però la intervenció final dels prussians va trencar l'equilibri i l'exèrcit francès va acabar desfet i fugitiu; Napoleó mateix va estar a punt de ser capturat.[81]

El 21 de juny, Napoleó tornava a París derrotat i era encara aclamat per unes masses que no va voler mobilitzar ni en aquest darrer moment. Va tornar a abdicar en el seu fill i s'adreçà a la costa atlàntica. El 15 de juliol es va embarcar al Bellerophon cap a Anglaterra, creient que allà el deixaren viure en pau, com un exiliat. Els anglesos van pensar de tornar-lo a Lluís XVIII per tal que l'executés, però els va fer por que els seus partidaris a

França l’alliberessin. Van resistir també les pressions dels prussians, que demanaven que els el deixessin, que ells ja s’encarregarien de matar-lo, i finalment, tenint en compte que no hi havia base legal per tenir-lo empresonat a Anglaterra, van decidir portar-lo a un lloc d’on fos més difícil sortir que d’Elba: l’illa volcànica de Santa Helena, a 2.500 quilòmetres de l’Àfrica i 3.500 del Brasil, el lloc més allunyat imaginable, on va arribar el 17 d’octubre. El problema residia en el fet que Napoleó no era en realitat un presoner i que la seva deportació era il·legal, com van argumentar alguns polítics *whigs*. D’aquí que s’alegressin que morís el 5 de maig de 1821, a cinquanta-un anys d’edat, sembla que de càncer.[82]

Un cop acabats el Congrés de Viena i la guerra, amb Lluís XVIII de nou al poder, les potències van decidir castigar els francesos que, començant per l’exèrcit, havien col·laborat amb Napoleó en el seu retorn. Les negociacions van ser llargues, de juliol a novembre; abans que s’acabessin, però, el tsar Alexandre va fer la proposta de convertir l’acord de les potències en una Santa Aliança inspirada en l’Evangeli que subscriurien tots els sobirans. Metternich ho va aprofitar per adaptar aquesta proposta al llenguatge de la diplomàcia, convertint-la en un manifest conservador, i els sobirans la van anar signant, exceptuant la Gran Bretanya, el príncep regent de la qual va enviar al tsar una carta on deia que s’adheria als principis expressats pel document, però que les normes del constitucionalisme britànic li impedien d’adherir-s’hi formalment. El 26 de setembre, després de signar el document amb l’emperador d’Àustria i el rei de Prússia, Alexandre se’n va tornar a Rússia sense esperar la fi de la negociació.

Jacques-Henri Pirenne ens dona una visió diferent del que significava aquest intent de crear una aliança universal dels pobles basada en els valors del cristianisme, on apareix una barreja d’idees maçòniques i de la lectura de la Bíblia, sorgit en aquell moment per la influència de la senyora Krüdener.[83] El projecte hauria estat pensat com un instrument per trencar la política de Castlereagh, que deixava França aïllada. Alexandre volia reaccionar contra la marginació en què pretenien deixar-lo els anglesos, aliant-se a França. Pirenne ho interpreta en funció dels interessos polítics de

Rússia, que l’enfrontaven a Anglaterra en molts punts de la seva expansió, a la Mediterrània oriental o com a conseqüència de la seva penetració per Àsia, que amenaçava els interessos britànics a Pèrsia o a l’Índia. La visió de Pirenne, que en fa «un instrument d’una política russa que anava molt més enllà del marc d’Europa», no deixa de tenir elements interessants, però la realitat és que durant els anys següents no es va tornar a mencionar la Santa Aliança en les discussions entre els governs europeus.[84]

El segon tractat de París, que es va signar el 20 de novembre de 1815, va ser obra especialment de Castlereagh, que es va haver d’oposar a les demandes de prussians i holandesos d’arrabassar territoris als francesos. Es va determinar, simplement, que França es quedaria amb les fronteres del 1790 i no les del 1792, com deia el primer tractat, cosa que comportava petites pèrdues territorials i, sobretot, la cessió d’un seguit de fortaleses de frontera que passaven a Prússia, a Holanda o a la Confederació Germànica, creant una mena de *cordó sanitari* defensiu. El càstig encloïa, a més, unes indemnitzacions de 700 milions i el manteniment de 150.000 soldats d’ocupació que seguirien al nord i l’est de França durant un període de tres a cinc anys (amb uns costos calculats en 150 milions a l’any, que a l’hora de la veritat pujarien més). Aquesta vegada, a més, s’endurien les obres d’art robades, no solament pintures i escultures dels museus, sinó també altres trofeus, com els quatre cavalls de bronze bizantins que Napoleó s’havia endut de l’església de Sant Marc, a Venècia, per posar-los en un arc de triomf a París.

El mateix dia que se signava aquest tractat es renovava el de la Quàdruple Aliança que s’havia aprovat el 25 de març a Viena, al qual s’havia afegit ara, per inspiració de Castlereagh, un article nou, el sisè, que deia:

> Per tal d’assegurar i facilitar l’execució del present tractat i consolidar les relacions íntimes que uneixen avui els quatre sobirans per la felicitat del món, les altes parts contractants acorden renovar en èpoques determinades […] reunions consagrades als grans interessos comuns i a l’examen de les mesures que, en cadascuna d’aquestes èpoques, es considerin les més beneficioses per al repòs i la prosperitat dels pobles i per al manteniment de la pau a Europa.[85]

3

L'ACCIÓ DEL CAPITALISME

Aquest món en procés de creixement, commocionat per l'amenaça de la Revolució Francesa, va ser assaltat, amb l'ajuda dels governs, pels estaments dominants de terratinents i grans comerciants, amb la voluntat d'apropiar-se dels guanys i, a la vegada, impedir que es constituís una força política alternativa que els disputés l'hegemonia.

L'EXPROPIACIÓ DE LA TERRA

L'augment de la població va comportar el de la demanda d'aliments bàsics, en especial de cereals, que van pujar de preu —el del blat ho va fer a la Gran Bretanya en un 76 per cent entre 1740-1750 i 1785-1795— i van estimular, de passada, l'avidesa dels propietaris per estendre el cultiu a les terres dels camperols.[86] A la Gran Bretanya, que ens ofereix un exemple molt clar d'aquesta situació, els terratinents van forçar el tancament i privatització de les terres comunals (*enclosure*) per tal de poder aplicar les tècniques del *new farming* individualment, cosa que exigia que es desenvolupessin en camps tancats. No era una millora respecte del sistema practicat en camps oberts sota control comunal, sinó una apropiació individual, que es pretenia justificar com un progrés.

Els tancaments van privar els petits propietaris camperols d'uns recursos que els eren necessaris per mantenir els seus usos de cultiu. Entre el 1750 i el 1820 es va *tancar* potser un 30 per cent de tota la terra agrícola d'Anglaterra i molts milers de camperols, privats de l'auxili dels comunals, van haver d'abandonar el cultiu i es van proletaritzar. No era un canvi que aportés millores globals, com ho mostra que cap al 1800 els rendiments que s'obtenien en pobles on s'havien realitzat els tancaments de terres i en els que les mantenien obertes eren pràcticament iguals. Va ser, diu E. P. Thompson, «un robatori de classe»; la *gentry* va saber aprofitar, a més, les emocions suscitades per les guerres contra França, amb l'espantall de la possible arribada a Anglaterra d'un Napoleó revolucionari que ho trasbalsaria tot, per acabar de robar la terra als pobres.

Aquest procés és el que Marx va descriure al capítol 24 del primer volum d'*El capital* sobre «L'anomenada acumulació originària», i en especial a la part dedicada a l'«Expropiació de la terra a la població del camp»,[87] on mostrava que els tancaments no havien estat una conseqüència inevitable de l'evolució econòmica, sinó que en la seva gènesi comptava per damunt de tot la coerció exercida sobre els camperols per uns governs que servien els interessos de les classes dominants per forçar-los a sotmetre's al «sistema del treball assalariat».[88]

DEL FEUDALISME AL CAPITALISME: PROBLEMES I VARIANTS

No té cap sentit considerar el feudalisme com un complex coherent d'institucions. Les lleis que se'ns presenten com d'abolició del domini senyorial són generalment d'abast molt limitat i coincideixen sospitosament amb èpoques d'inquietud revolucionària camperola[89] en què ha semblat necessari oferir alguna concessió.[90] La complexitat d'algunes de les institucions del feudalisme, i la dificultat de separar-ne els elements jurisdiccionals i els contractuals, ha fet que en alguns aspectes, com per

exemple els que fan referència al cens i al lluïsme, hagin sobreviscut, salvats pels esforços dels seus beneficiaris, fins al segle XX. No hi va haver mai una abolició global del feudalisme, sinó que es va anar esfumant i transformant.[91]

La contraposició entre l'agricultura camperola i la capitalista no ens ha de dur tampoc a excessos de simplificació. L'agricultura camperola no era autosuficient, sinó que una part de la collita era destinada a la venda o l'intercanvi. Dins d'aquest món, a més, hi havia diferències considerables segons el volum de la propietat i els mitjans disponibles. Hi convivien, per exemple, l'explotació familiar que usava solament el treball dels seus membres, amb explotacions més grans que utilitzaven treballadors contractats per a feines temporals, com les de la collita, i altres que ho eren per a tot l'any. No hauria de resultar estrany, per tant, que una part d'aquest món camperol, la dels que estaven en millors condicions per fer-ho, acabés integrant-se al de la producció capitalista, i que figuri entre els compradors de béns comunals.

Referint-se a l'Aragó, Alberto Sabio ens mostra la complexitat dels tipus que es donen entre els camperols, on apareixen figures mixtes de comerciants-arrendadors-artesans-jornalers, etc., que neixen de la impossibilitat de sobreviure amb una sola activitat productiva. Als extrems d'aquest conjunt hi trobem els «no propietarios, perfectamente asimilables al grupo de pequeños parcelistas, y los grandes hacendados rústicos». Entre aquests dos pols, però, hi ha «una enorme realidad constituida por labradores y campesinos que conducían directamente su propia tierra y que, autoexplotando a la propia familia, obtenían del trabajo en sus tierras la mayor parte de los medios de sostenimiento».

Un estudi sobre la circulació de la terra a l'Espanya del segle XIX mostra, per altra banda, que les transaccions ja eren ben actives abans de les mesures de la reforma agrària liberal, un argument més per minimitzar el mite de l'abolició del feudalisme com a causa d'una transformació radical de l'agricultura.[92] Aquest de la lluita contra el feudalisme és un mite que serveix, per exemple, per emmascarar la realitat política que ha dut a l'expropiació dels comunals, un procés que s'ha desenvolupat de manera i a ritmes molt diversos en cada país. En una proposta molt interessant, referida

en concret a Múrcia, Guy Lemeunier remarcava que «las luchas señoriales tienen que ser situadas en cada momento en el conjunto de la conflictividad social».[93]

A Espanya, per exemple, sabem que ja s'autoritzaven algunes privatitzacions al segle XVIII[94] i que van ser molt importants durant la guerra del Francès, en què una disposició del govern que permetia que els municipis venguessin béns comunals de «propios» per atendre les necessitats urgents del temps de la guerra contra Napoleó va circular manuscrita als pobles, sense que s'arribés a imprimir ni publicar. Sabem, però, que se'n va fer una àmplia utilització, en benefici de les autoritats municipals i dels seus amics i parents, fins i tot un cop acabada la guerra, com ho mostra una reial cèdula de 21 de desembre de 1818[95] que denunciava l'abús que se n'estava fent. que denunciava l'abús que se n'estava fent.[96] Que els camperols ho interpretaven com una espoliació ho revela la continuïtat de la lluita dels pobles per recuperar les terres comunals, que va durar a Espanya fins ben entrat el segle XX. La recuperació figurava entre les reivindicacions dels camperols d'Extremadura en els anys de la Segona República, i a Navarra la lluita per la titularitat de les *corralizas* comunals va ser un element d'enfrontament en els inicis de la Guerra Civil del 1936.[97]

Molt diferent va ser el cas de la França revolucionària, on els camperols es van mobilitzar, no tant contra els drets feudals, que afectaven sobretot els propietaris independents, com contra la usurpació dels comunals, que va ser un dels motius inspiradors de milers d'incidents rurals, fins que la radicalització de la revolució el 1792 va obligar a satisfer conjuntament les dues aspiracions camperoles de supressió dels drets senyorials i conservació dels béns comunals. Les conseqüències que això va tenir per al futur del desenvolupament capitalista a França, i per al benestar dels francesos, van ser, com veurem més endavant, considerables.[98]

A Alemanya la pèrdua dels drets d'ús dels boscos va conduir a la criminalització per part de les autoritats prussianes dels actes dels que, amb el propòsit de mantenir els drets que els havien estat reconeguts

tradicionalment, es negaven a acceptar les noves regles. En una sèrie de quatre articles publicats el 1842-1843 a la *Gaseta Renana* Marx s'ocupava del problema dels robatoris de llenya, que havien esdevingut en aquells anys un delicte molt freqüent a Prússia. Espantats per aquesta situació, els membres de la dieta renana van decidir convertir-los en *robatori qualificat*, la qual cosa implicava penes d'una duresa desproporcionada. El mateix es pot dir de l'augment del *furto campestre* a Itàlia.[99]

EL GRAN DEBAT: PROPIETAT I JURISDICCIÓ

L'element més important, però, en l'abolició dels drets senyorials era fer la distinció entre una part dels drets, que s'interpretava com de naturalesa jurisdiccional, i podia abolir-se com a feudal, i una altra, de naturalesa territorial —*solariega*, en castellà—, que es referia a la cessió als camperols per part del senyor de terres de la seva propietat, per les quals el camperol seguiria obligat a pagar una renda al *propietari*. En teoria, el problema s'hauria hagut de resoldre amb la presentació per part del senyor dels títols de propietat, però la realitat va ser que els senyors van aconseguir en moltes ocasions retenir terres sense títols legítims d'adquisició, mediatitzant amb la seva influència política les decisions dels tribunals, com ho mostra la parcialitat dels que estaven encarregats de decidir els casos: les sentències sobre senyorius del Tribunal Suprem espanyol entre el 1849 i el 1928, per exemple, van ser sistemàticament favorables als antics senyors.

La complexitat de les formes en què va produir-se aquest trànsit pot il·lustrar-se en un cas com l'espanyol, en què, en teoria, el procés estava regulat per una legislació estatal uniforme per a tot el territori, però on es va veure afectat per les diferències que existien entre les formes en què el patrimoni senyorial era explotat a finals del segle XVIII i començaments del XIX.

A gran part de la Corona de Castella les terres se cedien en arrendaments a curt termini, cosa que va afavorir que, un cop depurada la relació dels elements jurisdiccionals, els senyors poguessin recuperar les

seves terres com a propietat. A la Corona d'Aragó, a Galícia i a Astúries dominava la cessió de les finques a llarg termini, a canvi del pagament d'un cànon en forma de cens emfitèutic o de *foro*, cosa que creava una divisió ambigua entre la propietat directa del senyor, els ingressos del qual procedien d'una relació que no tenia fixat un termini de finalització, i el domini útil de l'emfiteuta. Aquí la distinció entre jurisdicció i propietat era més complicada. Així s'explica que, mentre en una gran part d'Andalusia la terra dels senyors va acabar convertint-se en propietat privada, al País Valencià la naturalesa emfitèutica de la relació i l'existència d'una oligarquia de grans tenidors de la terra cedida en emfiteusi van impedir que es desenvolupés el mateix procés i van afavorir sobretot aquesta capa d'emfiteutes.

A Galícia la complexitat de la xarxa de *foros* i *subforos* per la qual circulava la renda ho va fer encara més complicat. Els senyors directes eren principalment eclesiàstics, perceptors de rendes, però van ser els *foreros* intermediaris, la majoria procedents de la baixa noblesa, els que es van embarcar en una llarga lluita per la propietat amb els titulars camperols del domini útil.[100]

He dedicat certa atenció a les complexitats del tema a Espanya, on aquests canvis s'han produït sota una legislació unificada, perquè s'entengui la dificultat de fer una exploració semblant a l'est i nord d'Europa, on han tingut lloc en marcs polítics i legals molt diferents. En principi tenim la imatge d'un panorama en què la comunitat predominaria a l'est, a Rússia, on encara ha durat molts anys, sense impedir que l'agricultura es modernitzés tecnològicament,[101] fins a formes salvatges d'explotació properes a l'esclavitud, com a Polònia o a la Letònia de finals del segle XVIII,[102] o als abusos del sistema senyorial a Silèsia, on cap al 1840 un camperol que cultivava unes 15 hectàrees de terra d'un senyor l'havia de compensar amb uns 100 o 150 dies de cultiu a les seves terres amb una parella d'animals, 25 dies de treball manual, 5 de pastura i de caça, li havia de filar el lli i donar-li llenya, un isard, sis gallines, seixanta ous i una quantitat en metàl·lic.

Una síntesi de l’evolució a les terres de l’est d’Europa i del Bàltic mostra com la llei d’emancipació prussiana del 1807 va ser aprofitada pels senyors per apropiar-se d’una part de les propietats camperoles, mentre que en altres casos, com en l’emancipació a les províncies d’Estònia i Letònia, podien produir-se aberracions com la de prohibir als camperols *alliberats* abandonar les finques en què treballaven, on els propietaris conservaven la facultat d’aplicar-los càstigs físics.

En termes generals tenim un panorama d’abolició progressiva de la servitud personal i una consolidació de la propietat privada de la terra, en benefici generalment dels antics propietaris senyorials, afavorits per les decisions polítiques dels governs. Com s’ha dit abans, les lluites senyorials s’han de situar sempre en el marc de la conflictivitat social. Una conseqüència important de la pèrdua dels béns comunals va ser que amb ella es liquidava la capacitat col·lectiva dels camperols d’una localitat per controlar autònomament els seus usos i pràctiques, amb conseqüències col·laterals com la de suprimir el refús als naixements il·legítims, que la comunitat penalitzava perquè comprometien la disponibilitat d’aliments per al conjunt de la població. Com deia una camperola alemanya, quan, un cop abolides les velles regles, li preguntaven per què tenia tants fills il·legítims: «Tenir nens està permès. El rei ho ha permès».[103]

L’EXPROPIACIÓ DEL TREBALL INDUSTRIAL

Un altre corrent essencial del desenvolupament capitalista va sorgir de l’assalt que hem anomenat la primera revolució industrial, a través de l’expropiació, per obra dels empresaris capitalistes, de la feina dels treballadors d’ofici, que a començaments del segle XIX constituïen la part essencial de la força de treball industrial a tot arreu, incloent-hi la Gran Bretanya, on els desenvolupaments econòmics i tecnològics eren els més avançats del seu temps. Maxine Berg va contribuir a desmuntar el mite d’una revolució industrial creada per les grans indústries mecanitzades, remarcant la importància central de les manufactures, i Von Tunzelman ho

va fer respecte de l'aportació inicial de la màquina de vapor, que va ser molt menys important del que sosté el mite.[104]

Gillian Cookson, per la seva banda, ens ha ensenyat a veure la complexitat de l'avenç tecnològic en un terreny com el de la indústria tèxtil, on l'èxit no és el resultat d'un invent, sinó que sovint depèn de tot un seguit d'adaptacions i provatures. La mecanització del filat, per exemple, havia estat plantejada des del 1748 per Lewis Paul, però no va ser fins trenta anys més tard que aquestes primeres idees van poder ser usades amb eficàcia, en una evolució que va culminar amb les millores que hi va aplicar Richard Arkwright, que inicialment va fer funcionar les seves màquines amb la força dels cavalls, i després amb la de l'aigua, aplicada a la *water frame*.[105]

Aquesta expropiació es va veure facilitada per l'ajut dels governs que, per afavorir els interessos dels empresaris capitalistes, van dificultar l'expansió de la producció domèstica i de la petita manufactura. Un aspecte essencial d'aquesta lluita va ser la prohibició de les Trade Unions, les associacions dels membres de cada ofici, que fixaven les regles del treball i de l'aprenentatge, a la vegada que els salaris i els preus justos, d'acord amb les velles tradicions dels oficis. A la Gran Bretanya les Trade Unions estaven prohibides de fet des del segle XVI, però entre el 1799 i el 1800 la promulgació de les Combination Acts va facilitar-ne la persecució. Contra l'atac als seus oficis, els treballadors especialitzats de la Gran Bretanya o de França van reaccionar amb el luddisme.

«Els luddites», escriu Kevin Bienfield, «eren artesans, principalment treballadors especialitzats en les indústries tèxtils […] que, en haver-se d'enfrontar al reemplaçament del seu treball especialitzat per màquines i a l'ús de màquines (manejades amb treball menys especialitzat) per rebaixar els salaris produint béns de menor qualitat, van optar per destruir les màquines ofensives per tal de conservar les seves ocupacions i els seus oficis».[106]

Entendre el paper del desenvolupament del capitalisme en aquest terreny com una lluita entre els empresaris i les unions de treballadors

independents ens pot ajudar a desxifrar un problema que veurem més endavant, com és que entre els combatents de les revolucions del 1830 i el 1848 a París els treballadors d'ofici i els menestrals fossin majoria, en contraposició als obrers no especialitzats i als servents. No era encara la lluita del proletariat, sinó la dels que defensaven un món més igualitari, controlat col·lectivament des de baix.

FRANÇA: UN ALTRE MODEL D'INDUSTRIALITZACIÓ

La història econòmica tradicional ha fet de la suposada inferioritat de la industrialització francesa al segle XIX un argument en favor de la identificació del model capitalista britànic com a únic exponent legítim de la revolució industrial. Que es pogués comprovar que, a la llarga, els resultats de la industrialització francesa al segle XIX no han estat inferiors als britànics hauria d'haver obligat a reflexionar sobre aquest punt, però els prejudicis ideològics solen ser resistents a la raó.[107]

Per explicar les diferències inicials hi ha, per començar, el que significa la derrota de l'imperi napoleònic, amb el fracàs del projecte bastit entorn del bloqueig continental i la pèrdua de les colònies a l'Amèrica del Nord i a l'Índia.[108] Hi ha, a més, el pes de dues de les herències de la Revolució Francesa. La primera, el fet que els camperols van mantenir després de la restauració bona part de les seves conquestes, la qual cosa va contribuir a la persistència de la petita explotació camperola i va frenar la proletarització que a la Gran Bretanya van produir les *enclosures*. L'altra seria la força més gran dels moviments de protesta popular, i amb ells del moviment obrer, ben patents en el que va succeir a França el 1830 i el 1848, en contrast amb la passivitat dels treballadors britànics. Com conclou Jeff Horn, les diferències en el terreny polític i social van empènyer França per un camí diferent de desenvolupament industrial. Un camí, per altra banda, amb costos socials favorables als treballadors. En contrast amb altres països on els indicadors del benestar físic mostren que la industrialització ha estat inicialment negativa per als treballadors, a França trobem que a partir del

1820, un cop superats els efectes negatius de les guerres napoleòniques, al mateix temps que l’economia creix, l’estatura, l’esperança de vida i els indicadors econòmics globals milloren conjuntament, com ho seguiran fent fins al segle XX.[109]

Un fet que es reflecteix també en les conseqüències de la crisi agrària de finals del segle XIX, motivada aquesta vegada no per la fallida de les collites, com s’esdevenia tradicionalment, sinó pel fet que els agricultors europeus no podien competir amb els baixos preus dels cereals produïts als Estats Units, el Canadà o l’Argentina. La crisi va provocar l’emigració a ultramar de més de cinquanta milions de camperols europeus arruïnats, principalment anglesos i irlandesos, però també de deu milions d’alemanys, cinc d’italians i de tres a quatre milions d’espanyols; mentre que els francesos no figuren en aquesta llista, malgrat tractar-se d’un país molt poblat, i dependent en aquell temps de l’agricultura. Això té a veure sobretot amb la forma com aquí ha evolucionat la distribució de la propietat de la terra, salvant la petita explotació camperola. Una diferència no vinculada al fet que, encara que fos amb un model menys agressiu, França optés també pel desenvolupament capitalista, com ho va demostrar la forma com va reaccionar contra la proposta d’una industrialització autònoma com la que representava la *fàbrica de la seda* de Lió.

4

UN SISTEMA INESTABLE

Friedrich Gentz, home de confiança de Metternich i secretari general del Congrés de Viena, escrivia el 22 de novembre de 1815 al comte Nesselrode, representant de Rússia:

> Aquells que el 1814 van creure que es podia restablir l'Antic Règim pur i simple han fet a França tant de mal com Robespierre i Bonaparte. Però la naturalesa de les coses és més poderosa que els homes. La Revolució Francesa ha completat el seu cicle enter, com la d'Anglaterra al segle XVII. El període revolucionari ha estat igual de llarg però molt més terrible i molt més radical que el de la del 1635 al 1660. La restauració absoluta no es consolidarà, com no ho va fer la que es va intentar a Anglaterra. Un desenllaç semblant al del 1688 és l'únic que pot acabar raonablement, i completament, la revolució dels nostres dies. El poder absolut, un cop ha estat enderrocat, no tornarà a aixecar-se mai més.[110]

Era una previsió d'una extraordinària lucidesa. La restauració absoluta, sobre la qual s'havia basat el Congrés de Viena, no es podia consolidar. De fet, el congrés havia fet poca cosa més que fixar fronteres per reordenar els territoris europeus, optant pel pur i simple restabliment de les regles del passat en no plantejar cap mena de reforma política col·lectiva. Àustria, Prússia i Rússia seguirien essent monarquies absolutes, sense cap canvi, igual que les restaurades a Espanya i a Itàlia.

La feina de construir «un desenllaç semblant al del 1688» implicava realitzar una mena de revolució que associés les capes propietàries mitjanes al govern, i els donés accés a participar en els beneficis del desenvolupament del capitalisme. Això és justament el que va donar sentit a

l'evolució política de l'Europa occidental en el període que va del 1815 fins al 1848. Costa, per tant, d'entendre la mitificació que del Congrés, i de Klemens von Metternich, ha fet la historiografia tradicional, fins a qualificar-lo, en paraules de Paul W. Schroeder, com «la primera i única vegada en la història d'Europa en què els estadistes es van reunir per construir un sistema internacional pacífic després d'una gran guerra i van tenir èxit; l'únic acord […] que no va ser acompanyat o seguit poc després per un conflicte continuat o renovat, per tensions renascudes, carreres d'armes i polítiques competitives d'equilibri del poder».[111]

LA CRISI AGRÀRIA DE POSTGUERRA

La realitat és que els anys que van seguir el congrés no van ser un temps de pau i progrés, sinó, ben al contrari, de desordre i revolta. La història acadèmica ens ho explica des de dalt, analitzant per exemple el fracàs de la reforma política aplicada a França amb la carta constitucional del 1814, o la debilitat dels intents de revolució liberal dels anys vint a Espanya, Portugal o Nàpols, ignorant el gran problema de fons, que va ser la crisi agrària de postguerra, que és una de les raons fonamentals del malestar que va fer fracassar aquests projectes.

La imatge que d'aquests anys ens dona el relat polític, on tot sembla reduir-se a l'esforçada pugna dels dirigents per establir un règim que assegurés l'ordre social contra l'amenaça revolucionària dels de baix, és incompleta. Durant aquests anys s'estava produint arreu, amb ritmes i modalitats diferents, però amb uns mateixos objectius i en un mateix sentit, un avenç sistemàtic del capitalisme que comportava la transformació per iniciativa de l'estat de moltes de les regles de la vella societat. La política dels governs de la restauració va intervenir directament en aquests canvis. Com diu James Galbraith, les normes que regulen l'economia les va fixar algú en algun moment i en algun lloc; no són lleis de la natura, però són les que determinen qui rep els guanys, on, com i per què els obté. Fixar prèviament les regles del mercat permetia interpretar com a canvis naturals

els que es feien seguint aquests principis, oblidant que «no hi ha mercats sense governança, govern i regulacions». Unes regulacions que sovint provocaven les protestes dels sectors socials que se sentien perjudicats per elles.[112]

Però potser resulti encara més inexplicable el que passa amb la història econòmica acadèmica, que ens parla d'aquests anys com d'una època d'un considerable creixement, però ho fa com si es tractés d'un relat independent, que no tingués res a veure amb les guerres contra la França revolucionària, amb el Congrés de Viena o amb les circumstàncies polítiques que van conduir posteriorment a les revolucions del 1830 i el 1848. En el balanç econòmic del 1815 presentat al Congrés d'Història de Viena del 1965, Ernest Labrousse sostenia: «A la sortida d'aquesta guerra mundial […] Europa ha augmentat el seu estoc d'homes, de productes, de capitals».[113]

La qüestió es va tornar a plantejar en el desè Congrés Internacional d'Història Econòmica, celebrat a Lieja el 1990. Allà François Crouzet reaccionava contra les visions catastrofistes de les guerres napoleòniques, assegurava que en el seu transcurs no hi havia hagut a Europa les fams i les grans epidèmies que caracteritzaven les guerres del passat,[114] i concloïa que l'economia europea del 1815 no era gaire diferent de la del 1789, però que probablement era més pròspera, amb un ingrés per cap més elevat que la majoria dels estats.[115]

Si anem directament a les visions globals de la història econòmica europea, les guerres desapareixen de l'escenari, en una visió dominada per l'empenta del creixement industrial. Per Joel Mokyr, les guerres revolucionàries i napoleòniques van ser poca cosa més que un incident en el curs de l'evolució d'una «economia il·lustrada».[116] ¿A costa de qui s'ha produït aquest creixement? Segurament a la dels productors de riquesa més grans d'aquest temps, que eren els camperols, que van ser els més afectats pels costos de la guerra i que es van trobar, quan es va haver acabat, havent de fer front a les demandes fiscals creixents d'uns estats que necessitaven recursos per a la reconstrucció. Una situació que s'ha produït al mateix temps que els preus agraris han caigut a la meitat, en una deriva que s'ha

mantingut almenys fins cap al 1830, com ens ho mostra aquesta sèrie dels preus del blat a l'Europa central i occidental:[117]

1813-1817	100
1818	73
1819	65
1820	63
1821	56
1822	58
1823	52
1824	52
1825	51

A França hi va haver inicialment uns anys de crisi social, sobretot al sud, on el duc d'Angulema i els seus seguidors ultres van desencadenar el Terror Blanc: bandes d'homes i dones recorrien els camps i calaven foc a les finques dels bonapartistes, que eren assassinats impunement pels carrers, igual que ho eren els protestants. El 1816 van fallar les collites al nord: «els grans esdevingueren rars, els preus elevats i hi va haver moltes revoltes»; el 1817 va ser la sequera la que va arruïnar les collites al sud.[118] A França, però, la persistència de la petita propietat, gràcies a les conquestes obtingudes durant la revolució, va permetre superar el problema en pocs anys.

A la Gran Bretanya la combinació de la guerra, la caiguda del comerç exterior a conseqüència del bloqueig de l'Europa napoleònica i del conflicte amb els Estats Units va comportar una crisi econòmica de tal gravetat que la resposta luddita dels destructors de màquines, a la qual s'havien sumat ara els treballadors agrícoles, va obligar el govern a mobilitzar un exèrcit de 12.000 soldats contra el que es presentava com una amenaça revolucionària. Una llei del 1812 castigava amb pena de mort la destrucció de màquines i, en conseqüència, trenta luddites van ser executats.

Que una revolució era imminent ho pensaven en aquells anys tant els que la volien com els que s'hi oposaven. Byron, que el 1812 havia fet el seu

primer discurs a la Cambra dels Lords per defensar els destructors de màquines —culpables del «crim capital de pobresa»—, va escriure el 1816 una *Cançó per als luddites* on se'ls feia dir que quan «canviessin la llançadora per l'espasa» usarien la tela que estaven teixint com a mortalla per al tirà, la sang negra del qual seria la rosada que faria renéixer l'arbre de la llibertat: «i morin tots els reis excepte el rei Ludd!». Shelley, després d'haver contemplat l'execució de Jeremiah Brandreth —un teixidor sense feina, cap dels rebels de Pentrich, que havien estat enganyats per un provocador a sou de la policia—, va escriure, el 1819, una nova lletra per a l'himne nacional anglès, dedicada a la llibertat, i una *Cançó als homes d'Anglaterra*, on denunciava l'explotació de què eren objecte i els incitava a la rebel·lió.

Un dia d'agost del 1819 es va reunir a St. Peter's Fields, als afores de Manchester, una multitud d'unes 60.000 persones que anaven a escoltar un míting en favor de la reforma electoral. Poc després de començar l'acte, la cavalleria voluntària de Manchester —un cos local de civils reaccionaris— va atropellar la multitud indefensa a cops de sabre i va fer quinze morts i prop de cinc-cents ferits.[119]

LES REVOLTES LIBERALS DELS ANYS VINT

El sistema del congrés no havia fet res, com hem vist, per combatre els defectes i limitacions de l'Antic Règim. A Espanya, per exemple, Ferran VII, tornant del seu captiveri a França, havia anullat totes les reformes introduïdes pel règim constitucional, en un decret de 4 de maig de 1814 en què ordenava eliminar tot el que s'havia fet des del 1808, «como si no hubieran pasado jamás tales actos y se quitasen de enmedio del tiempo». Una situació semblant era la del regne de les Dues Sicílies, amb el qual els austríacs havien signat un tractat d'aliança, amb un article secret que obligava el rei de Nàpols a no introduir cap canvi en l'absolutisme.

La resposta a aquest immobilisme van ser els moviments liberals del sud d'Europa, inspirats per l'oficialitat de l'exèrcit i per la burgesia urbana,

que aspiraven a tenir alguna mena de participació en el govern que facilités la seva integració en el desenvolupament capitalista. El primer d'aquests moviments es va produir a Espanya, on pel gener del 1820 el comandant Rafael del Riego es revoltava amb unes tropes que estaven acampades a la vora de Cadis, esperant embarcar-se per lluitar contra els independentistes de les colònies d'Amèrica. A aquesta revolta s'hi van anar sumant una sèrie de moviments urbans a la Corunya, Saragossa, Tarragona, Segòvia, Pamplona, Barcelona i Cadis, que van acabar forçant el rei a acceptar el retorn a un règim constitucional. Aquests moviments, però, no aportaven cap mesura que pogués resoldre els problemes dels camperols, que inicialment van ser indiferents davant dels seus programes i hi van reaccionar en contra quan els governs liberals van voler estimular el creixement amb noves càrregues fiscals. El resultat va ser l'aparició de guerrilles camperoles absolutistes, inspirades per l'Església, que veia en perill els seus privilegis i propietats.[120]

El juliol del 1820 es va produir una revolució a Nàpols, iniciada a Nola per una trentena de carbonaris i per un centenar d'oficials i soldats que recorrien pobles i camins al so de la música i cridant visques a la Constitució i a la llibertat. La insurrecció d'altres regiments, comandada per Guglielmo Pepe, va decidir el rei a prometre una Constitució, que els revoltats van exigir que, mentre se'n redactava una de pròpia, fos l'espanyola de 1812.[121] Poques setmanes més tard, a l'agost, esclatava una revolució a Porto. Com escriuria en les seves memòries Xavier de Araújo: «Després de la proclamació de la Constitució a Espanya […], la revolució a Portugal era inevitable: no podíem seguir més temps essent colònia del Brasil, ni governats per estrangers!». El país vivia en una complexa crisi sorgida quan la invasió napoleònica va forçar la marxa dels reis i la cort al Brasil, deixant l'administració a les autoritats militars britàniques, i es van aprovar l'autorització d'instal·lar indústries a Amèrica i el tractat comercial del 1810, que donava tota mena de facilitats a les importacions angleses.

La ruïna del comerç colonial i de la indústria portuguesa ajuden a entendre la participació burgesa en el moviment revolucionari. Però cal afegir-hi el malestar agrari de les zones del centre i sud del país, com a conseqüència de la baixada dels preus dels cereals, agreujada per la

importació de grans estrangers, així com l'agitació dels treballadors que demanaven millores salarials. Coincidien en aquest moment grups socials amb interessos molt diversos, que difícilment podien conciliar-se a llarg termini: noblesa metropolitana (deixada en lloc subaltern per l'aristocràcia cortesana de Rio), oficials de l'exèrcit (que veien dificultada la seva promoció per la presència d'oficials anglesos en llocs superiors), alta magistratura, burgesia, camperols, treballadors…[122]

Pel febrer i març del 1821 hi hagué insurreccions als territoris europeus de Turquia, als principats danubians i a Grècia, i al mes de març es va produir un aixecament al Piemont, que va provocar l'abdicació del rei Víctor Manuel, mentre un membre de la seva família, Carlo Alberto, príncep de Carignano, era nomenat regent i jurava la Constitució espanyola.[123]

No hi ha cap relació, però, entre aquestes revoltes i el moviment decabrista rus del 1825, en què un sector de la noblesa va voler aprofitar les incertituds que deixava la successió del tsar[124] per aplicar una fórmula semblant a la del pronunciament de Riego.[125]

Aquesta agitació no es va estendre a altres països. França, on s'havia instal·lat un simulacre de règim representatiu amb la carta constitucional del 1814, va veure com el panorama polític es removia com a conseqüència d'un crim inesperat que va tenir lloc la nit del 13 de febrer de 1820: l'assassinat del duc de Berry, nebot de Lluís XVIII i tercer en l'ordre de successió de la Corona.[126] Això va obligar Lluís XVIII a fer una virada a la dreta, consolidant el domini dels ultres a les cambres amb l'anomenada llei del doble vot, que afegia 172 nous escons de diputat que només serien votats pels electors més rics (uns 23.000 del conjunt d'uns 100.000 amb dret a vot) que intervindrien normalment en l'elecció general i, una setmana més tard, tornarien a votar, ells sols, en una segona tanda.[127]

Però si aquesta virada va donar estabilitat parlamentària al règim, va motivar, per contra, que els liberals, als quals es negava l'esperança d'accedir al poder per la via electoral, es llancessin pel camí de l'oposició oberta. A les universitats franceses l'agitació contra les mesures ultres va

contribuir a consolidar la politització de la joventut burgesa. Els aldarulls es van estendre als barris obrers de París, mobilitzats per les difícils condicions econòmiques que els afectaven. A la vegada es descobria tot un seguit de conspiracions protagonitzades per militars carbonaris: intents d'aixecament a Saumur, Colmar i Belfort, detenció dels quatre sergents de La Rochelle… Alguns d'aquests aixecaments van produir-se com a conseqüència de l'actuació de provocadors policíacs a sou dels ultres, que volien espantar el rei.[128]

Àustria, per la seva banda, no solament va aconseguir evitar el contagi revolucionari, sinó que va complir amb la funció que se li havia assignat de policia del vell ordre a Alemanya i a Itàlia. Després que l'estudiant Karl Sand assassinés August von Kotzebue, un antic espia a sou de Rússia, Metternich, espantat pel moviment de les associacions alemanyes d'estudiants, Burschenschaften, partidaris d'una Alemanya unificada i democràtica, va aconseguir que els dirigents reunits al balneari de Carlsbad aprovessin uns decrets, ratificats el 23 de setembre de 1819 per la dieta de la Confederació Germànica, que sotmetien a investigació les universitats i els professors, prohibien les associacions d'estudiants i establien severes normes de censura per a llibres i diaris.[129]

Però la seva preocupació fonamental era la de mantenir controlada Itàlia, on el Congrés de Viena els havia permès d'augmentar les possessions del regne de la Llombardia i el Vènet, afegint-li Venècia, i on mantenien les fortaleses de Ferrara, Piacenza i Comacchio, que els permetien controlar els estats pontificis i el regne de les Dues Sicílies. Les potències de la Santa Aliança es van reunir l'octubre del 1820, sense participació d'anglesos ni francesos, al congrés de Troppau (Opava) —continuat a Laibach (Ljubljana), de gener a maig del 1821— i, a petició del rei de les Dues Sicílies, van encomanar als austríacs la tasca d'esclafar la revolució de Nàpols (febrer-març del 1821), on van deixar un nombre considerable de tropes, a més d'*ajudar* el monarca guardant-li presos polítics a la llunyana fortalesa de Spilberk, prop de Brno. Pocs dies més tard també el Piemont,

on un aixecament liberal havia conduït a l’abdicació del rei Víctor Manuel, «tornava a l’ordre».[130]

Només la revolució espanyola semblava poder resistir. Quan, a la tardor de 1822, es reunien a Verona els sobirans i els seus ministres en el darrer dels grans congressos de la Santa Aliança, la sort del règim liberal espanyol estava decidida. A Verona, i de nou sota la direcció de Metternich, va repetir-se per darrera vegada tot allò que havia fet que el Congrés de Viena semblés una festa. Hi van acudir el rei de Prússia; l’emperador d’Àustria i el de Rússia; reis i reietons italians; satèl·lits d’Àustria, com el vell i sanguinari Ferran de les Dues Sicílies (que hi assistia amb la duquessa de Florídia, amb la qual s’havia casat en secret); la duquessa de Parma, Maria Lluïsa, vídua de Napoleó (que tenia dos fills del general Neipperg i estava embarassada del tercer), amb tota una gernació de ministres, funcionaris i banquers, acompanyats de les respectives senyores, que organitzaven saraus i reunions,[131] a més dels comediants i els músics que havien d’intervenir en les festes, amb Rossini al capdavant, fent el paper que havia correspost a Beethoven a Viena.[132]

El representant anglès, Wellington, hi acudia amb les instruccions que havia preparat el ministre d’Afers Exteriors, Castlereagh —que s’havia suïcidat el 12 d’agost degollant-se amb una navalla, sembla que turmentat per amenaces d’extorsió en què l’acusaven d’homosexualitat—,[133] on sostenia que respecte d’Espanya calia observar «una total abstenció de qualsevol interferència en els afers interns d’aquest país». A George Canning, que va succeir Castlereagh al davant del ministeri, el que es discutia al congrés no li interessava gaire, com ho manifestaria en dir als seus collegues de govern: «Per importants que puguin ser els interessos que es discuteixen ara a Verona, en el present estat del món cap qüestió relativa a l’Europa continental no pot ser més immediatament i vitalment important per a la Gran Bretanya que les que es refereixen a Amèrica», és a dir, als interessos del comerç britànic en relació amb els mercats de les colònies espanyoles.[134]

Enmig d'un seguit d'equívocs i d'intrigues, i de les vacil·lacions dels francesos, l'acord final va ser que les potències enviarien unes notes de comminació al govern espanyol i que, en cas de no rebre una resposta satisfactòria, retirarien els seus ambaixadors de Madrid. El 28 de gener de 1823, en obrir-se a França les sessions parlamentàries, Lluís XVIII va fer una declaració solemne:

> Cent mil francesos, comandats per un príncep de la meva família […], estan preparats per marxar, invocant el Déu de sant Lluís, amb l'objecte de conservar el tron d'Espanya per a un net d'Enric IV, preservar aquell bell regne de la seva ruïna i reconciliar-lo amb Europa.

El 7 d'abril de 1823 l'exèrcit francès va travessar la frontera espanyola. La invasió no va topar aquesta vegada amb la resistència que havien trobat els exèrcits napoleònics el 1808, entre altres raons perquè els soldats de Lluís XVIII, a diferència dels de Napoleó, pagaven els proveïments que demanaven als pobles. El més important, però, era que el liberalisme no havia aconseguit el suport de la massa, dominant en nombre, dels camperols, que no havien rebut cap benefici del nou règim. Qui millor va entendre les debilitats del liberalisme espanyol va ser un alemany que va viure el seu enfonsament:

> La revolució d'Espanya s'havia fet sense la participació de la massa del poble. La primera preocupació dels homes d'estat que s'havien posat al capdavant del moviment constitucional havia estat la d'evitar i impedir tot el que hagués pogut excitar amb massa ardor les passions de la multitud. Aquestes passions, però, i l'energia general que podien produir, haurien pogut elles soles defensar Espanya de les baionetes estrangeres. Però el govern no es va atrevir a utilitzar una palanca tan terrible, perquè sabia a quin preu es paga amb freqüència aquesta ajuda, i des d'aquest mateix moment va estar perdut.[135]

Explicacions similars valen per entendre la falta de suport popular al constitucionalisme a Nàpols, on les classes dirigents de la revolució —burgesia agrària i capes mitjanes urbanes— vetllaven pels seus interessos i no van ser capaces de plantejar uns objectius que poguessin mobilitzar els camperols pobres. O per a Portugal, on els liberals, que es van apressar a canviar la Constitució per una carta atorgada a la francesa així que van veure que les tropes de Lluís XVIII envaïen Espanya, no van satisfer les expectatives dels camperols, és a dir de la immensa majoria dels seus

compatriotes, en el tema de la liquidació del feudalisme amb la reforma dels *forais*.[136]

LA RECOMPOSICIÓ DEL VELL ORDRE

L'experiència dels moviments dels anys vint no va servir ni per avançar en el terreny d'una participació més àmplia en el govern, ni per crear consciència de la necessitat de reformes socials, en especial pel que feia a la situació dels camperols. Els governs europeus pensaven que tots aquests moviments eren obra d'una conjuració revolucionària internacional. Era veritat que hi havia un gran nombre de societats secretes de caràcter molt divers, des de revolucionàries fins a ultraconservadores.[137] Però les connexions a escala internacional entre les societats revolucionàries eren escasses i laxes. Es parlava de dos centres directors europeus —el Comitè Director de París i el Gran Firmament de Ginebra—, però no ens consta que cap dels dos hagués arribat a coordinar gran cosa.[138]

Incapaces d'entendre la naturalesa real del problema, les monarquies europees van seguir sense fer cap reforma. A Espanya, per exemple, l'enderrocament del constitucionalisme va dur a una explosió general de violència, sorgida de baix. El *terror blanc*, protagonitzat per camperols pobres i per membres del subproletariat urbà, enquadrats en els grups de voluntaris reialistes, s'adreçava contra els acusats de liberalisme, generalment de posició més acomodada, la qual cosa donava a aquesta persecució un caràcter de guerra social. Ferran VII pretenia evitar el retorn del liberalisme accentuant la repressió. La conseqüència serien una sèrie d'intents de pronunciament protagonitzats per militars liberals, que acabaven generalment en una repressió despietada. Els ultres, que volien que la repressió fos encara més dura, van afavorir moviments insurreccionals com el dels malcontents, que el 1827 va aplegar a Catalunya de vint a trenta mil revoltats, la majoria camperols.[139]

Anglaterra, que havia experimentat una etapa de commocions socials des de la fi de la guerra contra Napoleó, va viure un parèntesi de tranquil·litat durant aquests anys, mentre prosseguia la lluita en el terreny dels oficis contra les Trade Unions. El 1823-1824, a la vegada que es derogaven les *Combination Acts*, es publicava la *Master and Servant Act*, una de les bases reguladores del treball assalariat, que convertia en un delicte criminal la ruptura del contracte de treball per part de l'empleat, al qual el patró podia dur davant del jutge de pau —que en ocasions seria el mateix propietari per al qual treballava—, que podia condemnar-lo a tres mesos d'empresonament i de treball forçat.

Engels escrivia cap al 1842, referint-se als obrers industrials: «La seva esclavitud és més abjecta que la dels negres d'Amèrica, perquè estan més estretament vigilats». El capitalisme no els donava més alternatives que aquest treball subjecte «o la llibertat de morir de gana». Marx, per la seva banda, sostenia que «l'esclavitud amagada dels obrers a Europa» era el complement necessari de l'esclavitud oberta de les plantacions americanes. Sobre aquestes dues bases es va consolidar el creixement de la indústria tèxtil cotonera, que es va mantenir fins cap al 1900 com la branca més important de la revolució industrial.[140]

El govern, mentrestant, havia de fer front al problema de l'emancipació dels catòlics, és a dir, al seu accés a la igualtat civil —a la qual s'oposaven el rei, un ampli sector ultraprotestant del partit conservador i una gran part de l'opinió pública— a la vegada que al d'adequar a les circumstàncies de cada moment les regles que fixaven la importació i emmagatzemament dels cereals, les Corn Laws, una qüestió que mobilitzava en cada ocasió els interessos dels terratinents, dominadors de les dues cambres, i molt especialment de la dels lords. El 22 de gener de 1828 era nomenat cap del govern Wellington, que va haver de fer front, en primer lloc, al tema de l'emancipació dels catòlics. Deixar-lo sense resoldre podia comportar greus conseqüències a Irlanda, que estava poc menys que en un estat de guerra civil. La llei va passar per la Cambra dels Comuns, però li va costar molt de vèncer l'oposició dels lords, i per damunt de tot la del rei, a qui va haver

d'amenaçar de dimitir si no l'aprovava. L'estiu de 1830 va marcar els inicis d'un gran canvi. Mentre a París es desenvolupava la revolució i els camps anglesos vivien greus commocions socials, Jordi IV moria i començaven un nou regnat i nous conflictes.[141]

Tampoc França es va saber acomodar als problemes dels nous temps. Lluís XVIII, un diabètic obès que no es podia valer d'unes cames que començaven a gangrenar-se, va morir el 16 de setembre de 1824, consolat fins a la fi per la companyia d'una amant, Zoé du Cayla, de qui Vitrolles diu que el rei, que era molt aficionat al tabac, «havia obtingut el favor d'aspirar-lo sobre la sina de Madame Du Cayla, com ho hauria fet al cor d'una rosa».[142] El va succeir en el tron el seu germà Carles X, un personatge d'aspecte físic més reial que el seu antecessor —va entrar a París a cavall, sota una intensa pluja— però d'escassa capacitat intel·lectual, devot i reaccionari.[143] Entestat a mantenir una política de reafirmació de l'autoritat reial, va nomenar el 8 d'agost de 1829 un govern dirigit per Jules de Polignac, la composició del qual havia sortit d'una sèrie de negociacions amb els ultres. El nomenament va agafar tothom per sorpresa i no va agradar a gairebé ningú.[144] En les seves memòries el canceller Pasquier diu que la publicació del ministeri «va causar a França una emoció impossible de descriure. A París, sobretot, hi va haver una explosió de sorpresa indignada». La comtessa de Boigne afegirà: «Mai no ha estat una catàstrofe tan anunciada com aquella que preparava, amb tant de zel, el partit que hi havia de sucumbir».[145]

Mentrestant, el govern es dedicava a preparar una operació sobre Alger, que venia a ser com l'inici d'un gran somni imperial a la Mediterrània i que s'esperava que, com havia passat el 1823 amb la victòria en la guerra d'Espanya, retornaria el prestigi a la monarquia. Aprofitant uns plans que havia fet preparar Napoleó i que es van trobar als arxius del Ministeri de Marina, el maig del 1830 s'hi va enviar una flota de 675 embarcacions amb 37.000 homes i 4.000 cavalls. Manava la flota l'almirall Duperré i l'Exèrcit de Terra el general Bourmont. Sense més homes per defensar-se que els geníssers, el *dei* d'Alger es va rendir a unes forces molt superiors a les

seves, els dirigents de les quals, a més, proclamaven que la seva intenció no era la d'envair el país, sinó solament la de castigar el seu governant (de fet, un cop presa la ciutat, els francesos no sabien ben bé com seguir, perquè no havien previst cap pla d'ocupació del territori). Es va signar una convenció en què el general francès es comprometia sota el seu honor a respectar la religió dels natius, i els geníssers van ser deportats a Turquia amb les seves famílies. La ciutat va ser saquejada, amb una atenció especial pel tresor públic de la regència, que va desaparèixer de manera misteriosa, ja que, si bé s'estimava que pujava a un mínim de 150 milions de francs, oficialment i un cop a dins de França van ser poc més de 48 milions; la resta sembla haver-se fos. En tot cas el botí d'Alger, destinat a la caixa del rei i a les despeses electorals del partit ultra, no va arribar a temps al seu destí. I el que va ser encara pitjor per a la monarquia és que quan, cap a finals de juliol, va començar la revolució a París, els 37.000 homes armats que seguien combatent al nord de l'Àfrica haurien pogut canviar la sort de la revolta. De fet, Bourmont no es va assabentar del que havia passat a París fins al 10 d'agost, quan tot s'havia acabat. Va sentir aleshores la temptació de passar amb bona part de les seves tropes a França per emprendre la reconquesta borbònica —imitant el que havia fet Napoleó en tornar de l'illa d'Elba—, però l'almirall Duperré, que ja havia reconegut el nou govern, es va negar a collaborar. El 16 d'agost es donava l'ordre de reemplaçar a Alger la bandera blanca dels Borbons per la tricolor.[146]

El govern francès havia comès l'error d'avançar el procés de reacció: dissolia la cambra el 16 de maig i convocava per a finals de juny i començaments de juliol unes eleccions que esperava que li donarien una cambra més manejable.[147] L'elecció va donar 270 diputats hostils i només 145 de *ministerials*, de manera que es va posar en marxa el segon pas del procés previst: basant-se en l'article 14 de la carta, el rei va decidir fer un cop d'estat legal, promulgant quatre ordenances: la primera suspenia la llibertat de premsa, la segona dissolia la cambra (que no havia arribat a reunir-se), la tercera plantejava noves regles electorals més restrictives, i la quarta, finalment, fixava el mes de setembre per a unes eleccions que

s’havien de fer d’acord amb les noves normes. El general Marmont li deia aquells dies a la comtessa de Boigne: «Estan perduts. No coneixen ni el país, ni el temps. Viuen fora del món i del segle».[148]

5

1830: LA INVENCIÓ DE LA REVOLUCIÓ BURGESA

Les ordenances de Carles X es van publicar a París el dilluns 26 de juliol al matí, i van produir una indignació general. Marie-Amélie d'Orleans, a qui la revolució convertiria en reina dels francesos, explicava així les seves experiències d'aquell dia:

> Mentre em pentinava, el meu marit [el duc d'Orleans][149] ha entrat al tocador cridant: «Bé, estimada, ja està fet, ja tenim el cop d'estat». I ha posat sobre el tocador el *Moniteur* del dia […]. Teníem a dinar els comtes Molé i d'Houdetot, que ens han dit que la sorpresa i la consternació eren generals a París.

La primera reacció de protesta va ser un document signat per quaranta-quatre periodistes, mentre els polítics es reunien desconcertats, i el rei i els cortesans eren al palau de Saint-Cloud, als afores de París, on es dedicaven a les seves activitats habituals, que eren anar a missa, caçar i jugar a cartes, sense cap mena de preocupació. No va ser fins l'endemà, dimarts 27, quan, havent començat ja els disturbis, el rei va donar al general Marmont l'ordre que es posés al capdavant de les forces que hi havia a París, afegint que si, com esperava, tot estava en calma, tornés a la nit a dormir a Saint-Cloud. Marmont, que havia estat nomenat a darrera hora per reemplaçar l'antic cap, que estava de vacances, va arribar a la ciutat a migdia del dimarts i es va trobar que no hi havia res preparat. En el que ningú no havia pensat era que poguessin ser manifestacions populars espontànies les que iniciessin el conflicte. Les primeres van tenir lloc el dilluns entorn del Palais-Royal,

residència dels Orleans i lloc on eren habituals les reunions i els debats públics. Els primers protagonistes de la protesta van ser els impressors, als quals les ordenances, en tancar molts periòdics, deixaven sense ocupació. Es va apedregar el carruatge de Polignac quan s'adreçava al Ministeri d'Afers Exteriors, però no hi va haver gaire més problemes, de manera que el cap de policia de París comunicava al ministre de l'Interior que a la ciutat no hi havia passat aquell dia res que valgués la pena mencionar.

El dimarts 27 es van publicar quatre periòdics, desafiant la prohibició, i el gran nombre de gent que voltava pels carrers va fer que Polignac demanés que les tropes protegissin el ministeri. A migdia la policia va desallotjar els jardins del Palais-Royal. Pasquier ho explica:

> Em trobava a la plaça del Palais-Royal quan va tenir lloc el primer enfrontament. Els gendarmes van carregar sense haver avisat prèviament; els grups es limitaven a cridar: «Visca la carta!». Ningú dels que els formaven estava armat; alguns homes van enfilar-se en un munt de runa i van llençar pedres als gendarmes. La infanteria de la guàrdia va arribar poc després; els soldats van començar aleshores a disparar. Hi va haver set o vuit persones mortes a la plaça i als carrers del voltant. Una escena similar es produïa davant de la Borsa.

La policia i l'exèrcit desmuntaven les primeres barricades, mentre els apedregaven des de les cases i ells contestaven disparant contra finestres i terrats. En total hi va haver vint-i-un morts. Poc després de migdia trenta-set diputats es reunien a casa de Casimir Perier i acordaven preparar un document de protesta per adreçar-lo al rei.

Cap a les deu de la nit tot semblava calmat i Marmont va poder enviar un informe tranquil·litzador a Saint-Cloud. Aquella nit, però, les botigues d'armeria de París van ser saquejades i van proporcionar als revoltats escopetes de caça i pólvora. La policia no havia pres cap precaució. La matinada de l'endemà el dipòsit de pólvora del govern va caure en mans de la multitud. A partir d'aquest moment no van faltar les municions als insurrectes. Aquella nit es van aixecar centenars de barricades per tota la ciutat. El dimecres 28 al matí la gent es va llençar al carrer, empunyant els fusells que havia agafat a les armeries o que havia pres a les forces d'ordre, a més dels de quaranta mil guàrdies nacionals que tenien llicència, «de manera que a les vuit del matí es podien comptar a París uns cent mil combatents amb les armes a la mà». La majoria dels que lluitaven eren

menestrals: fusters, paletes, sabaters (les dones participaven sobretot en la construcció de barricades). En les seves reivindicacions es barrejaven les demandes pròpies de la seva condició de treballadors d'ofici i el desig de retorn a un règim de llibertats. Les banderes blanques dels Borbons van començar aviat a ser destrossades i van aparèixer les primeres tricolors.

Els ministres van anar a refugiar-se al costat de Marmont a les Tulleries. En aquests moments encara n'hi hauria hagut prou d'anul·lar les ordenances i nomenar un nou govern per pacificar la situació. Els diputats reunits a casa de Casimir Perier parlaven d'anar a Saint Cloud a exposar al rei les seves reivindicacions. La majoria volien mantenir-se dins de la legalitat, en primer lloc perquè no creien que els insurrectes poguessin resistir davant les forces armades, però també perquè no desitjaven el seu triomf. No tenien cap mena de connexió amb una revolució que s'estava fent sense ells i els preocupava el rumb que pogués prendre. Una representació de cinc, al capdavant de la qual hi havia els financers Laffitte i Perier, van anar a veure Marmont per dir-li que, si es retiraven les ordenances, ells farien el possible per aturar la lluita. Marmont els va proposar parlar-ne amb Polignac, que era a la sala del costat, però el ministre no els va voler rebre.

Marmont li comunicava ara al rei:

> Això ja no és una revolta, sinó una revolució. És urgent que vostra majestat prengui mesures de pacificació. L'honor de la corona pot encara salvar-se. Demà, potser, ja no s'hi serà a temps.

Mentrestant, però, Polignac li deia al rei que tot anava bé i que calia aguantar. En conseqüència, Carles es negava a «tractar amb súbdits revoltats» i els proposava: «Que abandonin les armes i experimentaran tots els efectes de la meva bondat». Li deia, a més, al comte de Broglie que Polignac havia tingut aquella nit una aparició de la Verge que li havia ordenat que resistís i li havia promès que tot acabaria bé.

El dijous 29 gran part de la capital estava en mans dels insurrectes i Marmont només controlava la zona del Louvre i del palau de les Tulleries. De bon matí Polignac va anar a Saint-Cloud, on el rei, en saber la gravetat de la situació, va dir que en parlaria amb els seus ministres, però no abans d'haver assistit a la missa de les onze. A migdia es va reunir finalment el

consell de ministres, en què la majoria es van mostrar partidaris de fer concessions. A les quatre de la tarda Polignac anunciava que el rei havia decidit nomenar un nou govern presidit pel duc de Mortemart en què s'oferia un ministeri a Casimir Perier, a la vegada que acceptava retirar les ordenances i reunir el parlament, però no seria fins a les sis de la tarda que s'encarregaria Sémonville d'anar a París, amb dos acompanyants, a comunicar-ho per tal d'aturar els combats. A París, en aquells moments, no hi havia a qui adreçar aquestes notícies. Un grup de diputats s'havien reunit a la casa de Laffitte, on a migdia es va presentar La Fayette, que va manifestar que, a petició dels seus conciutadans, es posaria al davant de la guàrdia nacional de la ciutat; es va decidir aleshores crear una comissió municipal encarregada d'ocupar-se del regiment de la capital «en absència de qualsevol govern» i La Fayette va anar a instal·lar-se a l'ajuntament.

Mentre els enviats de Saint-Cloud intentaven comunicar la notícia de les noves decisions reials a París, sense saber ben bé a qui adreçar-se, el nou primer ministre designat va haver d'esperar tota la nit a Saint-Cloud, mentre el rei i el delfí tornaven a les seves partides habituals de cartes i d'escacs, fins al retorn dels homes que havien enviat a París abans de decidir definitivament els poders que es donarien a Mortemart, cosa que no es va fer fins que a les cinc del matí del divendres 30 de juliol el ministre va fer despertar el rei per forçar-lo a donar-li els poders i les garanties suficients.

Si hi havia hagut cap possibilitat d'arribar a alguna mena d'acord el dia abans, ara s'havia esvaït del tot. El nou primer ministre va haver d'entrar a peu i amb dificultats a la ciutat i, cansat, enfangat i malalt, va cercar en va amb qui dialogar. Cap diari no va voler publicar les noves disposicions de Carles X i el seu enviat va ser rebut amb la resposta que ja era massa tard.

Els polítics que es reunien a la casa de Laffitte en aquells moments confusos van decidir convocar una reunió a la cambra de diputats on el financer va aconseguir fer votar que s'oferís el càrrec de lloctinent del regne al duc d'Orleans i que s'adoptés la bandera tricolor. En teoria aquesta era una mesura provisional que no prejutjava la solució definitiva del conflicte, sinó que deixava oberta la possibilitat de negociar amb Carles X, com molts desitjaven encara. Això era el que convenia que tothom cregués, per tal de facilitar l'acceptació d'aquesta fórmula; Laffitte, però, va enviar Adolphe

Thiers a Neuilly, on es trobava la família del duc d'Orleans, per plantejar-los la necessitat d'acceptar, ja que en cas contrari el resultat seria o bé un Napoleó II, com volien els bonapartistes, o, el més probable, una república que els faria perdre els seus béns i els obligaria a exiliar-se una altra vegada. El duc va acceptar la proposta i va tornar al Palais-Royal.

Els diputats van refusar les tardanes concessions que feia Carles X i els pars, davant la por pel que podia passar si continuava el procés revolucionari, van acabar acceptant que el duc d'Orleans fos nomenat lloctinent del regne. Carles X, mentrestant, espantat per les notícies que forces enviades de París marxaven cap a Saint-Cloud, fugia a les tres de la matinada del dissabte 31. Aquell mateix dia, a la sortida del sol, el duc d'Orleans s'entrevistava amb Mortemart al Palais-Royal, i demanava angoixat que el rei aprovés el seu nomenament com a lloctinent, a la vegada que li encomanava que li digués que abans el farien miques que deixar que li posessin la corona al cap. A les deu del matí una delegació de diputats anava al Palais-Royal a fer-li l'oferiment del càrrec, que Orleans va acabar acceptant; els corria pressa perquè joves revolucionaris s'estaven movent per proclamar la república i havien fins i tot anat a proposar a La Fayette que n'acceptés la presidència. Cap a les dues del migdia una comitiva amb el duc va sortir cap a l'Ajuntament de París, on La Fayette i el duc, amb la bandera tricolor a la mà, van sortir al balcó i van abraçar-se, enmig dels crits d'entusiasme de la multitud. El nou poder estava legitimat i, com diria Laffitte, «la comèdia s'havia acabat».

El diumenge primer d'agost un Carles X que s'havia refugiat a Rambouillet, a més de quaranta quilòmetres de París, i a qui els soldats de la seva guàrdia abandonaven, *nomenava* lloctinent del regne el duc d'Orleans. En contestar Orleans que no podia acceptar d'ell un càrrec que abans havia rebut d'una altra autoritat, el rei feia el darrer intent de salvar la dinastia, que era l'abdicació, tant d'ell com del duc d'Angulema, i demanava a Orleans que es proclamés el seu net, el fill del duc de Berry, com a Enric V de França. El que va fer el lloctinent va ser oferir a Carles i a la seva família uns salconduits perquè poguessin marxar tranquillament de França. El 3 d'agost el duc d'Orleans acceptava el nomenament davant les cambres i anunciava les abdicacions de Carles i del delfí, sense afegir res

sobre el net. Aquella mateixa nit decidia que s'enviessin tropes de la Guàrdia Nacional cap a Rambouillet per convèncer Carles que el que li calia era marxar del país.

«La història», diu Pasquier, «no ofereix tal vegada altre exemple d'un sobirà destronat seguint en pau durant quinze dies, sense que la tranquil·litat hagi estat alterada ni un sol instant, el camí que havia de conduir-lo a l'exili».

Finalment Carles va embarcar-se a Cherbourg el 16 d'agost amb un seguici de setanta persones, quan ja feia una setmana que hi havia un nou rei: Lluís Felip I, rei dels francesos. Mentre la cort feia la seva lenta marxa cap a l'exili, les cambres havien modificat alguns articles de la carta atorgada per Lluís XVIII, rebatejant-la com a *carta constitucional*, i proposaven que, en consideració que «el tron estava vacant de fet i de dret», Lluís Felip d'Orleans esdevingués rei. Els diputats en ple anaven el 7 d'agost al Palais-Royal a proposar-li les modificacions constitucionals i la resolució que el cridava al tron, que el príncep va acceptar amb emoció i agraïment. La multitud reunida als jardins del Palais-Royal va aclamar successivament Orleans, la seva dona, el seu fill, tota la família i La Fayette, que va sortir al balcó amb el nou rei.

«El poble», dirà Cuvillier-Fleury, «semblava encantat de tenir un rei i, sobretot, d'haver-lo fet ell mateix». Que no era veritat, sinó una primera mostra de com els vencedors falsificarien la història dels «tres dies gloriosos». El poble havia fet la revolució i els polítics l'hi havien robada per donar-li, a canvi, un *rei ciutadà* que seria, en realitat, el rei de la burgesia. No en va havia dit Laffite: «ara comença el regne dels banquers», i Casimir Perier, que no hi havia hagut una revolució, sinó un canvi en la persona del cap de l'estat. Ningú no va analitzar la realitat del canvi millor que Thiers, un dels protagonistes d'aquesta història. S'havien d'evitar els perills d'un Napoleó II (cal recordar que el fill de Napoleó encara era viu a Viena) i d'una república, que volia dir tornar als temps incerts de la revolució: «s'havien d'evitar les violències del 83 i fins i tot les teories del 89». La solució era «conservar el tron i canviar la dinastia».

La llei de 19 d'abril va elevar a 190.000 els electors i a 3.000 els elegibles, en una població de 32 milions. Del que es tractava era d'evitar

que pogués prosperar una proposta de canvi democràtic i igualitari nascuda de baix.[150] El discurs polític havia aconseguit amagar el contingut social del problema, i una vegada més el relat acadèmic ens presentaria com el triomf d'una revolució el que no era més que l'inici del regnat dels banquers.[151]

LA REVOLUCIÓ S'ESTÉN PER EUROPA

Els esdeveniments de França, més revolucionaris pel que fa a la retòrica que pels canvis reals que comportaven, havien de contribuir a sacsejar els difícils equilibris interns en molts altres països d'Europa. La primera repercussió es va produir a Bèlgica. El 26 d'agost va iniciar-se a Brussel·les una revolta que tenia els orígens en el malestar per la crisi econòmica, però que estava animada principalment pels sentiments contra els holandesos, als quals havien estat lliurats els belgues per les potències vencedores. El moviment insurreccional es va estendre i va permetre proclamar la independència el 4 d'octubre. La separació de Bèlgica era la primera gran alteració del mapa d'Europa que s'havia fixat al Congrés de Viena i va obligar les potències a reunir-se a Londres per aprovar-la. És probable que Àustria, Rússia i Prússia s'hi haguessin oposat, si no hagués estat que l'inici de la revolta de Polònia, que els amenaçava directament, els va obligar a acceptar la proposta conjunta de francesos i britànics que reconeixia la separació de Bèlgica, li fixava les fronteres i decidia que fos un territori neutral sota la garantia permanent de les potències.

El febrer del 1831 els belgues van reunir una assemblea que va redactar una Constitució força avançada pel seu temps i van triar com a rei el segon fill de Lluís Felip, però el rei de França hi va renunciar i la conferència de Londres va decidir pel seu compte que el sobirà que convenia als belgues era Leopold de Saxònia-Coburg i els hi va imposar. Leopold va entrar triomfalment a Brussel·les el 21 de juliol de 1831, es va casar amb una filla de Lluís Felip i va veure assegurades les seves relacions amb la Gran

Bretanya quan el seu nebot, Albert, es va casar el 1840 amb la reina Victòria.[152]

A Polònia va esclatar el 29 de novembre de 1830 una conspiració nacionalista que tenia una relació indirecta amb els esdeveniments de França i de Bèlgica. Per entendre-la cal recordar que el tsar Alexandre I, amb el seu amic i col·laborador polonès Adam Czartoryski, havia creat un regne de Polònia, el que s'anomenaria «Polònia del Congrés», unit a la corona russa en la persona del tsar, amb una Constitució, un parlament, el Sejm, integrat per dues cambres, la inferior elegida, i amb un exèrcit propi. El nou tsar, Nicolau I, havia acceptat de mala gana els esdeveniments de França, però estava decidit a actuar contra la independència belga, de manera que va donar ordres que l'exèrcit polonès es mobilitzés per a una possible intervenció a l'Europa occidental. Les ordres es van publicar a Varsòvia el 18 i 19 de novembre i van provocar una gran emoció.

La revolta polonesa va iniciar-se la nit del 29 al 30 de novembre, i va crear una situació d'angoixa en els seus propis dirigents, amb el temor que la revolta podia portar a la fi de l'autonomia. Es va formar un govern provisional presidit per Czartoryski, del qual estaven exclosos els radicals que demanaven la independència, amb l'objectiu de negociar amb el tsar. Nicolau, però, no estava disposat a fer-ho i es va limitar a publicar el 17 de desembre un manifest en què amenaçava amb càstigs greus els insurrectes i oferia el perdó als que se sotmetessin, excloent l'acceptació de qualsevol canvi polític. L'exaltació va anar creixent i la radicalització va dur a la ruptura definitiva: el 25 de gener de 1831 el parlament deposava Nicolau i feia la guerra inevitable. Els russos van derrotar els polonesos a Grochów el 25 de febrer, però la victòria final no els va resultar fàcil, complicada a més per l'inici d'una epidèmia de còlera. Els polonesos, per la seva banda, van ser incapaços de mobilitzar els camperols fent-los concessions respecte del règim de servitud a què estaven sotmesos, i van haver de veure com, contra el que esperaven, els governs de França i de la Gran Bretanya no tenien cap intenció d'intervenir per donar-los suport, com ho havien fet en els casos de Grècia i de Bèlgica.

L’estiu del 1831 va veure el triomf de les forces russes; el parlament i l’exèrcit propi van ser suprimits, la Constitució del 1815 va ser reemplaçada per un estatut orgànic, la Universitat de Varsòvia, tancada, i el país, sotmès a un règim d’ocupació. En contrapartida, el tsar va millorar la sort dels camperols. Una conseqüència imprevista de la derrota va ser que els polonesos que fugien van escampar per l’Europa occidental el còlera que havien dut a Polònia les tropes russes procedents de territoris asiàtics.[153]

També a Itàlia es van suscitar grans esperances per part dels patriotes, organitzats en societats secretes democràtiques. De moment es van establir una sèrie de governs constitucionals que feien poca cosa més que retòrica benintencionada i que tenien el suport de la noblesa local, de la burgesia, dels menestrals i de les capes populars urbanes, però no el dels camperols, que veien aquella revolta amb indiferència. Els havia resultat fàcil imposar-se sense gaire lluita a l’ineficient i corrupte estat papal i als reietons locals, però no tenien prou força per fer front als exèrcits de l’imperi d’Àustria, que, una vegada més, es disposava a fer de policia, amb el consentiment fins i tot dels francesos *revolucionaris*, que el que volien en aquells moments era fer-se acceptar per les potències absolutistes. Els revolucionaris italians van aprendre aleshores que dividits eren massa dèbils i que els calia fer un programa unitari i republicà, que seria el que desenvoluparia el genovès Giuseppe Mazzini, que va marxar exiliat a França el febrer del 1831 i hi va fundar la Jove Itàlia, concebuda com una resposta als fracassos de les revoltes liberals i de les conspiracions dels carbonaris.[154]

El clima de revolta es va estendre a Alemanya en una sèrie de moviments on es combinaven la lluita contra les tendències absolutistes dels sobirans i el malestar social. Els resultats van ser canvis en les constitucions i l’avenç dels liberals en el terreny polític. Però potser encara va ser més important l’activitat de les associacions d’estudiants (Burschenschaften) que actuaven a escala alemanya, pel damunt de les fronteres dels estats, amb una

tendència liberal i nacionalista. Metternich va assumir una vegada més el seu paper de policia de l'Europa central. Primer van ser les lleis del 1832, que restablien la censura i situaven el poder de la Confederació Germànica, el Bund, per damunt del dels estats individuals, neutralitzant el que haurien pogut concedir en les seves constitucions, al qual van seguir, el 1833, els acords de Münchengratz amb Prússia i Rússia, que semblaven refer una petita Santa Aliança, a la qual respondria Palmerston l'any següent amb la quàdruple aliança entre la Gran Bretanya, França, Espanya i Portugal, que venia a consolidar la divisió d'Europa en dos blocs antagònics.[155]

Al centre d'Europa hi havia un ample bloc de territoris dominat pels Habsburg, integrat per l'imperi d'Àustria i per tot un seguit d'entitats que componien en el seu conjunt l'estat més extens d'Europa, després de l'imperi de Rússia, amb una població on hi havia una extraordinària barreja d'ètnies i una estructura administrativa laxa i poc eficaç.

Francesc I havia estat des de l'inici un ferm defensor del vell ordre contra la revolució, en una línia d'actuació en què comptava sobretot amb la col·laboració del txec Franz Kolowrat en la política interior, i de Metternich en la política exterior. Francesc I va morir el 1835 i el va succeir el seu fill Ferran I, epilèptic i d'escassa capacitat mental, a qui el seu pare li va deixar com a consell: «Regna i no toquis res». Les coses semblaven aleshores tranquil·les a Europa, mentre Viena vivia en aparença uns anys de pau, sota la vigilància d'un govern que ho controlava tot, però que no va ser capaç de distingir els signes d'un malestar social creixent. Sí que s'adonaven, en canvi, del perill que representava l'ascens del nacionalisme, però van ser incapaços d'actuar efectivament per frenar-lo a Hongria, amb Lajos Kossuth al capdavant, o a Galítsia, on la preparació d'un moviment nacionalista per part de nobles polonesos va estimular la terrible revolta del 1846, en què els camperols, tal vegada incitats pels austríacs, es van aixecar contra els nobles i van matar de 1.500 a 2.000 propietaris polonesos.[156]

ANGLATERRA, AL MARGE DE LA REVOLUCIÓ

El 26 de juny de 1830 moria Jordi IV, succeït pel seu germà Guillem IV (un mariner de 65 anys, del qual diria *The Times* en l'hora de la seva mort: «no va ser un home de talent, ni de gaire refinament, però tenia un bon cor»). No hi va haver, però, cap gran moviment revolucionari, malgrat que aquell estiu havien començat els aldarulls agraris que coneixem amb el nom de Swing, o de Captain Swing, que van donar lloc a un total de 1.475 *incidents* —protestes, amenaces, i destrucció de maquinària agrícola— en algunes comarques del sud i de l'est d'Anglaterra. L'aspecte potser més sorprenent d'aquest moviment és que, malgrat l'abundància de les amenaces destinades a intimidar els propietaris, hi va haver molt escassa violència real —els revoltats no van fer cap víctima—, sense punt de comparació amb la repressió, que es va concretar en 19 execucions a la forca (d'un total de 252 condemnes a mort), 544 empresonats i 481 deportats a les colònies penals d'Austràlia.

Mentre E. P. Thompson sosté que «la tardor del 1831 i en els *dies de maig* [de 1832] la Gran Bretanya va estar a punt per a una revolució que, un cop iniciada, podia haver prefigurat […] les revolucions del 1848 i de la Commune de París», George Rudé es pregunta, en canvi, per què no hi va haver una revolució a Anglaterra el 1830 o el 1848, quan hi havia hagut en aquesta època un seguit de crisis polítiques i socials semblants a les dels països europeus veïns, que havien conduït a moviments revolucionaris.[157] Hi ha una resposta lògica a aquesta pregunta de Rudé, sobretot pel que fa al 1830. No hi va haver aleshores una revolució burgesa per la senzilla raó que la seva l'havien realitzada els burgesos anglesos uns cent cinquanta anys abans, a partir de l'aliança dels terratinents i de la gran burgesia, en una ambiciosa transformació per dalt que va deixar bona part de l'administració interior en mans dels terratinents locals.[158]

Com va dir Thiers, perquè una revolta popular quallés en una revolució calia que «la classe mitjana», és a dir, la burgesia, li donés «el senyal de la lluita», i aquesta conjunció no era possible a l'Anglaterra del 1830. Ho entenia molt bé lord Melbourne, que es va fer càrrec del restabliment de l'ordre, primer com a ministre d'Interior, del 1830 al 1834, i després com a

primer ministre, del 1835 al 1841, mentre al tron es produïa el 1837 el canvi de Guillem IV per la jove Victòria, que començaria a regnar als divuit anys i seguiria durant seixanta-quatre anys més, fins a la seva mort el 1901. Melbourne pensava que era millor deixar actuar la justícia local que voler resoldre els problemes amb les forces, més aviat escasses, de què disposava el govern central (un exèrcit de 29.000 homes en temps de pau). Creia, a més, que la gent d'ordre tendia a exagerar els perills reals i a actuar equivocadament com a conseqüència de la por, quan el que calia era «no fer res fins a arribar al punt en què era inevitable intervenir».

Estava convençut que els camperols que es revoltaven ho feien per la fam, pels sous baixos o pel perill d'estar sense feina, i que els plantejaments polítics que legitimaven la revolta eren invencions dels demagogs, que no tenien res a veure amb la causa real del malestar, ja que es negava a acceptar que hi hagués una cultura política en les masses populars. Considerava, en conseqüència, que el que calia fer era no deixar-se endur per la histèria dels que anunciaven terribles conspiracions, i mirar d'arreglar les coses amb mesures humanitàries i amb un recurs limitat a les forces repressives locals. Mantenir la llei i l'ordre formava part dels deures dels terratinents. Eren els jutges de pau, encarregant-se de fer que les lleis de pobres es complissin i que les milícies locals actuessin per mantenir l'ordre, els que havien de resoldre la situació, aplicant el principi que calia assistir els pobres, però se'ls havia de mantenir al seu lloc.

Pel que fa a les associacions polítiques, dedicades sobretot a la reforma electoral, i a les de treballadors (les Trade Unions), havien de considerar-se en principi legals, mentre no es plantegessin objectius subversius, que era el moment en què s'hauria d'intervenir amb duresa.[159] El gran problema que calia resoldre era el de fer front de manera prudent a les reivindicacions de reforma electoral que havien comportat la caiguda del govern de Wellington el 15 de novembre de 1830.[160] Lord Charles Grey, el polític whig que el va succeir de 1830 a 1834, va creure que la solució era reformar el sistema electoral, obrint-lo a nous sectors de la burgesia, però mantenint el domini de l'aristocràcia terratinent.[161]

Grey, per tal d'aprovar una reforma a la qual s'oposava aferrissadament el seu propi partit, va haver d'enfrontar-se a una llarga lluita al parlament.

Comptava amb el suport al carrer d'amples capes de la població i amb la participació activa de membres de la petita burgesia i de la classe obrera, que es feien il·lusions exagerades sobre l'abast del que el govern *whig* volia realitzar. La intenció de Grey era reforçar el control del sistema electoral associant-se a un sector de la burgesia que estava tan interessat com la noblesa terratinent en la defensa de la propietat a fi d'impedir cap nou intent d'eixamplament del vot, d'acord amb el temor dels propietaris, que pensaven que si els pobres poguessin votar «tota la propietat de la societat estaria a mercè dels que no tenen res».

La llei de reforma electoral de 1832, coneguda com a *Great reform act*, decebria la majoria dels que hi havien lluitat a favor. El seu tret més positiu va ser l'eliminació dels *rotten boroughs*,[162] però l'electorat, que seguiria determinat per la riquesa, només va passar d'uns 500.000 votants a uns 813.000, un 5,8 per cent d'una població de catorze milions d'habitants. Com ha dit Gash, «era més una racionalització dels vells i desordenats mecanismes electorals que una extensió cap avall». I la seva limitació més gran era que mantenia el vot en públic, negant-se a acceptar la introducció del *ballot*, el vot secret en una urna, que no va començar a practicar-se a la Gran Bretanya fins als anys setanta.

A la reforma electoral cal afegir-hi mesures com la Factory Act del 1833, que pretenia protegir els nens que treballaven a les fàbriques, i la llei d'abolició de l'esclavitud, que donava als esclaus la llibertat, condicionada per un període *d'aprenentatge* previ.[163]

FRANÇA: LA «MONARQUIA DE JULIOL»

Lluís Felip d'Orleans, el *rei ciutadà*, era en aparença un bon burgès, preocupat fins a la corrupció per la seva fortuna i per la dels seus vuit fills. Era la mena de rei adequat per presidir el triomf de la gran burgesia, de la *classe dels notables*, definida per damunt de tot per la possessió de riquesa, que ara ocuparia els càrrecs polítics, fins al punt d'obligar a la transformació de la cambra dels pars, amb la supressió del dret d'herència i

la possibilitat d'accedir-hi sense un títol nobiliari. La vella noblesa legitimista, partidària del retorn dels Borbons, es va mantenir inicialment al marge de la vida política, però finalment una part s'hi va acabar incorporant de nou.

El vot estava limitat per la fortuna; la llei de 1831 el reservava als que pagaven almenys 2.000 francs d'impost per la propietat (calia pagar-ne 5.000 per ser elegible), de manera que el nombre dels votants no va passar mai d'uns 240.000 en una població de 35 milions. François Guizot, el polític més representatiu del règim, opinava que això no era un obstacle perquè s'hi podia posar remei enriquint-se; tanmateix, la realitat és que aquesta exclusió va afavorir el desenvolupament de tota una sèrie d'associacions radicals, sobretot republicanes, i explica la freqüència de les revoltes que van obligar a tenir París constantment vigilat per les forces armades. La supressió de la censura va afavorir el desenvolupament d'una premsa que es va convertir molt aviat en l'arma amb què una oposició que no tenia accés al parlament feia sentir la seva veu. Hi va arribar a haver més de cinc-centes publicacions periòdiques, moltes crítiques amb el rei, a qui els caricaturistes representaven amb el cap en forma de pera, i amb els governs. Allà on ara no arribava la censura ho feien els processos i les multes, però, amb tot, la premsa va tenir un paper fonamental a l'hora d'alimentar els moviments contra el règim. Els partidaris del nou sistema, en opinió de Heine —que escrivia des de París articles per a la premsa alemanya—, eren «els empleats, els banquers, els grans comerciants, els propietaris i els botiguers».

Lluís Felip es proclamava partidari del *juste milieu*, una expressió que li servia per dissimular la seva oposició als canvis, però obstaculitzava al mateix temps el desenvolupament d'una política parlamentària amb la seva passió per immiscir-se en tot i controlar-ho tot des de palau, cosa que el va dur a afavorir governs dèbils que no s'oposessin a les seves pretensions. Fins que, cansats de les seves intromissions, els polítics li van haver de recordar que França era una monarquia parlamentària, basada en el principi que «el rei regna però no governa».[164]

Després d'una breu gestió al capdavant del govern de Jacques Laffite, que es va veure obligat a enfrontar-se a les primeres revoltes republicanes a

París, el torn va passar el març del 1831 a Casimir Perier, que a començaments de juny havia d'enfrontar-se a una nova revolta a París i pel novembre a la dels canuts, els treballadors de la seda de Lió, contra la qual va enviar l'exèrcit a les ordres del mariscal Soult. Uns quants mesos més tard, pel març del 1832, començava a París l'epidèmia de còlera que causaria la mort de Perier.[165]

Lió, que Alexandre Dumas descrivia com una «pobra vila de fang i de fum, on s'amunteguen les riqueses i les misèries, on els rics no s'atreveixen a posar cavalls en els seus carruatges per por d'ofendre els pobres, on per a quaranta mil desgraciats les vint-iquatre hores del dia en tenen setze d'esforç i fatiga», comptava cap al 1830 amb una producció tèxtil que donava feina, directament o indirecta, a una bona part dels seus 150.000 habitants. Al cim d'aquesta estructura hi havia de 750 a 800 negociants-fabricants, que eren empresaris industrials sense fàbrica, que compraven la seda, la feien teixir als obradors menestrals i la venien després pel seu compte. Sense posseir ni un sol teler, controlaven totalment l'activitat de la ciutat. En segon terme, hi havia a la vora de 8.000 menestrals, propietaris dels telers, que feien feina per als fabricants i competien entre ells oferint els preus més baixos possible. Alguns només tenien dos o tres telers en els quals treballaven amb la família; alguns altres en tenien set o vuit i utilitzaven el treball assalariat d'un total de 30.000 a 40.000 treballadors, aprenents i dones que els assistien, en jornades de quinze a divuit hores, i compartien amb els seus patrons les incertituds del treball i del guany. Afegint-hi els que treballaven en ocupacions complementàries, com el tint, un vint per cent de la població de Lió depenia de la *fàbrica de la seda*.[166]

Les revoltes dels canuts, que no anaven contra la mecanització, sinó que reivindicaven unes relacions de treball estables, amb un salari garantit, contra la incertesa especulativa dels mercats capitalistes, són una bona mostra de la persistència dels valors d'una industrialització *dels artistes*, reprimida a sang i foc per la república burgesa instal·lada per la revolució del 1830.

Les figures dominants d'aquest període van ser Louis-Adolphe Thiers i François Guizot. Thiers va haver de fer front a la revolta que els reialistes havien iniciat a la Vendée, dirigida personalment per Maria Carolina, duquessa de Berry, vídua del príncep assassinat i mare de l'hereu de la corona. Gràcies a una delació ben remunerada es va poder capturar la princesa i es va descobrir que, malgrat ser vídua des del 1820, estava embarassada, un fet que no solament la desacreditava personalment, sinó que va resultar molt greu per a la causa de la legitimitat.[167] Guizot, per la seva part, va posar en marxa el 28 de juny de 1833 la primera llei d'educació primària universal, que declarava obligatori l'ensenyament públic, finançat pels ajuntaments, i que creava un ample cos de mestres laics, que serien els agents de la nacionalització francesa, i farien perdre bona part del seu pes social a l'Església, que només conservaria l'educació femenina.

La intranquil·litat social que hi havia sota l'aparença d'estabilitat es va manifestar clarament a l'abril del 1834, amb una nova insurrecció a Lió i una revolta republicana a París, que seria brutalment reprimida. La resposta va ser, el 26 de juliol de 1835, l'atemptat de Giuseppe Fieschi, un cors que, en contacte amb la republicana Societat dels Drets de l'Home, va preparar una màquina infernal, amb 25 pistoles que disparaven a la vegada. La màquina es va posar en marxa quan el rei passava pel davant de la casa on vivia Fieschi; la família reial va resultar il·lesa, però van morir divuit persones i els conspiradors van ser guillotinats. La rèplica del govern va ser la publicació de les duríssimes «lleis de setembre», que castigaven especialment la premsa i que van contribuir a garantir la continuïtat del règim per uns anys, a costa, però, de veure com augmentava cada dia la impopularitat del rei, que va acabar essent odiat, fins al punt de produir-se tot un seguit d'intents de regicidi.[168]

Thiers va tornar al poder el març del 1840 i va tractar de guanyar el suport popular que el règim havia perdut amb actes com el retorn a França del cadàver de Napoleó, celebrat amb tota solemnitat. Partidari d'enfortir l'imperi africà, en un temps en què Algèria havia estat pacificada i s'hi

enviaven els primers colons, es va trobar implicat en la nova qüestió d'Orient plantejada pel paixà d'Egipte, Mehmet Alí, en el seu intent d'independitzar Egipte i Síria de l'imperi otomà.

Mehmet Alí, un soldat albanès que havia arribat a Egipte durant les guerres napoleòniques, havia optat per la influència francesa en la modernització del país i es va convertir en un protegit dels governs de París. Ibrahim, fill adoptiu de Mehmet, va apoderar-se de Síria i avançava cap al Bòsfor, cosa que va obligar el sultà Mahmoud II a demanar ajut a Rússia. Un nou conflicte, iniciat a la mort de Mahmoud, va semblar que posava en perill la supervivència de l'imperi otomà i va obligar les potències a intervenir. El 15 de juliol de 1840 Turquia, Rússia, Àustria i la Gran Bretanya signaven una convenció que garantia la continuïtat de l'imperi i reduïa Mehmet a conservar i transmetre per herència la condició de paixà d'Egipte. El 17 de juliol, Palmerston comunicava la signatura del tractat a l'ambaixador francès a Londres, que era en aquells moments Guizot. Era poc menys que un insult per a França, marginada del tracte, i va tenir com a conseqüència, ajudada per l'estímul de la premsa, que es produís una reacció nacionalista que va arribar a l'extrem de demanar una nova guerra europea com les de Napoleó. Thiers va mobilitzar l'exèrcit, i amb això va espantar els alemanys, que pensaven que el que volia era recuperar les terres del Rin; Lluís Felip mateix va usar una retòrica bel·licista.

A Londres, Lord Melbourne, cap del govern, pensava que el problema no era l'Orient proper sinó Thiers, de qui no es refiava, i va creure que el millor que podia fer era ajudar Lluís Felip a desfer-se d'ell, reemplaçant-lo per Guizot. El rei de França, en efecte, va aprofitar el reflux d'aquest moviment d'opinió per desfer-se de Thiers l'octubre del 1840 i donar el poder a un govern amb Soult i Guizot. Es va iniciar aleshores l'etapa de predomini total de Guizot, que seria ministre d'Afers Exteriors en un govern llarg que va durar fins al 1847, i president del govern després, i que dirigiria de fet la política durant tot aquest temps. Guizot era un doctrinari, al qual no es coneixien altres passions que el poder i la seva relació amb la princesa Dorothea de Lieven, que es va convertir en la seva fidel companya.

Guizot va assegurar amb el seu pragmatisme una llarga etapa de tranquil·litat en què la política semblava haver passat a segon terme; un

periodista deia: «L’esperit polític ha mort en aquest país per molts anys. Aquí no es pensa en altra cosa que enriquir-se i construir ferrocarrils». El «sistema Guizot», mantingut d’acord amb el rei i sostingut per una majoria parlamentària, va donar uns anys d’estabilitat, que van durar fins que la crisi econòmica va tornar a remoure una societat en què l’oposició a la monarquia havia estat silenciada per la repressió i en què la premsa havia estat ofegada per les persecucions i les multes, però on la voluntat d’un canvi revolucionari es mantenia viva.[169]

LA INVENCIÓ DE LA REVOLUCIÓ BURGESA

Era evident que la consolidació del nou ordre social no podia fer-se amb una simple restauració del passat, sinó que necessitava una combinació de reacció i reforma, com havia dit Friedrich Gentz. Però als dirigents europeus els va costar més de trenta anys arribar a entendre que per assegurar-se contra el retorn de l’amenaça del 1789 els calia desenvolupar i assentar «la revolució dels nostres dies» en estreta aliança amb la burgesia. Com diria Thiers el 1831, «no hi ha dubte que el poble està naturalment disposat a revoltar-se contra els governs, però és necessari perquè s’atreveixi a posar-ho en pràctica que la classe mitjana li doni el senyal de la lluita, i això fa que la sort de tots els governs depengui d’aquesta classe».

El de *revolució burgesa* és un concepte usat tradicionalment per designar la pugna entre els grups socials lligats a les activitats econòmiques del comerç i la indústria i el predomini del feudalisme, que obstaculitzava el seu ple desenvolupament. S’interpreta en aquest sentit l’enfrontament de les ciutats italianes medievals contra la noblesa, que va donar lloc al naixement d’una sèrie de repúbliques urbanes, així com tot un seguit de moviments posteriors, molt en especial la *glorious revolution* anglesa del segle XVII, que va crear un sistema que afavoria el creixement del gran comerç exterior i va assentar les bases per al desenvolupament industrial posterior.[170] En la mesura que la burgesia obtenia els seus guanys oposant-se a les limitacions a la llibertat que imposava el feudalisme, i que ho feia habitualment amb el

suport de les classes populars, sense la força de les quals difícilment hauria pogut guanyar les seves batalles, els seus triomfs s'associaven amb l'avenç de les llibertats democràtiques. Cada etapa del seu avenç, diran Marx i Engels al *Manifest comunista*, «ha estat acompanyada per un corresponent progrés polític», i afegeixen: «La burgesia ha tingut un paper extremadament revolucionari en la història». Aquesta interpretació de la història havia nascut justament de la burgesia francesa, que va assumir la seva existència com a classe a la segona meitat del segle XVIII. A l'*Encyclopédie* el burgès no és encara altra cosa que l'habitant de la ciutat, però l'edició del 1788 del *Diccionari de l'Acadèmia Francesa* conté una accepció que identifica *bourgeois* amb *patró* i diu: «Els obrers, parlant d'aquell per al qual treballen, acostumen a dir *el burgès*, sigui la que es vulgui la qualitat de les persones que els donen feina. És en aquest sentit que diuen: "Cal servir el burgès. No s'ha d'enganyar el burgès"». Aquesta definició es veurà enriquida i desenrotllada a l'edició del 1798 en afegir: «En els diferents oficis, els treballadors anomenen *el seu burgès* el mestre per al qual treballen».**[171]**

La burgesia va tenir un paper important en el conjunt de moviments que identifiquem globalment com la Revolució Francesa, però hi va haver en ella altres dinàmiques amb objectius diferents, com es pot veure en el cas dels camperols, que lluitaven pels seus propis interessos, contraposats en moltes ocasions als dels terratinents burgesos, i que van tenir una part molt important en els avenços globals aconseguits.**[172]** Un cop acabada la revolució, en canvi, la burgesia n'ha simplificat la història i se n'ha fet la protagonista. El seu relat presenta l'etapa històrica anterior com l'època de domini del feudalisme, vençut finalment pels esforços de la burgesia en benefici del conjunt de la societat, que iniciaria d'aquesta manera una nova etapa de progrés. Aquesta visió del burgès revolucionari la reivindicaria Paul-Louis Roederer a *L'esprit de la révolution de 1789*. Des dels orígens mateixos, sosté, la resistència a l'ordre feudal ha estat obra de la burgesia.

> No són esclaus subjectes per la conquesta, ni serfs escapats de les cadenes del feudalisme els que han començat aquesta revolució. Són […] homes lliures i propietaris, són els burgesos de les viles i burgs, tips de les vexacions dels nobles i dels senyors, però no pas carregats de cadenes.

El mite del burgès revolucionari que hauria fet avançar la humanitat ocultava que la nova societat burgesa, que havia acabat amb les distincions entre els homes pel naixement, es basava en una altra estratificació, aquesta per la propietat i la riquesa, que reservava la gestió política, començant pel dret al vot, als que disposaven d'un cert nivell de riquesa. Reinterpretant la història de la Revolució Francesa com la seva obra, construirien la genealogia que els justificava com a classe, tal com va proclamar François Guizot**[173]** en les seves memòries:

> Soc d'aquells a qui l'impuls del 1789 ha elevat i que no acceptaran pas de tornar a descendir. […] Nascut burgès i protestant, estic profundament dedicat a la llibertat de consciència, a la igualtat davant la llei i a totes aquestes grans conquestes del nostre ordre social.**[174]**

Aquests burgesos han viscut en pau en una França de la restauració monàrquica que ha respectat alguns dels beneficis essencials que havien aconseguit amb la revolució, integrats en una capa de *notables* en la qual anirien guanyant pes, fins al seu primer triomf en la revolució del 1830. El procés ha triomfat aquí, amb revolució, com ho ha fet, sense revolució, a Anglaterra, perquè la consolidació d'un sistema polític basat en la representació de la propietat convenia a la vegada a l'aristocràcia i a la burgesia.**[175]** Per això es van mobilitzar a París els caps de la burgesia el juliol del 1830, quan semblava que una revolta popular —que ja hem vist que no era en realitat la revolta dels *pobres*, sinó sobretot la dels treballadors d'ofici i els menestrals— podia posar en perill el sistema i amenaçar l'estabilitat de la propietat. No volien seguir canviant la societat, com ho havien fet quan lluitaven pels seus drets contra la monarquia absoluta, sinó assegurar la consolidació de l'ordre postrevolucionari contra els que aspiraven a anar més enllà.

La revolució del 1830 no la veien els doctrinaris com una ruptura, sinó com la culminació del projecte de monarquia constitucional del 1814, el fracàs de la qual atribuïen a la intransigència dels ultres. Aquests liberals que expressaven les seves idees polítiques a través de la història —per obra de tres historiadors i polítics com Guizot, Thiers i Thierry— han estat els autors intellectuals del nou règim de liberalisme doctrinari que ha sortit dels fets del 1830. Una revolució que ells mateixos consideraven com la seva

victòria: «Guizot i Thiers van prendre part en els tractes que van escamotejar el triomf de la revolució en favor del duc d’Orleans; Guizot va ser un dels autors de la carta revisada». Thierry, per la seva banda, deia el 1840 que la monarquia de Juliol era «la lògica conclusió de la història política de França».[176]

Malgrat que assumissin la representació col·lectiva del tercer estat, tenien clar que no tots els homes del tercer estat eren igualment mereixedors d’obtenir la *ciutadania*, sinó que aquesta havia de reservar-se als que, tenint un nivell suficient de propietats, estaven molt més interessats en la conservació de l’ordre social. La societat que volien establir no tenia cap pretensió d’igualitarisme; les constitucions podien parlar de drets universals, però les lleis que les interpretaven només en concedien alguns dels fonamentals, com el del vot, als propietaris. En la discussió de la Constitució espanyola del 1837 un patriarca del liberalisme com Argüelles dirà:

> Todo vecino que en España va, por ejemplo, a la guerra, hace el servicio de las armas, contribuye directa o indirectamente con el fruto de su trabajo, con el sudor de su rostro ¿cree […] nadie que esto sea un título suficiente para que se le entregue el uso de un derecho como éste [el de votar]? Estoy seguro que no.

Les diferències en temes de tanta importància com el dret de vot no les marcava la Constitució, que proclamava solemnement els drets col·lectius, sinó que era la llei electoral la que en fixava les regles, desmentint la pretensió d’universalitat.

Anglaterra es va estalviar la lluita per aquests canvis perquè ja havia fet la seva revolució burgesa cent cinquanta anys abans, a partir de la *glorious revolution* del 1688.[177] Va ser aleshores quan van construir un sistema parlamentari que, si no era democràtic, era representatiu dels interessos dominants i que s’assentava en l’aliança dels terratinents i dels grans comerciants que negociaven amb ultramar. Aquest sistema controlava una hisenda centralitzada i permetia garantir el deute públic, que eren condicions essencials per assegurar el creixement econòmic. A diferència de la majoria dels països europeus, però, la nació anglesa s’ha construït sense comptar amb la majoria dels seus habitants. L’estat disposava d’una

hisenda centralitzada, regida per funcionaris i amb comptes controlats, però bona part de l'administració interior estava en mans dels jutges de pau, nomenats per la Corona entre els terratinents locals, que tenien la capacitat de jutjar delictes que no fossin capitals, regular fires, preus i salaris, ocupar-se dels camins i els ponts, donar permisos per obrir tavernes, etc. Eren els autèntics governants locals, excepte a les ciutats, on normalment era l'alcalde elegit el que feia les funcions judicials.

L'educació, l'atenció dels pobres, la cura dels camins… Tot queia sobre les autoritats locals, i en bona mesura també sobre la parròquia, i no pas sobre l'estat, els oficis del qual eren la guerra, la hisenda que feia possible la guerra, i la imposició de les regles globals que convenien al desenvolupament del capitalisme. A aquesta situació li corresponia un gran desordre interior. Mentre els francesos van començar amb Napoleó a organitzar una policia que s'encarregava del manteniment de l'ordre públic, els anglesos van intentar conservar durant molt temps el vell sistema repressiu, que era més barat i semblava més respectuós de la llibertat privada; no va ser fins al 1829 que Robert Peel va crear el primer cos de policia a la ciutat de Londres. El complement d'aquest sistema era una justícia ferotge, practicada com a mitjà educatiu, amb moltes condemnes a mort i molts perdons (generalment d'un 50 a un 60 per cent), per més que en els quinze anys més durs, del 1776 al 1790, es van executar a la forca, només a Londres i en el seu entorn immediat, prop de set-centes persones.

És això el que explica que les repercussions de les revolucions del 1830 a la Gran Bretanya es limitessin a una mesura d'abast tan limitat com la reforma electoral del 1832, que mantenia la immensa majoria de la població sense accés al vot.[178]

Qualificar de *revolucionàries* les transformacions introduïdes en els estats *liberals* per la burgesia triomfant ha de fer-se amb prou matisos. Examinant el cas d'Espanya a través de la hisenda, és a dir de l'obtenció de recursos per al funcionament de l'Estat, Francisco Comín ha esbossat un quadre exemplar que mostra com «una burgesia gens revolucionària», enfrontada a les despeses d'un Estat que havia hagut d'assumir les càrregues de l'exèrcit professional, incrementades per les revoltes internes, va eludir la seva part en la tributació i va condemnar el país a un

endeutament que va «crear les bases del fracàs de la revolució industrial i de la inestabilitat social i política de l'Espanya del segle XIX».[179]

Cal recordar, a més, que tot això s'ha fet en nom de tots en votacions d'una escassa representativitat. Cap al 1840, els països europeus en què podia votar una proporció més gran de la població, d'un 7 a un 8 per cent, eren Suècia i Noruega. A França, en concret, s'havia establert una piràmide escalonada amb «56.000 elegibles designats per 250.000 electors, que són, al seu torn, l'elit de 2.800.000 electors municipals que [al seu torn] no representen més que un francès de cada cinc».[180] El més extraordinari és que la burgesia va aconseguir la plenitud de l'èxit en convèncer les capes populars que aquestes revolucions, destinades a preservar el monopoli dels drets polítics per als propietaris, i en usar-los per preservar els seus privilegis, es feien en benefici de la llibertat de tots. La forma com s'ha executat el frau pot il·lustrar-se amb l'ús que s'ha fet de la representació pictòrica de la revolució del 1830, *La llibertat guiant el poble*, d'Eugène Delacroix, que ha esdevingut la més famosa, i la més reproduïda, de les imatges sobre les revolucions burgeses del segle XIX. Aquesta representació, que mostra «melancòlics joves barbuts amb barrets de copa, obrers en mànigues de camisa, tribuns del poble amb els cabells flotant sota les ales dels barrets, envoltats de banderes tricolors» i de símbols republicans, guiats per la Llibertat, com una dona del poble que els empeny per damunt de les barricades, només conté un personatge que pugui identificar-se com a burgès per la seva forma de vestir. El frau consisteix en el fet que la pintura no representa la revolució del 1830, com s'acostuma a dir, sinó només un moment, cosa que se'ns oculta quan no s'especifica que el seu títol real és: *El 28 de juliol*. Perquè, en efecte, la pintura reflecteix el moment en què la revolta popular va convèncer la burgesia que calia intervenir per reconduir el moviment en la direcció que pocs dies després, en el darrer dels «tres dies gloriosos», va portar a establir una nova monarquia amb la qual, com deia Laffite, començava «el regne dels banquers». El quadre va ser comprat pel nou rei, Lluís Felip, però no es va exhibir gaire temps, ja que resultava subversiu. Delacroix, que sembla que era fill natural de Talleyrand, no va tornar a tenir per la seva banda temptacions revolucionàries. Quan va arribar una nova i més seriosa revolució, el 1848, en va quedar al marge.

Com diu l’editor dels seus diaris, al mestre «no li agradava el desordre polític».[181]

6

CAPITALISME: EL GRAN SALT ENDAVANT

Entendre correctament el desenvolupament econòmic de l'Europa occidental en aquests anys ens obliga a desviar l'atenció de les pugnes polítiques internes per fer una mirada més àmplia, en el temps i en l'espai, que inclogui el paper fonamental que ha tingut en aquest procés intern europeu el domini i la colonització de la resta del món per les grans potències capitalistes.

UNA NOVA PAUTA DE COMERÇ INTERNACIONAL

Amb el triomf de la Gran Bretanya en la gran guerra contra la França napoleònica es va consolidar una nova divisió internacional del comerç que va marcar l'evolució global de l'economia mundial en la primera meitat del segle XIX, com a conseqüència de l'augment de la producció de matèries primeres en la perifèria *colonial*, que va permetre satisfer la demanda creixent de sucre, cafè i te de les societats europees, i molt especialment la de fibra de cotó, que va ser un element essencial per al desenvolupament de la industrialització. Tot aquest procés de creixement va estar indissolublement lligat a l'ascens de l'esclavitud, que va culminar als segles XVIII i XIX, en què van sortir de l'Àfrica 13 milions d'esclaus adquirits per

compradors blancs, cristians i civilitzats. Els estudis realitzats en aquests darrers anys han revalorat així la vella tesi d'Eric Williams sobre capitalisme i esclavitud. Els costos en termes de vides humanes del tràfic humà transatlàntic han estat brutals; milions d'africans han perdut la vida a les costes de l'Àfrica, en el viatge en els vaixells negrers o en els primers anys de la seva incorporació al treball a Amèrica.[182]

I si bé la captura dels esclaus la feien els africans mateix, que en són tan responsables com els europeus, el negoci més gran el van fer els compradors: en primer lloc els traficants (el preu d'una «peça» arribava a multiplicar-se per deu a l'altre costat de l'oceà), però també els plantadors i fins i tot els consumidors, que, gràcies al comerç transatlàntic d'esclaus, van poder tenir sucre, cotó, cafè i tabac a bon preu.

Per altra banda, una part dels esclaus es van pagar en cauris, unes petxines de *Cypraea moneta* que es recollien i elaboraven a les illes Maldives, a l'Índic, on els natius sabien com aconseguir que la petxina conservés tots els seus colors i el seu valor decoratiu. El cauri va ser usat com a moneda en algun moment des de l'Àfrica occidental fins a la Xina, però als segles XVIII i XIX la seva circulació estava reduïda a una zona que anava dels territoris indis de Bengala fins a l'Àfrica occidental, on servia de moneda per a les petites transaccions dels mercats locals, per a les quals les monedes metàl·liques europees haurien estat inadequades (la més petita de les monedes metàl·liques angleses, el *farthing* o quart de penic, valia de 25 a 32 cauris, mentre que una lliura d'arròs es venia a Bengala per 15 cauris). El comerç dels cauris va acabar dominat pels anglesos a la segona meitat del segle XVIII. Els compraven a l'Índia, els duien com a llast en les embarcacions de retorn a Anglaterra i els tornaven a embarcar quan sortien cap al golf de Guinea a comprar esclaus. Es calcula que en el transcurs del segle XVIII l'oest africà va importar cauris, que eren usats en els tràfics locals del seus mercats interiors, per valor d'uns 26 milions de lliures esterlines. En acabar-se el tràfic d'esclaus, es va seguir pagant amb cauris l'oli de coco —el gran lubricant de la revolució industrial, que servia per greixar les màquines i per fer el sabó amb què es rentaven els obrers—, però els anglesos van reemplaçar els de les Maldives, que eren més cars, per un altre mol·lusc, la *Cypraea annulus* de la zona de Zanzíbar i Madagascar,

que es podia obtenir a un preu molt més baix. Van inundar l'Àfrica d'aquests cauris més barats i van provocar una gran inflació que els va ajudar a liquidar-los, reemplaçant-los per moneda metàl·lica, sobretot a partir del moment que els colonitzadors van exigir que els impostos es paguessin en moneda metàllica encunyada per ells. Aquesta gran desmonetització va arrabassar als africans una part del que havien rebut pel comerç d'esclaus.[183]

EL CAS DEL TE

El te s'ha integrat en aquest esquema en contribuir a l'augment de la demanda de sucre. El comerç amb la Xina, que era l'únic proveïdor de te, era un monopoli de la Companyia de les Índies, però la seva importància va fer que, des del 1820, els comerciants privats hi participessin cada vegada més, fins que la Companyia va perdre el seu monopoli el 1833. El problema era que, contra l'esperança dels britànics, a la Xina no interessaven les seves mercaderies industrials, sinó que només volien vendre te a canvi de plata. Els comerciants britànics van descobrir aleshores que l'alternativa era portar-hi clandestinament opi, que es produïa a Bengala, encara que el govern xinès en prohibia severament la importació. L'oposició del govern xinès a la continuïtat d'aquest tràfic, al qual atribuïen la considerable sortida de plata de la Xina que s'estava produint durant aquells anys, va frustrar les esperances dels comerciants britànics, que ho veien com una mostra de la barbàrie d'un poble endarrerit que s'oposava a l'expansió del lliure comerç. En aquells moments, a més, la quantitat de te que es consumia a la Gran Bretanya havia arribat a nivells que proporcionaven al Govern 40 milions de lliures esterlines anuals d'impostos.

La solució ideal hauria estat aconseguir produir el te en un territori controlat pels britànics, però mentre això arribava, la pressió sobre el mercat xinès, l'únic proveïdor disponible, es va reforçar fins a conduir a la primera guerra

de l'Opi (1840-1842), de la qual parlem una mica més avall. Els anglesos havien descobert pocs anys abans que hi havia plantes silvestres de te al territori d'Assam, al nord-oest de l'Índia, entorn de la vall del Brahmaputra, i van pensar que s'hi podria organitzar el cultiu a gran escala, utilitzant com a mà d'obra els teixidors de Bengala arruïnats per la competència de Manchester. Primer va ser necessari assegurar militarment el domini sobre el territori, i després la Companyia de les Índies va començar a organitzar el cultiu, per cedir-lo posteriorment a plantadors privats.[184]

Però l'hora d'aquest te —al qual s'unirien el produït a Ceilan o a Java— encara trigaria. Si el 1835 els anglesos importaven 44 milions de lliures de te de la Xina, el 1856 la xifra s'havia elevat a 86 milions. No va ser fins a finals del segle XIX que es van començar a consumir àmpliament els tes de l'Índia i de Ceilan.[185]

LA SEGONA ESCLAVITUD

L'auge de l'esclavitud a finals del segle XVIII i en la primera meitat del XIX no es pot interpretar com una continuïtat amb el passat, sinó que és un fet nou, que Dale Tomich ha anomenat «la segona esclavitud», indissolublement lligada a l'ascens del capitalisme.[186]

Una de les grans mentides de la història oficial del capitalisme és la que li atorga un lloc central en la lluita per l'abolicionisme, quan la realitat és que el progrés de la industrialització hauria estat impossible sense els esclaus. L'*Act for the Abolition of the Slave Trade* anglesa del 1807, que prohibia el comerç d'esclaus, va tenir pocs efectes perquè la llei havia estat discutint-se llargament i els traficants havien tingut temps de preparar-se. Van seguir negociant en vaixells fets a Anglaterra, però que navegaven amb bandera espanyola o portuguesa (el vaixell esclavista *Hermes* es convertia així en el *Gerona*), i ho seguien fent amb assegurances contractades a Anglaterra amb finançament de bancs anglesos. Una cosa semblant es pot dir de la prohibició del comerç d'esclaus pel Congrés de Viena. La realitat

és que entre el 1801 i el 1850 van desembarcar a Amèrica més de 3,5 milions d'esclaus africans.

Malgrat patrocinar públicament l'abolicionisme, Anglaterra no va prohibir l'esclavitud al seu territori i a les seves colònies fins al juliol del 1833, si bé a les colònies només s'alliberaven de moment els esclaus de menys de sis anys d'edat, mentre que els altres es quedaven com a *aprenents* fins que van ser definitivament alliberats en dues etapes, el 1838 i el 1840. Els propietaris van rebre a més una indemnització de 40 milions de lliures esterlines, que van sortir de l'endeutament de l'Estat. De l'escàs entusiasme del govern anglès per l'abolició en pot donar idea aquest text, extret d'una carta de lord Melbourne, que va ser ministre de l'Interior i cap del govern en aquests anys de l'abolició, adreçada a l'arquebisbe Whately:

> Què penseu que hauria fet jo en aquest afer de l'esclavitud si l'hagués resolt a la meva manera? No hauria fet res! Tot plegat és un embolic sense sentit! Sempre hi ha hagut esclaus, en tots els països més civilitzats; els grecs i els romans tenien esclaus. Han volgut realitzar la seva fantasia, de manera que hem abolit l'esclavitud, però és una gran bogeria.[187]

A l'Índia, que va quedar sota el control de l'East India Company fins que el motí del 1857 va forçar la seva nacionalització pel govern britànic, l'esclavitud es va mantenir sense crear gaire preocupacions als anglesos, que amb la promoció de l'abolicionisme havien aconseguit l'objectiu de desplaçar la condemna del colonitzador al colonitzat, reforçant la imatge de l'imperialisme com una missió civilitzadora.[188]

Tot just acabat el problema de l'abolició de l'esclavitud el govern de lord Melbourne es va trobar amb un nou conflicte. Les autoritats xineses, que prohibien el tràfic de l'opi, van confiscar una gran quantitat de droga que els comerciants anglesos volien introduir a Guangzhou (Canton), i es van negar a atendre la petició dels comerciants, que exigien que els abonessin els dos milions de lliures en què valoraven la seva pèrdua. L'alternativa era que fos el govern britànic qui els compensés, però Lord Melbourne, que ja s'havia hagut d'endeutar per pagar les indemnitzacions de l'abolició de l'esclavitud, no estava disposat a tornar-hi i Palmerston va pensar que la solució podia ser una petita operació naval que desbaratés el tràfic xinès. Malgrat una àmplia condemna popular, que encloïa els

cartistes, i la dura oposició dels *tories* a la Cambra dels Comuns, la guerra hi va ser aprovada per 271 vots contra 262, i els lords també la van acceptar.

A començaments de juny del 1840 una flota amb disset embarcacions de guerra, quatre vapors i vint-i-set vaixells de transport amb quatre mil soldats britànics i indis es va presentar davant de Hong Kong. Mentre una part de la flota bloquejava Guangzhou, la resta marxava cap al nord, on va atacar i ocupar els ports. Palmerston ja no s'acontentava amb la compensació als comerciants, sinó que volia la cessió de territoris a la costa i la llibertat de comerç amb l'interior. Una successió d'accions amb nombroses víctimes militars i civils xineses va acabar obligant l'emperador Daoguang a la signatura el 29 d'agost de 1842 del tractat de Nanking, que cedia als anglesos l'illa de Hong Kong i els donava facilitats per comerciar en cinc ports (uns privilegis que augmentarien com a resultat d'una segona guerra de l'Opi en el període 1856-1860).[189]

A França la monarquia restaurada va acceptar la prohibició del «comerç de negres» que havia dictat el Congrés de Viena, mentre provava de recuperar l'explotació esclavista a les colònies africanes. Amb aquest propòsit es va enviar el 1816 al Senegal, que com hem vist abans havia estat el centre de l'activitat francesa a l'Àfrica occidental durant el segle XVIII, una expedició naval que va acabar amb el dramàtic enfonsament de *La Méduse*, immortalitzat pictòricament tres anys després per Théodore Géricault. A la vegada, per altra banda, tolerava una revifada del comerç illegal, que entre el 1815 i el 1840 es va desenvolupar principalment entorn de Nantes: una etapa en què s'han pogut documentar 729 expedicions il·legals, en un tràfic que va decaure a partir del 1836-1840, en funció de la caiguda dels preus del sucre. El 1848 es va decretar finalment l'abolició de l'esclavitud, extensiva en teoria a les colònies franceses, però la realitat és que en algunes colònies africanes es va mantenir el treball forçat fins a començaments del segle XX.[190] S'ha pogut dir que van ser els esclaus mateix els que es van alliberar, perquè és clar que una de les raons fonamentals de la fi del comerç, primer, i de l'alliberament, després, va ser

la por de la resistència que podien oposar les grans masses d'esclaus reunides a les plantacions.

Les revoltes que conduïen a crear els *quilombos* o colònies d'esclaus fugitius (*cimarrons*) són presents al llarg de tota la història de l'esclavitud, però l'augment de la població esclava al Carib, combinada amb la difusió de les idees de la Il·lustració, va reforçar la voluntat combativa dels esclaus, com va resultar evident en la revolta d'Haití del 1791, on la llibertat la van aconseguir en una llarga lluita que va costar milers de morts de colons francesos, així com la de la majoria dels 44.000 soldats que Napoleó va enviar el 1802 en un fracassat intent de reconquesta. Que l'illa deixés de produir sucre i cotó per a l'exportació va ser, d'altra banda, un dels estímuls inicials per a l'ascens de la producció sucrera a Cuba i, sobretot, de la de cotó als Estats Units.

Si la revolta d'Haití va ser un dels motius que expliquen l'abolició proclamada pels revolucionaris francesos el 1794, la revolta de Jamaica del 1831, que es va liquidar amb 312 execucions, dictades més per venjança que per justícia, ho va ser de l'abolició a tots els territoris de l'imperi britànic, aprovada pels anglesos el 1833.[191] L'esclavitud, però, no es va abolir als Estats Units fins al 1865, a Cuba fins al 1886 i al Brasil fins al 1888, a la fi d'un segle d'hipocresia en què la societat europea predicava l'abolicionisme però treia profit de l'esclavitud per al seu progrés econòmic.[192]

CUBA I L'AUGE DE LA PRODUCCIÓ SUCRERA

El comerç transatlàntic d'esclaus es va mantenir al segle XIX per proveir les necessitats de la producció de sucre de Cuba i de cafè del Brasil, atenent la demanda d'unes economies en plena prosperitat, com ho demostra que del 1820 al 1860 gairebé es dupliqués el valor de les exportacions de productes de l'esclavitud. Cuba era inicialment productora de tabac i cafè, però la fi, com a conseqüència de la revolució del 1791, de la producció de sucre d'Haití, que era en aquells moments la més important del món, combinada

més endavant amb l'estancament i davallada del sucre produït a les illes britàniques del Carib, va convertir Cuba en el primer productor del món, fins a arribar el 1868 a proveir el 30 per cent del consum mundial. La conseqüència lògica va ser l'augment de la seva població esclava. El 1817, en prohibir-se el comerç transatlàntic d'esclaus, n'hi havia a l'illa uns 200.000, que el 1841 havien arribat a 450.000, provinents principalment de les compres (del 1820 al 1873 Juan Pérez de la Riva calcula que es van introduir clandestinament a l'illa més de mig milió d'esclaus), ja que no es considerava rendible criar-los. «El negro que nace en la casa», deia un plantador, «ha costado más, cuando puede trabajar, que el de igual edad que se compra en pública feria». La dècada del 1850 al 1860 va ser, en paraules de Moreno Fraginals, la de l'apogeu del tràfic clandestí, realitzat i protegit molt especialment pels Estats Units.

L'esclau dels *ingenios* sucrers cubans treballava fins a vint hores diàries, ja que es considerava que en tenia prou amb quatre hores de son. No obstant, a conseqüència de les freqüents mutilacions en enganxar-se els braços al *trapiche* per falta de descans, malgrat que es fes servir el fuet com a despertador, el propietari d'un *ingenio* va decidir deixar-los dormir sis hores. Aquesta decisió es va anunciar públicament com a «filantrópico sistema de benéficos resultados». Cuba era una colònia molt especial, on en aquesta època el poder estava realment en mans de l'oligarquia dels plantadors: la *sacarocracia*, com diuen els cubans. I no és estrany si tenim en compte que, entre ells, hi figuraven personatges importants de la política espanyola d'aquells anys,[193] incloent-hi l'antiga regent, Maria Cristina, i el seu marit, el duc de Riánsares. Es podria dir que, d'alguna manera, els propietaris d'*ingenios* governaven Cuba, ocupant-se sobretot de mantenir l'ordre social. A l'illa es va passar el 1824 del constitucionalisme a l'absolutisme sense que hi hagués cap alteració de l'ordre públic, «a pesar de las tentativas de algunos hijos desnaturalizados, que no conocen el riesgo que corremos todos los blancos entre la multitud de gentes de color que nos rodea».

Les altres potències esclavistes del Carib, però, es malfiaven de la capacitat d'Espanya per mantenir l'ordre a l'illa. El 1825 l'ambaixador nord-americà a Sant Petersburg va demanar audiència al ministre d'Afers

Exteriors rus per dir-li, de part del president Monroe, que el seu govern «mira con el mayor interés la conservación de las islas de Cuba y Puerto Rico para la España, adelantándose a proponer a S.M. Imperial que escite a Su Majestad Católica», això és, al rei d'Espanya, «a solicitar de la Santa Alianza la garantía de las indicadas islas, aunque sea poniendo en ellas guarnición estranjera».

Cinc anys més tard, el març del 1830, l'ambaixador anglès advertia el govern espanyol que calia frenar els intents de recuperació de les colònies americanes emancipades, com la desgraciada expedició Barradas a Tampico del 1829, perquè el govern britànic

> no podría con justicia intervenir por más tiempo con los de México y Colombia para que no atacasen a las posesiones españolas, si no interviene igualmente para que la España no ataque a los dominios de aquellas potencias, y que si aquellos consiguiesen extender entre los negros de Cuba y Puerto Rico el espíritu de insurrección y rebeldía, sería imposible que la Gran Bretaña, la Francia y los Estados Unidos dexasen de tomar parte activa en este negocio para salvar a sus propias colonias del inminente peligro que correrían.[194]

El marc internacional va canviar a partir del 1833, amb l'abolició de l'esclavitud a les colònies angleses del Carib. La por que els abolicionistes britànics volguessin subvertir les societats esclavistes de les altres potències es va estendre tant a Cuba com als Estats Units. Quan es van iniciar a Cuba una sèrie de resistències i protestes, que van arribar al seu punt més alt el 1843, en una seqüència que va començar amb la revolta dels 254 negres de la dotació de l'*ingenio Alcancía*, que van matar el majoral i altres opressors seus, i es va estendre després a altres *ingenios*, el capità general, Leopoldo O'Donnell, va rebre oferiments d'ajut militar dels Estats Units, que no li van ser necessaris per esclafar per les armes les revoltes, amb exhibició final dels caps dels dirigents a la via pública.

La conseqüència va ser un enduriment de la repressió que va fer del 1844 «el año del cuero», és a dir del fuet, i va dur a la invenció de la «conspiración de la escalera», on la por que pogués repetir-se una matança

com la d’Haití el 1791 es va utilitzar com a pretext per processar quatre mil persones, no solament esclaus, sinó blancs abolicionistes i mestissos lliures, amb el resultat d’executar 93 acusats —entre els quals el gran poeta negre Gabriel de la Concepción, *Plácido*—, d’empresonar-ne uns sis-cents i deportar-ne uns quatre-cents, sense comptar els tres-cents que es calcula que van morir com a conseqüència de les tortures (el nom de *la escalera* ve del fet que tot sospitós de color, esclau o lliure, era lligat dalt de tot d’una escala, amb el cos penjant, per tal d’assotar-lo mentre se l’interrogava). L’objectiu era eliminar el risc del naixement d’una petita burgesia de negres i mulats lliures, ja que es temia que aquest nucli de professionals emancipats es convertís en el motor d’un futur moviment abolicionista.

Quan el proveïment d’esclaus es va fer més difícil se’ls va voler reemplaçar per culis[195] xinesos contractats en condicions que els condemnaven a una mena d’esclavitud. Entre el 1848 i el 1874 es van embarcar cap a Cuba uns 150.000 culis, uns 16.000 dels quals van morir en unes travessies que duraven cinc mesos i que eren gairebé tan horribles com les dels negrers africans de l’Atlàntic. Quan els culis desembarcaven a l’Havana, es carregava l’embarcació de sucre i mel destinats a Nova York o a Europa, per sortir de nou cap a la Xina amb una càrrega d’armes, ferreteria i teixits europeus.

L’economia sucrera no tenia com a tasca fonamental la recollecció de la canya, sinó la transformació que havia de convertir-la en sucre, que era el que finalment s’exportava, i en aquest terreny la introducció de tecnologia avançada, incloent-hi l’ús del vapor —els primers ferrocarrils en territori espanyol es van construir a Cuba, per atendre les necessitats dels *ingenios* —, va afavorir que el creixement de la producció prosseguís quan la capacitat de progrés de la recol·lecció començava a estancar-se.[196]

Paral·lelament a Cuba, l’altre gran motor de la demanda esclavista, més gran quantitativament, va ser el Brasil, que entre el 1801 i el 1850 va rebre més de dos milions d’esclaus —que podien transportar-se més fàcilment des del continent africà i que eren, per això, més barats que els que es portaven al Carib—, destinats a atendre l’ascens d’una producció de cafè que va

arribar a proveir el 80 per cent de la demanda mundial. Aquí, a diferència de Cuba, la tecnologia no va proporcionar un ajut tan gran a la producció, però va afavorir la comercialització de les enormes *fazendas* cafeteres, com la dels germans Vizconde de Sao Clemente i Barón de Nova Friburgo, que comptaven amb uns dos mil esclaus i tenien ferrocarril i xarxa telegràfica pròpia. En contrapartida, però, l'estabilitat de les poblacions esclaves al Brasil es va veure afectada per unes condicions de vida precàries: l'últim cens realitzat, el 1872, comptava un milió i mig d'esclaus, tot el que quedava dels 4,8 milions importats entre el 1630 i el 1850. Cal no oblidar tampoc el que va implicar la freqüència de les revoltes i la fugida per tal d'instal·lar *quilombos* a la selva.[197]

L'AUGE DE L'ESCLAVITUD CAPITALISTA: L'IMPERI NORD-AMERICÀ DEL COTÓ

Tot aquest sistema va tenir com un dels seus estímuls principals el creixement de l'economia esclavista dels Estats Units, on les plantacions de cotó eren independents del tràfic transatlàntic de mà d'obra africana, perquè tenien el proveïment de braços assegurat com a conseqüència d'una situació única en aquell escenari, com era que en la seva població servil els naixements fossin superiors a les defuncions, cosa que feia innecessària la importació. Es calcula que el 1808, en abolir-se el tràfic transatlàntic, els Estats Units havien importat un total d'uns 475.000 esclaus africans, i que el 1865, en la data de l'abolició, la seva població esclava s'havia multiplicat per deu (en uns moments en què el seu valor era gairebé tres vegades el que s'havia invertit en la construcció dels ferrocarrils).[198] Aquest creixement demogràfic es va complementar amb una transferència interna d'un milió d'esclaus cap a les zones productores de cotó del sud, la prosperitat de les quals s'havia vist inicialment potenciada per la invenció el 1793 de la màquina desmotadora d'Eli Whitney, que permetia separar fàcilment la fibra de les llavors, de manera que multiplicava per cinquanta la

productivitat del treball. De resultes, la producció i exportació del cotó van augmentar exponencialment. La demanda creixent de la indústria cotonera anglesa només la podia atendre la producció de fibra nord-americana, que es va multiplicar gràcies a la disponibilitat de braços dels esclaus —«la mà d'obra més barata del món»— i a la facilitat de l'extensió del cultiu a noves terres, arrabassades als indígenes, amb la tolerància i la submissió dels blancs pobres:

«Els senyors del fuet», escrivia Hinton Helper el 1857, «no són solament els amos absoluts dels negres, sinó que són el model i els àrbitres dels blancs que no tenen esclaus, lliures només de nom, que viuen en un analfabetisme i una degradació perpetuats deliberadament».

Això era facilitat pel poder polític dels plantadors, que van comptar en aquesta època amb presidents de la república, jutges del Tribunal Suprem i un gran nombre de polítics favorables als seus interessos, sobretot en els sectors de la política exterior i la defensa, ja que consideraven que era necessari preservar per la diplomàcia, i si calia per les armes, aquest gran espai de la civilització esclavista que abraçava els Estats Units, Cuba i el Brasil, contra l'amenaça de la subversió abolicionista, impulsada per la Gran Bretanya. Consideraven que ho feia, i tenien part de raó, amb la intenció d'arruïnar la producció de sucre, cafè i cotó d'aquestes terres per transportar-la a territoris de l'Àfrica o de l'Índia que estiguessin sota el seu control.

Els Estats Units van ampliar considerablement el territori disponible per al cultiu del cotó amb l'adquisició de la Louisiana el 1803, i el 1819 amb la compra de la Florida als espanyols. Quan el 1835 el govern mexicà va anunciar el seu propòsit d'abolir l'esclavitud, els plantadors nord-americans que s'havien instal·lat en territoris mexicans es van revoltar i van emprendre una guerra per independitzar-se, finançada amb préstecs dels empresaris de Nova Orleans. La guerra va acabar amb l'establiment de la República esclavista de Texas, que el 1845 va ser absorbida pels Estats Units i va convertir-se en un nou estat. La conseqüència immediata d'aquesta usurpació va ser la guerra mexicanoamericana del 1846 al 1848,

una «guerra iniqua» que va permetre als Estats Units apoderar-se d’una gran part del territori del nord de Mèxic. Els sectors antiesclavistes del nord van començar aleshores una llarga batalla per aconseguir que es prohibís l’esclavitud als territoris de nova adquisició. La batalla la va començar el 1846 el congressista David Wilmot, però el «Wilmot Proviso» va ser repetidament derrotat al senat pels representants del sud, que van aconseguir que no figurés en el tractat Guadalupe-Hidalgo de febrer del 1848, que posava fi a la guerra. En un territori en què inicialment habitaven 50.000 natius americans, «els esclavistes i els seus aliats van desposseir dos imperis europeus, dos estats postcolonials i sis nacions americanes natives», incloent-hi l’anomenat *imperi comanche*, i van portar un milió d’immigrants forçats per crear «un subcontinent de l’esclavitud».[199]

Del 1800 al 1860 la productivitat dels que collien el cotó en aquestes terres va augmentar en un 400 per cent, sense que hi hagués cap innovació o ajut tecnològic, com a conseqüència d’una brutal extracció de treball. Als anys setanta del segle XX els historiadors *cliomètrics* Fogel i Engerman van construir una interpretació legitimadora de l’esclavitud als Estats Units, basada en la seva racionalitat econòmica, que l’hauria fet més eficient que l’activitat dels treballadors lliures. Recentment dos economistes, Alan Olmstead i Paul Rhode, han volgut atribuir l’augment a una millora en la selecció de les plantes. Treballant amb els documents i els testimonis de l’època, Edward Baptist ha desmentit aquestes interpretacions i ha demostrat que la causa essencial de l’augment de la productivitat, que va fer possible que els preus del cotó fossin el 1860 la quarta part dels del 1800, va ser una nova forma d’explotació del treball esclau que, combinant un control directe i un ús accentuat de la tortura, va fer possible un gran augment en la quantitat «produïda als Estats Units […] amb un immens cost humà».

Això va anar acompanyat de millores en l’administració i la comptabilitat, pròpies d’una activitat que funcionava principalment recorrent al crèdit, basat habitualment en la hipoteca, en què els esclaus podien servir de garantia: un món de negoci capitalista modern, en el qual el que unia els interessos del sud amb els del nord no eren solament les xarxes del crèdit, sinó que els naviliers de Nova York, que eren a més els

principals proveïdors d’esclaus africans a Cuba, proporcionaven serveis de transport als plantadors del sud, els industrials del nord produïen roba per al consum dels esclaus i les noves universitats es nodrien de donacions de patrons esclavistes del sud. Així es va establir un immens territori del cotó que portava la fibra pel Mississippí fins a Nova Orleans, o que arribava a altres ports per mitjà del ferrocarril. Del 1815 al 1860 més de la meitat de les exportacions dels Estats Units eren de fibra de cotó, de la qual depenia en realitat l’economia d’un país que, en el temps que va de la Revolució de la Independència a la Guerra Civil, es va engrandir i enriquir sobre la base del treball esclau. I que, en alguns estats del sud, va seguir utilitzant els negres com a esclaus, empresonant-los prèviament per vagància, fins a començaments del segle XX. Ja parlarem més endavant de la «tercera esclavitud».

De fet, sembla clar que l’herència de racisme que segueix patent als Estats Units és una conseqüència de la incapacitat collectiva de la societat nord-americana per assimilar el que va ser realment l’esclavitud.[200]

7

1848: EL TRIOMF DE LA BURGESIA

CRISI ECONÒMICA I REVOLUCIÓ

La tradició acadèmica atribueix les revolucions del 1848 a les conseqüències d'una crisi econòmica conjuntural, en una explicació que comença amb el fracàs de les collites a bona part d'Europa, a partir de la plaga que va afectar les patates, que s'havien convertit en un element fonamental de l'alimentació popular. Un fet que s'acostuma a il·lustrar amb la crisi d'Irlanda, però que s'ha produït també, encara que de manera menys catastròfica, en altres punts d'Europa, coincidint a més amb una mala collita de cereals. Després vindria la crisi industrial i, combinant els efectes de l'una i l'altra, la revolució.

Un estudi de Berger i Spoerer, basat en l'anàlisi quantitativa de les dades de 27 països europeus, conclou que «va ser sobretot la misèria econòmica del moment, i la por que va suscitar, el que va desencadenar les revolucions europees del 1848», i que aquests factors van ser molt més importants que «la força de les idees». Berger i Spoerer sostenen que la crisi agrària del 1845-1847 va tenir com a conseqüència la crisi industrial del 1846-1848 a França, Prússia, Àustria, Hongria i Suècia (però no a Anglaterra ni a Holanda). L'escassetat dels aliments, que es pot deduir dels preus elevats dels cereals, va comportar la davallada de la producció

industrial del 1848, «en paral·lel amb una activitat revolucionària significativa».[201]

Sembla, però, que la seqüència no funciona sempre i a tot arreu de manera tan lineal i simplista, sinó que en alguns llocs la crisi industrial va començar abans que la de les collites, i que en d'altres va tenir causes diferents del descens de la demanda. I, encara més important, cal no confondre les causes profundes d'una revolució amb el malestar econòmic conjuntural que ha ajudat a fer que s'estengui. Les respostes a les crisis de subsistències, que es produeixen en molts llocs i en molt diversos moments, no solen passar d'aldarulls temporals, mentre que els grans moviments que desemboquen globalment en respostes revolucionàries necessiten uns grups dirigents que plantegin objectius i dirigeixin l'acció.

És veritat que hi havia problemes derivats del fet que la població europea, que havia passat de 81 milions d'habitants el 1700 a 133 milions el 1820, havia crescut més que la disponibilitat d'aliments, com ho mostren els estudis d'història antropomètrica en registrar una minva de l'estatura de les noves generacions durant la primera meitat del segle XIX. Entre els sectors més afectats per aquest dèficit cal comptar-hi uns camperols als quals s'havien arrabassat els recursos comunals amb els quals milloraven el cultiu i completaven la seva alimentació. Cal afegir-hi també els productors industrials artesans, com els teixidors a mans, els *handloom weavers* anglesos o els teixidors de Silèsia, que van veure reduïts els seus guanys per l'avenç de la mecanització.

Mentre els estudis d'història econòmica ens expliquen habitualment la brillant trajectòria del creixement agrari, i per damunt de tot industrial, i insisteixen a mostrar-nos que el producte per cap va anar en ascens durant aquests anys, ens oculten en canvi que aquests progressos no van beneficiar igualment tota la societat i que el creixement global s'estava produint a costa de deixar una part cada vegada més gran de la població en una precària situació d'equilibri que qualsevol accident podia agreujar.[202]

La patata, amb la seva capacitat de produir més aliment per unitat de superfície cultivada, havia esdevingut un cultiu fonamental a bona part

d’Europa,[203] i era indispensable per a aquelles famílies que disposaven d’una superfície de cultiu reduïda i que no haurien pogut alimentar-se amb una altra collita. Els nivells de consum més alts es donaven a Prússia, entorn d’un quilo per persona al dia, i sobretot a Irlanda, on potser eren encara més grans. El fracàs de les collites de patata del 1846 i el 1847, a causa d’una plaga que semblava haver arribat d’Amèrica el 1845, es va combinar en moltes parts del continent amb la pèrdua paral·lela en aquests mateixos anys de la de cereals (blat, ordi, civada, sègol). A França, per exemple, els preus del blat van arribar els primers mesos del 1847 a un màxim que gairebé duplicava els de dos anys abans. Les conseqüències demogràfiques més greus es van produir a Irlanda, on la dependència de la patata era més gran, ja que s’ha calculat que proveïa el seixanta per cent de les necessitats alimentàries, i on entre el 1846 i el 1851 hi va haver entorn d’un milió de morts. Irlandesos i alemanys van constituir una part majoritària dels tres milions d’europeus que van emigrar cap a Amèrica en la dècada del 1845 al 1855. Per bé que la gravetat i la persistència dels efectes de la crisi en el cas concret d’Irlanda han d’atribuir-se també a l’actuació del govern britànic, que, en moments en què disposava d’importacions de cereals suficients per aturar el desastre d’Irlanda, no va fer gran cosa per evitar la catàstrofe.[204]

Sembla clar, d’altra banda, que la crisi en alguns sectors de producció industrial havia aparegut abans que les males collites l’agreugessin. Per a Gareth Stedman Jones tot apuntava a l’inici de «la desindustrialització al camp i la conversió en pastures d’extenses àrees que fins aleshores havien combinat l’agricultura amb la indústria domèstica». És evident, per exemple, que l’empobriment de la dècada dels «famèlics quaranta» a Anglaterra, amb la seva incidència especial sobre els *handloom weavers*, els teixidors a mà, és anterior a la crisi de la patata.[205] I en el cas dels teixidors de Silèsia sabem que es van revoltar el 1844, en un moviment que Marx va interpretar arriscadament[206] i que Heine va condemnar en versos d’una extraordinària duresa.[207]

Un dels efectes més importants de la crisi econòmica en la gènesi de la revolució es va produir a través de l’augment de l’atur i de l’emigració dels

aturats rurals del camp a la ciutat, però la revolució no va ser una resposta a la crisi econòmica, sinó als estralls que produïa l'avenç del capitalisme.

ELS REVOLUCIONARIS

Per bé que els moviments socials els protagonitzen masses que inclouen gent amb molt diversa motivació, allò que distingeix una revolució d'una revolta és l'existència d'un grup de participants que hi aporten un projecte de canvi social. Cap al 1848 hi havia a Europa un gran nombre d'intel·lectuals que propugnaven noves fórmules per posar remei als abusos del capitalisme.

Malgrat que en alguns grups es mantenien elements de la tradició radical de la Revolució Francesa, els seguidors de Babeuf i de Buonarroti, hi havia ara noves i molt diverses veus que identifiquem amb els orígens del socialisme i, més en concret, amb la difusió del terme *comunisme*, és a dir, amb la voluntat de cercar un recanvi global al capitalisme.

A França això inclou una àmplia gamma de plantejaments diversos i de figures singulars, com Claude-Henri, comte de Saint-Simon, home de vida aventurera i pensador original que va deixar una empremta important en molt diversos terrenys. Teòric de la industrialització i reformador social, preocupat per la sort dels treballadors, però no pas socialista, els seus deixebles van acabar convertint el «saintsimonisme» en una mena d'església. Competint en ambició amb Saint-Simon, Charles Fourier, crític amb l'estat capitalista, proposava una vida comunitària harmònica al si de falansteris, on els residents havien de viure, educar-se i treballar.

Al costat d'aquests proposadors de grans canvis, hi havia els socialistes reformadors, com Louis Blanc, propulsor dels «tallers socials», que van acabar essent el gran fracàs de la revolució del 1848, o com Pierre-Joseph Proudhon, que va influir especialment amb les seves crítiques a la propietat privada. A més de reformadors cristians com Lamennais, o de *comunistes* com Étienne Cabet, que va impulsar la creació d'Icària, una fracassada colònia comunitària als Estats Units. Si de França passem a la Gran

Bretanya, caldria parlar de William Godwin (1756-1836) com a precursor teòric de l’anarquisme, de la seva esposa Mary Wollstonecraft, defensora dels drets de les dones, i de la filla de tots dos, Mary, esposa de Shelley i autora de *Frankenstein*.

Però el gran nom a retenir és indubtablement el de Robert Owen, descrit per Gian Mario Bravo com a «empresari i industrial d’èxit, intel·lectual, filantrop, organitzador sindical i també socialista, estudiós de la societat industrial i dels seus problemes». D’origen humil i de formació autodidacta, Owen va destacar molt aviat per la seva capacitat com a organitzador i administrador de les noves grans fàbriques. El 1800, a trenta anys d’edat, i gràcies al seu matrimoni amb la filla d’un gran propietari, es va trobar al davant de la fàbrica de filats de New Lanark, la més gran de la Gran Bretanya, com a director i soci. New Lanark no solament va prosperar sota la seva direcció, sinó que es va distingir pels esforços realitzats per millorar les condicions de treball i de vida dels seus obrers.

Seguir els passos posteriors d’Owen, la seva plena dedicació a una activitat reformadora, els seus experiments comunalistes fracassats als Estats Units, etc., no tindria sentit. Owen ha estat sobretot important pel seu suport al sindicalisme i al cooperativisme, però els seus programes eludien dos problemes centrals: el del paper del poder polític i, molt especialment, el dels drets de propietat, cosa que permet incloure’l entre els que criticaven el capitalisme amb una voluntat reformista, però difícilment entre els socialistes.

No sembla gaire útil fer un recorregut per aquesta mena de literatura, que caldria continuar per Alemanya, els Estats Units o Itàlia. El que és realment important per donar lloc a una revolució és que les idees siguin assumides per un grup important que aspira a dirigir-la. I en aquest cas E. P. Thompson i Geoff Eley ens descriuen els participants d’aquesta cultura revolucionària, tant a la Gran Bretanya com a les grans ciutats europees, com una barreja «d’artesans amb botiguers, petits comerciants, advocats i altres professionals, llibreters, periodistes» als quals s’ajuntarien, cap al 1848, estudiants i treballadors proletaritzats.[208]

LA GÈNESI DEL*MANIFEST COMUNISTA*

Molt diferent és, per la importància que assoliria en el futur, el cas de Karl Marx (1818-1883), nascut a la Prússia renana en una família de classe mitjana d'origen jueu, que va estudiar dret i filosofia a la Universitat de Berlín, on va rebre la influència de l'esquerra hegeliana. En contrast amb aquesta educació acadèmica, d'orientació filosòfica, la de Friedrich Engels (1820-1895), fill d'un ric fabricant de teixits, que només va estar un any a la Universitat de Berlín, mentre feia el servei militar, seria de caràcter essencialment econòmic i es basaria tant en l'experiència viscuda com en l'estudi. Tenia un coneixement directe dels mals socials causats per la industrialització, estava familiaritzat amb el funcionament del capitalisme —que va aprendre al cor mateix del sistema, en ser enviat per la seva família a Manchester—, i a això hi va afegir l'estudi de l'economia política clàssica i l'experiència del tracte amb els dirigents obrers britànics. És justament d'Engels que procedeixen els elements fundacionals de la crítica de l'economia política que Marx desenvoluparà amb posterioritat.

Sabem com s'han anat formant les idees que el 1848 quallarien en el *Manifest comunista*. Com hem dit abans, Marx es va trobar el 1842, quan era un jove hegelià d'esquerra que escrivia a la *Gaseta Renana*, preocupat pel problema dels robatoris de llenya, convertits per la dieta renana en *robatori qualificat*, incloent-hi fins i tot la simple recollida de llenya seca, la qual cosa implicava penes d'una duresa desproporcionada. Per a un jove educat en els principis de la racionalitat hegeliana, el descobriment que l'estat i les seves lleis estaven al servei d'uns interessos particulars —de la defensa d'una propietat privada sorgida de la usurpació dels béns comunals dels camperols— devia resultar pertorbador.

Poc després Engels li va enviar el seu *Esbós de crítica de l'economia política*, on denunciava «el sistema de fàbrica i l'esclavitud moderna» i prometia «exposar àmpliament la repugnant immoralitat d'aquest sistema i posar de manifest sense miraments la hipocresia dels economistes», com ho faria en el seu estudi sobre *La situació de la classe obrera a Anglaterra*, publicat el 1845. Això va desvetllar l'interès de Marx per l'economia. Això no obstant, aquest no és el lloc per ocupar-se de la formació de les idees del

«materialisme històric», que tindria algunes de les seves fites en la redacció conjunta de *La Sagrada Família* i sobretot en la de *La ideologia alemanya*, fruit d'un llarg treball de col·laboració que Marx i Engels van fer a Brussel·les entre l'estiu del 1845 i la tardor del 1846, o de la formulació per Marx de les *Tesis sobre Feuerbach*, on sosté que «tota la vida social és essencialment *pràctica*. Tots els misteris que desvien la teoria cap al misticisme tenen la seva solució racional en la pràctica humana i en la comprensió d'aquesta pràctica». En lloc d'una teoria que serveixi per emmascarar la realitat, ens en proposa una altra que s'haurà de fer, obertament i explícita, en funció d'una pràctica revolucionària: «Els filòsofs no han fet més que interpretar el món de diverses maneres, però del que es tracta és de transformar-lo».

La redacció del *Manifest* va produir-se en el context de la relació de Marx i Engels amb els grups radicals de treballadors i artesans alemanys emigrats a França, Anglaterra i Bèlgica. Tots dos s'havien afiliat a un grup de París anomenat Lliga dels Justos, que en un congrés celebrat a Londres l'estiu del 1847 va canviar el seu nom pel de Lliga dels Comunistes i es va manifestar en favor del govern del proletariat i de la lluita per aconseguir una societat sense propietat privada ni classes. A finals del mateix any van demanar a Marx i Engels que redactessin un manifest que exposés les idees polítiques del grup. Encara que va aprofitar un primer esbós d'Engels, sembla que va ser Marx qui va redactar el text que es va publicar a Londres el febrer del 1848, al mateix temps que a París s'iniciava la revolució, amb el nom de *Manifest del Partit Comunista*. El text, que començava amb la frase «Un fantasma recorre Europa: és el fantasma del comunisme», dedicava una primera part, amb el títol de «Burgesos i proletaris», a exposar les seves idees sobre la història: «La història de totes les societats que han existit fins avui és la història de les lluites de classes», i explicava la forma com la industrialització havia acabat produint una polarització que enfrontava essencialment la burgesia i el proletariat, que era aleshores la sola classe revolucionària, mentre els estrats intermedis —les «classes mitjanes» de petits industrials, petits comerciants, menestrals i camperols— adoptaven actituds conservadores i fins i tot reaccionàries. Una segona part, «Proletaris i comunistes», exposava el pla per arribar a una societat sense

classes on «el lliure desenvolupament de cadascú serà la condició per al lliure desenvolupament de tots». La tercera part, «Literatura socialista i comunista», feia un repàs crític de totes les formulacions socialistes exposades fins aleshores. I la quarta i última, «Posició dels comunistes enfront dels partits opositors», manifestava que «els comunistes donen suport a tot arreu a qualsevol moviment revolucionari contra les condicions socials i polítiques imperants» i acabava amb una formulació rotunda que sostenia que els objectius dels comunistes «només podran assolir-se amb la subversió violenta de qualsevol ordre social preexistent», en una revolució en què «els proletaris no tenen res més a perdre […] que les seves cadenes. Tenen un món a guanyar».

L'abril del 1848 Marx i Engels, atrets per les perspectives que semblava oferir la revolució a Alemanya, van marxar a Colònia, on, amb la seva actuació política i, sobretot, amb la publicació de la *Nova Gaseta Renana*, esperaven impulsar el procés que havia de dur Alemanya a una revolució burgesa, preludi immediat d'una revolució proletària. Els revoltats d'aquests anys, però, no eren encara els proletaris, sinó principalment els artesans i homes d'ofici sotmesos als efectes de l'avenç del capitalisme, contra el qual es revoltaven.[209]

LA REVOLUCIÓ A FRANÇA

Els moviments revolucionaris del 1848 es van iniciar a Itàlia el mes de gener, amb la insurrecció de Palerm, estesa després a Nàpols, però els esdeveniments que van commocionar Europa van ser els de la revolució que es va iniciar a París el 24 de febrer. En una França on tant els treballadors urbans com els camperols havien arribat a una situació de profund malestar, l'immobilisme de la política de Guizot va exasperar els opositors, que, davant la prohibició de celebrar reunions polítiques, convocaven «banquets democràtics», als quals acudia un gran nombre de concurrents i on s'aprofitaven els brindis per fer discursos en favor d'una reforma electoral que fes possible una política més participativa.[210] En prohibir el govern els

banquets, els opositors van decidir celebrar-ne un el 22 de febrer de 1848, que estaria acompanyat per una manifestació de protesta en què participarien ciutadans junt amb comensals. El govern reiterà la prohibició i els organitzadors van desconvocar el banquet; tanmateix, no van poder aturar la indignació dels obrers i dels estudiants que es disposaven a participar en la manifestació i que es van llançar al carrer.

Guizot, actuant com de costum, va enviar la Guàrdia Nacional a reprimir-los, però aquesta vegada la guàrdia es va unir als manifestants, solidaritzant-se amb la seva campanya contra Guizot i en favor de la reforma. El rei va cedir destituint Guizot, com se li demanava, però la celebració multitudinària de la victòria es va veure pertorbada la tarda del 23 de febrer, quan la guàrdia del Ministeri d’Afers Exteriors va disparar i va fer 52 morts i nombrosos ferits entre els manifestants. Els cadàvers, passejats per la ciutat, van transformar la situació. Van tornar a aparèixer les barricades i, el dia 24, el que fins aleshores era una revolta s’havia convertit en una revolució. Lluís Felip, desmoralitzat, va abdicar en el seu net de nou anys, el comte de París —el seu primogènit i presumpte hereu, el duc d’Orleans, havia mort el 1842 en un accident—, i va abandonar el palau de les Tulleries, que seria poc després envaït pacíficament pels revoltats.

La duquessa d’Orleans es va presentar al parlament amb els seus fills per proposar el més gran com a rei, sota la seva regència, però els insurgents van envair la sala i no va ser possible votar la proposta d’investidura. Mentrestant, una reunió a l’Ajuntament de París negociava pel seu compte la formació d’un govern i Alphonse de Lamartine i altres polítics radicals se sumaven al projecte de crear un govern provisional d’onze membres que encloïa representants dels dos bàndols —republicans liberals i altres de més radicals que simpatitzaven amb les tendències socialistes, com Louis Blanc i l’obrer Albert— i declaraven «voler la república». La Segona República Francesa va néixer d’aquesta manera, en una decisió aclamada per la multitud al carrer, sense passar pels tràmits d’una votació constituent. Era, de fet, un canvi imposat pel seu compte per les capes populars de París. El director efectiu d’aquest govern provisional seria inicialment el poeta i historiador Alphonse de Lamartine, que tenia en aquells moments un considerable prestigi personal.

La gravetat dels problemes econòmics, que figuraven entre els motius dominants de la protesta popular, explica que s'adoptessin d'entrada les mesures amb què Louis Blanc i els radicals *socialistes* esperaven resoldre els problemes del treball. La institució encarregada d'aquestes mesures de reforma social va ser una comissió instal·lada al palau del Luxemburg —d'aquesta manera, dirà Marx, s'allunyava els representants dels treballadors de la seu del govern provisional, on s'havien de prendre les grans decisions polítiques— que s'encarregaria d'investigar les condicions de treball, de proposar les reformes (amb mesures com l'abolició de la subcontractació, l'establiment de la jornada de deu hores a París i d'onze hores a les províncies, etc.) i d'arbitrar les disputes laborals.

El que podia haver estat més eficaç i més transformador en aquest terreny eren els «tallers nacionals», amb els quals s'esperava oferir feina als prop de 120.000 aturats que hi havia en aquells moments a la capital i rodalia. Però ni es va aconseguir absorbir tot l'atur, ni es podia esperar gran cosa d'uns tallers que es va determinar d'entrada que no havien de competir amb la indústria privada, impedint que es convertissin en cooperatives de producció, que era el que inicialment s'havia proposat Blanc amb el seu projecte de «tallers socials» i era al que realment aspiraven els treballadors, de manera que no van passar de ser institucions d'ajuda als aturats. El treball que oferien era dur i poc estimulant, pagat a raó de dos francs diaris per cap, una remuneració que després es va reduir a un franc, però els treballadors ho veien com una primera mesura en la direcció de la mena de transformacions socials a què aspiraven. El problema era que calia cobrir aquestes i altres despeses a partir d'una hisenda empobrida i deficitària, cosa que va obligar a mitjans de març a declarar el curs forçat dels bitllets en paper i a augmentar en 45 cèntims un impost directe.

S'havien convocat per al 23 d'abril unes eleccions per sufragi universal masculí que havien de servir per crear una assemblea constituent. Passar d'uns 200.000 a més de nou milions d'electors, un 84 per cent dels quals votaven per primera vegada, sense uns partits que poguessin orientar-los o influir-los, podia tenir efectes imprevisibles. El problema per a radicals i socialistes era que les eleccions confrontarien el clima revolucionari de París i de Lió amb el molt més moderat de les províncies, on comptava la

influència dels grans propietaris —i, per primera vegada des del 1789, la del clergat— i on va resultar decisiva l'oposició dels camperols a seguir pagant amb recàrrecs als seus impostos les despeses socials dels revolucionaris de París. El resultat, com era previsible, va ser decebedor, ja que només va donar una minoria de 55 llocs als radicals, amb una gran majoria de republicans moderats i, sobretot, de vells monàrquics, legitimistes i orleanistes, convertits ara al republicanisme. La reunió de l'assemblea constituent, el 4 de març de 1848, significava el principi de la fi de la revolució socialitzant de febrer i l'inici d'una línia d'acció conservadora, en ocasions reaccionària.

A començaments de maig es va nomenar una comissió executiva de cinc membres, amb Lamartine però sense cap radical, i es va començar al mateix temps a designar els ministres, entre els quals el general Louis-Eugène Cavaignac, un «heroi africà» de la conquesta d'Alger, que es feia càrrec del Ministeri de la Guerra. El malestar de l'esquerra davant de la virada a la dreta de l'assemblea havia de donar lloc a un seguit d'aldarulls a París, en una confrontació que va culminar el 21 de juny, quan es va decretar la liquidació dels «tallers nacionals»; es va obligar els obrers de divuit a vinti-cinc anys a ingressar a l'exèrcit i es va anunciar als altres que haurien de marxar a les províncies. La resposta immediata i espontània va ser l'inici de la insurrecció obrera de París del 23 al 26 de juny, en què un nombre considerable de revoltats —de 30.000 a 50.000— es va llançar a una lluita a les barricades que les forces armades, manades pel general Cavaignac, a qui s'havia donat plens poders, van esclafar sagnantment: en el combat van morir uns 1.200 soldats i uns 3.000 revoltats, molts d'ells afusellats sumàriament, i uns 12.000 van ser empresonats, 4.500 dels quals van ser deportats, especialment a Algèria, sense judici previ.[211]

L'assemblea va confiar a Cavaignac la direcció del govern i aquest va formar un nou ministeri i va iniciar una línia política netament conservadora. La nova Constitució, aprovada el 4 de novembre gairebé per unanimitat, mantenia el sufragi universal masculí, establia una sola cambra amb funcions legislatives i donava el poder executiu a un president de la república elegit per sufragi universal per un únic mandat de quatre anys, que seria a la vegada cap de l'estat i del govern. Una situació que havia de

crear inevitablement conflictes entre l’autoritat del president i la de l’assemblea.

El 10 de desembre es procedia a l’elecció de president de la república. Cavaignac, al qual es considerava com el salvador de l’ordre social per haver esclafat la revolta de juny, s’hi va presentar, convençut de guanyar, però el vot va afavorir un candidat nou, el príncep Lluís Napoleó Bonaparte, que va aconseguir el 74 per cent dels vots. Molts venien potser de la nostàlgia napoleònica del camp, però a París va obtenir el 58 per cent dels vots i a Lió el 62. Amb Lluís Napoleó, un personatge que tenia pocs mèrits més que el de ser nebot de Napoleó (i hi ha motius per dubtar-ne), començava la deriva a la dreta: fi del sufragi universal (una nova llei electoral de 1850 arrabassava el dret de vot a un terç dels votants més pobres), establiment gradual d’un estat policia com a eina de lluita contra l’amenaça de la revolució, aproximació a l’Església… Com que la revisió constitucional que calia per garantir-li un segon terme de mandat no va obtenir els dos terços de majoria necessaris (va ser aprovada per 446 contra 270 vots), el 2 de desembre de 1851 va fer un cop d’estat, legitimat *a posteriori* per un plebiscit que va donar 7.500.000 sí, 640.000 no i 1.500.000 abstencions. Finalment el 1852 va restablir l’imperi, que duraria fins a la Commune.[212]

LA REVOLUCIÓ A LES TERRES DELS HABSBURG I A ALEMANYA

Entre febrer i juny del 1848, mentre a França tenien lloc els dos actes contradictoris de la seva revolució, els moviments s’estenien per tot Europa i molt especialment per les terres dels Habsburg i de la Confederació Germànica. Pel març es van produir els primers moviments a Alemanya —aixecament a Munic, manifestacions obreres a Colònia, agitació a Berlín i reunió del Vorparlament o preparlament a Frankfurt—, seguits per la revolució a Àustria, una agitació nacionalista promoguda per Lajos Kossuth

a la dieta hongaresa de Pressburg, reunions a Praga demanant drets polítics per als txecs, una gran insurrecció a Milà, la proclamació de la república a Venècia, la reunió de la primera Assemblea nacional de Romania… Malestar econòmic, reivindicacions nacionals i demandes de governs representatius es barrejaven en aquesta seqüència d'esdeveniments que s'estaven produint simultàniament.

Si París havia estat la primera capital de la revolució, la segona seria Viena, on al març es van presentar dues peticions en demanda d'un govern representatiu a la reunió de la dieta de la Baixa Àustria. Metternich, que pensava que podria controlar fàcilment qualsevol incidència que es produís a Viena, es va veure sorprès el dia 13 de març per l'agitació dels estudiants que en demanaven la destitució i l'establiment d'un règim constitucional. Mentre s'ordenava que les tropes estacionades fora de la capital s'encarreguessin de restablir l'ordre, se sumaven a la revolta els treballadors i les capes populars, que assaltaven les propietats i s'enfrontaven a les forces de l'ordre en uns xocs que van causar 45 morts. Forçat per la cort, Metternich va haver de dimitir i va haver d'apressar-se a fugir a Anglaterra per salvar la vida.

Van ser necessàries promeses de reforma per apaivagar el moviment, incloent-hi la d'una Constitució, amb un parlament on estarien representades totes les terres de l'imperi, excepte Hongria, que ja tenia una dieta pròpia i que va aprovar pel seu compte una Constitució que li permetia nomenar el seu govern. La commoció iniciada a Viena es va estendre per tot l'imperi: a Hongria, a Venècia, on es va restaurar la república de Sant Marc, a Milà, a Praga… Unes reivindicacions com aquestes, que coincidien en alguns trets, com en la demanda de l'emancipació dels camperols, sotmesos encara a la servitud feudal, i en la de concessió de drets civils i govern representatiu, només podien rebre resposta del poder de l'emperador, que era l'únic element comú en les institucions polítiques d'aquestes comunitats.

Es van celebrar eleccions al mes de juny i pel juliol es va reunir a Viena una assemblea amb 383 delegats de tot l'imperi, excepte Hongria, molts dels quals no entenien l'alemany, però que van coincidir a demanar l'emancipació dels camperols, representats a la reunió per 92 diputats, de

les obligacions i càrregues del règim senyorial, una concessió que l'emperador es va veure obligat a atendre el 7 de setembre de 1848 i que constituiria el guany més positiu de la revolució. Amb tot, la intranquil·litat no s'havia aturat a Viena, d'on la família imperial va haver de marxar en dues ocasions, fins que el general Windisch-Grätz la va ocupar a finals d'octubre i va posar fi per la força a una escalada revolucionària en què havien participat sobretot estudiants i treballadors.

Mentrestant, l'imperi se salvava del risc de dissolució amb una afortunada acció militar a Itàlia i fomentant les divergències entre els diversos grups ètnics: els txecs, reunits en un congrés paneslau el juny del 1848, van refusar integrar-se en el preparlament de Frankfurt i van enunciar la doctrina de l'austroeslavisme, que proposava obtenir l'autonomia dins de la monarquia austríaca en comptes de combatre per una independència que els podia exposar a ser absorbits per alemanys, hongaresos o russos: «Si Àustria no hagués existit des de fa temps», diria l'historiador František Palacký, «seria necessari, en l'interès d'Europa i en l'interès de la humanitat, crear-la». Però una revolta dels joves de Praga va causar la mort de l'esposa del general Windisch-Grätz, víctima d'una bala perduda, i aquest va esclafar violentament els revoltats i va dissoldre el congrés.

El desembre del 1848 la família imperial va forçar l'abdicació de Ferran I en el seu nebot de divuit anys, Francesc, que es va proclamar emperador amb el nom de Francesc Josep I, i que conservaria el poder durant seixanta-vuit anys, fins a la seva mort el 1916. El març del 1849, a inspiració del seu cap de govern, Felix zu Schwarzenberg, el nou emperador va promulgar una Constitució unitària que considerava totes les províncies de l'imperi, llevat de les italianes, en peu d'igualtat. Era un document sorprenentment liberal, però era un frau, ja que ni l'emperador ni el ministre es proposaven respectar-lo; el 31 de desembre de 1851, quan ja havia passat el perill revolucionari, es va suprimir la Constitució i l'imperi va emprendre una política neoabsolutista. La situació d'Hongria —on el setembre del 1848 es van revoltar els eslovacs contra la *magiarització* que se'ls volia imposar— era més complexa. Els canvis de març del 1848, inspirats per Lajos Kossuth, van ser sancionats per la dieta hongaresa i aprovats a Viena per Ferran I com a rei d'Hongria. Quan es va nomenar emperador Francesc

Josep, els hongaresos es van negar a reconèixer-lo fins que no fos coronat rei d'Hongria i jurés la seva Constitució.

La publicació pel govern de Viena de la Constitució unitària del 1849, que reunificava l'imperi, va ser contestada pels hongaresos amb la proclamació de la seva independència i la deposició de la «dinastia perjura dels Habsburg». Com que les tropes austríaques no bastaven per imposar-se als hongaresos, el govern de Viena va acceptar l'ajut que els oferia el tsar Nicolau I, preocupat pel fet que en la revolució hongaresa hi intervenien molts polonesos, cosa que li feia pensar que al darrere hi havia una conspiració contra Rússia. Les tropes russes van entrar a Hongria i els hongaresos, derrotats, van capitular a Világos el 13 d'agost de 1849 i van ser víctimes d'una duríssima repressió per part dels austríacs, amb centenars d'execucions.[213]

A Itàlia la debilitat dels austríacs va facilitar una sèrie d'avenços revolucionaris: revolta de Sicília, proclamació d'una Constitució a Nàpols, restauració de la República de Venècia, proclamació de constitucions a Toscana, a Sardenya-Piemont i als Estats Pontificis, on l'enfrontament del papa amb els austríacs el va fer passar per un temps com un liberal, il·lusió que es va accentuar quan va acceptar concedir una Constitució. Però Pius IX va fugir de Roma, al·legant que l'havien forçat a donar la Constitució, i en la seva absència es va proclamar una República Romana dirigida per Mazzini, fins que Napoleó III, convertit ja en emperador, hi va acudir amb les seves tropes per posar fi a la revolució i reposar el papa (un gest que necessitava per legitimar-se a Europa i per atreure els catòlics francesos).

Al regne de les Dues Sicílies Ferran II va liquidar la revolució de Sicília a canonades (cosa que li valdria el renom d'*il re bomba*), mentre que Carles Albert de Sardenya-Piemont aprofitava la situació en què es trobaven els austríacs per intentar apoderar-se de la Llombardia. Àustria estava tan necessitada que va pensar a cedir la Llombardia al Piemont i a donar l'autonomia a Venècia. Però Carles Albert va ser derrotat per les tropes de Radetzky a Custoza, i això el va obligar a abandonar Milà i a demanar un armistici; un nou intent de reprendre el combat va acabar amb una nova

derrota a Novara, que el va obligar a abdicar. Dos factors van contribuir a restablir l'ordre a Itàlia. Un, molt destacat, va ser la capacitat militar del general Joseph Radetzky, però també hi va haver un element decisiu per explicar els retrocessos de la revolució, a Itàlia com a tot Europa: el temor de la burgesia davant dels avenços de la democràcia i del republicanisme. Molts italians van espantar-se davant del camí a què conduïa la revolució, i la causa nacionalista va perdre una oportunitat molt clara de triomf.[214]

A Alemanya la lluita per les llibertats democràtiques es va combinar amb la que tenia com a objectiu la unificació d'una entitat que era aleshores un conglomerat de trenta-nou estats diversos, de dimensions que anaven dels onze milions d'habitants de Prússia fins a petits principats amb menys de cinquanta mil. En alguns llocs —la Selva Negra, Turíngia, Nassau, Francònia— hi va haver revoltes camperoles, amb assalts als castells i destrucció de màquines. A Hesse van atacar els jueus, amb els quals estaven endeutats els pagesos pels préstecs que havien demanat per pagar l'alliberament als seus senyors. A l'oposició hi havia *liberals*, que volien monarquies constitucionals, *republicans* que es proposaven liquidar les monarquies i un petit nombre de radicals que aspiraven a canvis en la direcció del socialisme. La força de xoc de les revoltes havien estat fins aleshores els camperols, que van abandonar la causa de la revolució un cop aconseguit l'alliberament de les càrregues feudals, i ho seguirien sent els treballadors, moguts per les dificultats d'un temps de crisi econòmica i escassetat d'aliments.

En gran part dels estats germànics la inquietud va generar pressions per a la concessió de constitucions, o per introduir noves reformes liberalitzadores allà on ja n'hi havia una. Aquest va ser el cas de Württemberg o de Hannover, on regnava Ernest August, oncle de la reina Victòria d'Anglaterra i el més odiat dels sobirans alemanys. Al gran ducat de Baden hi va haver, el 12 d'abril de 1848, un intent frustrat de proclamació de la república. A Baviera —el segon d'aquests estats, al darrere de Prússia, per les seves dimensions— la revolta, que tenia com a

origen la indignació per les relacions entre el rei Lluís I i la ballarina Lola Montes, va acabar amb l'abdicació del rei en el seu fill.

A Prússia, el rei Frederic Guillem IV, un personatge desequilibrat que el 1858 va haver de ser apartat del govern pel seu estat mental, va convocar el febrer del 1847 una dieta unida, formada per representants de les vuit dietes provincials, amb un total de 613 delegats: 70 prínceps, 237 nobles, 182 burgesos i 124 camperols. La seva intenció era que fos un òrgan assessor, que es reunís quan el rei ho demanés per facilitar-li l'obtenció de recursos, però que no participés en les decisions polítiques. Desenganyats de les esperances que havien dipositat en aquesta convocatòria, els representants li van negar les concessions fiscals, i el rei va suspendre la dieta el 26 de juny.

La revolució prussiana es va iniciar a Colònia el 3 de març de 1848, en un moviment protagonitzat pels treballadors, i va arribar a Berlín el 17 de març, on es van produir xocs entre els manifestants, sobretot obrers, i l'exèrcit que van causar uns centenars de morts. L'endemà, 18 de març, Frederic va anunciar la supressió de la censura, va convocar de nou la dieta unida i es va mostrar partidari d'afavorir un moviment d'unificació d'Alemanya. Parallelament, el 5 de març de 1848 es reunien a Heidelberg un grup de partidaris d'una Alemanya unida i constitucional, que van decidir convocar per al 18 de maig una assemblea nacional amb representants elegits per sufragi universal masculí. Les eleccions a aquest Vorparlament van escollir uns vuit-cents diputats, de representativitat prou diversa, que procedien principalment dels petits estats del sud d'Alemanya i entre els quals dominaven advocats, funcionaris i buròcrates. Es dividien fonamentalment en tres grans grups: conservadors, liberals i radicals, inclosos també republicans.[215]

A Prússia, mentrestant, Frederic Guillem topava amb l'assemblea nacional quan aquesta, pressionada per una multitud als carrers de Berlín, va votar una proposta sobre l'obligació de l'exèrcit de cooperar amb les autoritats civils. Dia a dia creixia la tensió entre l'assemblea i el rei, que no acceptava que se suprimís el principi que sostenia que la seva autoritat provenia de «la gràcia de Déu», ni l'exigència que els militars juressin

lleialtat a la Constitució. Frederic Guillem comptava ara amb un suport considerable dels *junkers*, els terratinents de l'est, que l'agost del 1848 es van reunir a Berlín en un «parlament *junker*» inspirat pel jove Otto von Bismarck. Va ser aquest suport el que va decidir el rei a intervenir, animat també per la derrota final de la revolució a Viena. El 2 de novembre de 1848 va destituir el cap del govern i el va reemplaçar amb un conservador, el comte Friedrich Wilhelm von Brandenburg. L'intent dels diputats de refusar acceptar-lo no va servir de res. El 9 de novembre es comunicava a l'assemblea que, per la seva pròpia seguretat, davant dels aldarulls que es produïen a Berlín, havien de suspendre les activitats durant tres setmanes, al terme de les quals es reprendrien les sessions a Brandenburg. Al mateix temps, el general Wrangel ocupava Berlín i declarava la llei marcial, sense trobar resistència.

Els diputats radicals es van quedar a Berlín i el 15 de novembre van iniciar una campanya per sostenir que, mentre no s'autoritzés l'assemblea a reunir-se lliurement a Berlín, el govern de Friedrich Wilhelm Brandenburg no tenia autoritat per cobrar impostos. Quan el 27 de novembre es tornaven a obrir les sessions de l'assemblea a Brandenburg, no hi havia diputats suficients per completar el quòrum i el cap del govern la va poder declarar dissolta el 5 de desembre. El rei no va cometre, però, l'error d'acabar el projecte d'elaborar una Constitució, sinó que va optar per tractar de negociar per tal de fer-la al seu gust.

La nova llei electoral de 30 de maig de 1849, que limitava la participació de les capes populars a la cambra baixa amb un sistema de vot indirecte, va donar majoria a conservadors i liberals, que van iniciar els treballs per a la reforma de la Constitució, en una pugna constant amb el rei, fins que van arribar finalment a un acord sobre un text que el monarca va jurar el 2 de febrer de 1850, i que estaria en vigor a Prússia fins al 1918. La Constitució satisfeia les aspiracions del rei i li reservava l'autoritat sobre l'exèrcit, la burocràcia i la política exterior, però conservava tota una sèrie de demandes fetes pels liberals, de manera que va satisfer una bona part de la societat prussiana i va acabar liquidant el clima revolucionari. La burgesia moderada estava parcialment satisfeta, a més d'espantada davant

l'amenaça potencial del radicalisme, mentre els camperols i els treballadors es desinteressaven d'uns projectes que no s'ocupaven dels seus problemes.

Un Marx desenganyat de les il·lusions que l'havien fet tornar a Alemanya per darrera vegada en la seva vida escrivia a la *Nova Gaseta Renana* el 31 de desembre de 1848: «Una *revolució burgesa* i l'establiment del *poder burgès* en la forma d'una *monarquia constitucional* és impossible a Alemanya, on només és possible una contrarevolució absolutista feudal».

Mentrestant, l'Assemblea de Frankfurt havia aprovat el 10 de novembre de 1848 el seu projecte de Constitució i el 28 de març de 1849 una delegació oferia la corona imperial de l'Alemanya unificada a Frederic Guillem IV, que es va negar a acceptar-la, allegant que només podia rebre la corona si els altres sobirans alemanys l'hi oferien, però mogut en realitat pel seu menyspreu per una corona que li lliurava la púrria. Aquesta negativa, que eliminava la darrera esperança d'un constitucionalisme avançat, va provocar una autèntica insurrecció a la Prússia renana, que era la part més avançada del país, amb un important equipament industrial. El consell municipal de Colònia va convocar una reunió dels consells municipals de la Renània, que el 8 de maig de 1849 van reconèixer com a «llei definitiva» la Constitució de l'imperi i van iniciar una revolta contra el govern prussià, que va ser finalment esclafada per les tropes de Frederic Guillem. La revolució alemanya havia acabat.[216]

ESPANYA: NI BURGESIA NI REVOLUCIÓ

A Espanya, on no hi havia una burgesia comparable amb les de França o la Gran Bretanya, no hi va haver res que pogués fer pensar en una revolució burgesa. Ho reconeixia un anònim observador tan intel·ligent com reaccionari en un fullet publicat en aquell any 1848 amb el títol d'*Europa y España,* que enllaçava la condemna de la industrialització amb el tòpic, que havia de sobreviure durant tants anys, del feliç contrast entre l'Europa industrialitzada i una Espanya fonamentalment agrària.

A diferència del que s'esdevenia a Europa, deia, a Espanya

> la industria fabril no progresa, es cierto; pero esto no es un síntoma de decadencia. […] Porque, en primer lugar, su atraso nos evita el doloroso espectáculo que ofrecen los distritos manufactureros de Inglaterra, Bélgica y Francia: esas falanges de seres raquíticos, hambrientos, enfermizos, que viven en la atmósfera emponzoñada de las factorías, respirando en ella los más activos gérmenes de degradación física y moral. En segundo lugar, la lentitud y escasez con que los capitales acuden al establecimiento y fomento de las fábricas es una prueba innegable de que el interés privado, juez inapelable en estas materias, sabe y desea darles aplicaciones más provechosas.

A la fi, però, i després d'aquests raonaments econòmics, sortia a la llum el motiu suprem del refús de la indústria: la por de la revolució. «Acabamos de verla pasearse en triunfo por toda la parte culta del antiguo continente», mentre que Espanya se n'havia salvat: «¿Por qué no nos preservaremos solos nosotros del torrente de anarquía y desorden que inunda hoy a las naciones de Europa?». La pau social valia per a aquests homes el preu de l'endarreriment econòmic, que intentaven negar denunciant la misèria de l'entorn industrial europeu i tancant els ulls a la realitat del medi rural espanyol, que tenia durant aquells anys xifres de mortalitat infantil i taxes d'analfabetisme molt superiors a les dels països que començaven aleshores a industrialitzar-se. De fet, els governs del liberalisme espanyol del segle XIX van mostrar una hostilitat sistemàtica a la industrialització: analitzant el diari de sessions del congrés espanyol entre el 1834 i el 1854 no s'hi trobarà cap entrada per conceptes com *indústria* o *manufactura*.[217]

ANGLATERRA: LA FRUSTRACIÓ DEL CARTISME

El desgast dels *whigs* va retornar el poder als *tories* del 1841 al 1846, amb Robert Peel al capdavant d'un partit que havia superat la intransigència dels temps de Wellington per adaptar-se a les noves circumstàncies. Peel va tenir un paper fonamental en la recuperació d'una hisenda que estava en una situació de dèficit, restablint-ne l'equilibri mitjançant la recuperació el 1842

de l’Income Tax, l’impost sobre els ingressos, que havia estat suprimit a la fi de les guerres napoleòniques.

Però en una societat dominada pels interessos dels propietaris de la terra, la decisió que va prendre, davant la fam d’Irlanda, d’abolir les Corn Laws, va provocar les ires dels propietaris i el va obligar a dimitir. La conseqüència immediata seria que el partit quedés dividit i que els *whigs* recuperessin el govern.[218]

La frustració per l’escàs abast de la reforma electoral dels *whigs*, i el malestar suscitat per la nova llei de pobres, va ser un estímul perquè les forces populars s’orientessin cap al «cartisme», cap a la demanda d’una reforma que els donés accés a la Cambra dels Comuns, això és a l’activitat legislativa. La reforma que proposava la «People’s Charter» encloïa sis punts: sufragi universal masculí amb vot secret, parlaments anuals, divisió equitativa de les circumscripcions, eliminació de les exigències de posseir propietats i pagament d’un salari als diputats, per tal de permetre que els de classe obrera poguessin accedir a l’activitat política. La campanya de la People’s Charter, la carta constitucional del poble, es va iniciar a Glasgow el maig del 1838, en una reunió amb 150.000 assistents, va rebre a Londres el suport de la London Working Men’s Association, i es va estendre durant l’any 1839 per les províncies. La militància cartista era essencialment artesana i obrera, però els quadres dirigents incloïen membres del radicalisme burgès, encara que alguns se’n van separar en veure la belligerància que anava prenent el moviment. S’esperava assolir els objectius per mitjans legals, presentant peticions signades per tantes persones que obliguessin els diputats a discutir-les. La primera es va presentar a començaments de juliol del 1839 amb 1.280.000 signatures, però els diputats van refusar considerar-la per 235 vots contra 46. A l’estiu i la tardor del 1839, a mesura que la crisi econòmica s’agreujava, els disturbis organitzats pels treballadors en atur augmentaven; la nit del 3 al 4 de novembre de 1839, uns deu mil homes procedents de les mines i de la siderúrgia de les valls de Gal·les van provar d’apoderar-se de la ciutat de Newport, però van ser derrotats per l’exèrcit, i els seus dirigents, condemnats a deportació.

Es va iniciar aleshores un moment de reflux, del qual es va començar a sortir a partir de l’estiu del 1840 amb la fundació de la National Charter Association (NCA), un nou tipus d’organització que cap al 1842 tenia uns 70.000 afiliats i que era l’element que coordinava un seguit d’institucions (escoles, botigues, centres) que oferien un espai de contracultura obrera. Es va presentar aleshores al parlament una nova petició, aquesta vegada amb 3.317.752 signatures, que va ser també menyspreada pels diputats, cosa que va conduir a una vaga en què van arribar a implicar-s’hi uns 500.000 obrers, que van aconseguir alguns resultats en el terreny dels salaris, però cap en el de les peticions polítiques. La darrera i fracassada presentació el 1848 d’una petició, aquesta vegada amb moltes més signatures encara, va significar la fi del cartisme. La mobilització reformista del món dels treballadors passaria ara a un sindicalisme condemnat a lluitar pels drets econòmics dels treballadors en el si del capitalisme.

EL REFLUX

El 1849 va començar el reflux del gran moviment que havia atemorit Europa. Pel gener, Frederic Guillem IV de Prússia convocava eleccions d’acord amb la nova Constitució que havia fet aprovar el desembre anterior. El març del 1849, es va dissoldre el parlament de Nàpols, al mateix temps que els piemontesos eren derrotats a Novara; a l’abril, el refús del rei de Prússia a l’oferta de la corona pel preparlament de Frankfurt liquidava l’esperança d’una Alemanya constitucional; al maig, *el rei bomba* va esclafar la revolució de Sicília; al juliol, els francesos van entrar a Roma, vencent la desesperada resistència de Garibaldi, i van restablir en el poder absolut el papa Pius IX; a l’agost, els hongaresos van capitular davant dels russos a Világos i els venecians es van rendir als austríacs. Mentrestant, el cartisme britànic prosseguia la seva agonia. El desembre del 1851 el nou emperador d’Àustria-Hongria, Francesc Josep I, suprimia la Constitució que havia proclamat el març del 1849.

La revolució s'havia acabat. No sense resultats, perquè es pot considerar que la guanyadora va ser la burgesia. Es van eliminar les traces més visibles del feudalisme i la servitud, excepte a Rússia, i gairebé pertot es van constituir parlaments elegits amb sufragi censatari que donaven el predomini polític als propietaris, és a dir, a l'aliança de terratinents i burgesos. L'altra revolució, la que anunciava el *Manifest comunista*, hauria d'ajornar-se. Ni el conjunt d'artesans i botiguers que militaven en associacions com la Lliga dels Comunistes, ni la majoria dels combatents en les revolucions de París del 1830 i el 1848 eren el proletariat que havia de convertir-se en protagonista de la revolució socialista anunciada al *Manifest*.

El fracàs de les revolucions del 1848 va representar una gran decepció per a Marx, que analitzaria els esdeveniments que havien tingut lloc a França en els articles sobre *Les lluites de classes a França del 1848 al 1850* (1850) i en *El 18 de brumari de Lluís Bonaparte* (1852), i el que havia passat a Alemanya en una sèrie d'articles en què afirmava que «a Alemanya és impossible una revolució burgesa pura». Examinant el que havia passat a França en *El 18 de brumari*, Marx feia una observació fonamental:

> Els homes fan la seva pròpia història, però no la fan arbitràriament, en les condicions triades per ells, sinó en unes condicions directament donades i heretades del passat. La tradició de totes les generacions mortes pesa amb un pes esclafador sobre el cervell dels vivents.

El pes de les pors del 1789 havia esclafat els cervells dels burgesos el 1848. Una carta del 5 de març de 1852 a Joseph Weydemeyer revelava, però, que les seves concepcions sobre el futur estaven ja plenament desenvolupades quan sostenia que la lluita de classes condueix necessàriament a la dictadura del proletariat i que aquesta dictadura «només representa la transició a l'abolició de totes les classes i a una societat sense classes». Són les idees bàsiques que repetirà en la seva crítica al programa socialdemòcrata alemany el 1875 i que Lenin introduirà a la Revolució Russa del 1917. Era clar que el proletariat que havia d'implantar la «societat sense classes» encara no existia. Això explica que el *Manifest comunista* de 1848 restés molt de temps com un document oblidat. Havent estat desmentit en les seves previsions a curt termini, el que es referia al

llarg termini va quedar a l'ombra fins que, en un clima social nou, del qual van néixer la Primera Internacional i l'experiència de la Comuna de París, va donar nova vida a unes perspectives més ambicioses.

Aquests anys obscurs, Marx els va passar estudiant la realitat del capitalisme mentre redactava *El capital*. Vivia a Londres en una situació propera a la misèria, ajudat de vegades per Engels, i sofrint una dolorosa malaltia, el carboncle. El primer volum d'*El capital* va aparèixer imprès el 1867,[219] quan Marx ja s'havia integrat en el consell general de l'Associació Internacional dels Treballadors, la Primera Internacional, fundada el 1864. Seria a partir d'aquest moment que Marx esdevindria una figura coneguda universalment, i el *Manifest* seria reeditat i traduït.[220]

LA INVENCIÓ DE LA FÀBRICA

Mentre la revolució burgesa culminava el triomf del nou ordre polític dels propietaris, el capitalisme consolidava el seu poder amb l'expansió de la fàbrica i l'arraconament gradual dels oficis. En el seu origen, el progrés industrial havia estat sobretot, com hem vist, el domini de l'artesà i del menestral, de la producció domèstica i de la petita manufactura, i les invencions que van transformar inicialment la producció van començar sent artefactes senzills, ideats per afavorir la producció domèstica. Un dels elements definidors d'aquesta etapa seria justament el de treure ple partit del treball familiar en benefici especialment dels productors individuals, lluny del mite de l'aportació suposadament fonamental de la màquina de vapor, que Von Tunzelman va desmitificar en un treball d'història quantitativa.[221]

La fàbrica va aparèixer a Anglaterra cap al 1720, lligada a la producció de teixits de seda, però es va desenvolupar sobretot en adoptar-la en la producció tèxtil cotonera, que va poder expandir-se ràpidament com a conseqüència de la disponibilitat de la fibra de cotó que produïen les plantacions d'esclaus. La millora de la tecnologia del filat va permetre a Richard Arkwright construir una fàbrica de filat cap als anys setanta, que

primer funcionava utilitzant la força dels cavalls i després la de l’aigua. Era a Nottingham i tenia 300 treballadors. La seguiria New Lanark, a Escòcia, que Arkwright va ajudar a construir però que van gestionar Robert Owen i els seus socis, i que el 1816 tenia uns 1.700 treballadors.

La fàbrica no naixia per raons d’eficàcia tecnològica, sinó per assegurar al patró el control sobre la força de treball i facilitar-li l’obtenció d’un excedent més gran. La seva funció principal, diu Andrew Ure, era entrenar els éssers humans en uns hàbits de treball regulars. Una disciplina que va començar a aplicar-se als nens reclutats a la força per treballar en el filat. **[222]**

Marx, que coneixia els testimonis de l’època, va denunciar la forma com es va produir «un gran rapte de nens digne d’Herodes», que va culminar en la captura i esclavització en massa de nens abandonats:

> La maquinària recentment inventada era emprada a les grans fàbriques arran dels corrents d’aigua capaços de fer girar la roda hidràulica. De sobte es necessitaven milers de braços en aquests llocs, lluny de les ciutats, i precisament el Lancashire, relativament poc poblat i estèril fins aquell moment, necessitava ara més població. S’anava sobretot a la requisa dels dits petits i àgils.**[223]** Immediatament nasqué el costum de procurar-se aprenents de les diferents *workhouses* de les parròquies de Londres, Birmingham i d’altres llocs.

Milers i milers d’aquestes pobres criatures desemparades, dels set als tretze o catorze anys, foren doncs expedides cap al nord i sotmeses a una vida d’explotació, fam i, fins i tot, de tortures, que de vegades acabaven en el suïcidi o en l’assassinat.

La comissió que estudiava el problema del treball infantil va interrogar el juny del 1833 Ellen Hootton. Llavors tenia deu anys i havia començat a treballar a la fàbrica dos anys abans, amb un període previ de cinc mesos d’*aprenentatge* en què treballava sense cobrar. Començava la jornada a les 5.30 del matí i l’acabava a les vuit del vespre, amb només dues pauses per menjar. Rebia almenys un parell de pallisses a la setmana del supervisor del treball del grup de nens de què formava part. El resultat d’aquestes investigacions es va reflectir en la Factory Act del 1833, que prohibia que treballessin a les fàbriques nens de menys de nou anys, determinava que els de nou a tretze anys no treballessin més de nou hores al dia, i els de tretze a divuit no més de dotze hores; els nens no havien de treballar de nit i havien

de tenir dues hores per a l’escola. Per vigilar l’aplicació d’aquesta llei es nomenaven quatre inspectors per al conjunt de la indústria britànica.[224]

La disciplina es va estendre també als adults. El 1823 una llei castigava amb tres mesos de presó l’obrer que deixava la feina sense avís previ. D’aquesta manera, el poder de l’estat va ajudar a reunir i mantenir al seu lloc una força de treball per al nou sistema de fàbrica. Encara més, no era estrany que l’estat i l’empresari fossin el mateix, ja que els amos de les fàbriques eren sovint magistrats que jutjaven casos de deserció que podien encloure els seus propis treballadors. El treball que no era legalment lliure va tenir un paper essencial, no solament en el cultiu del cotó sinó en les fàbriques mateix, durant les primeres dècades del nou sistema. És precisament per aquest motiu que Engels descrivia la dels obrers com «l’esclavitud més abjecta que la dels negres d’Amèrica, perquè estan més estretament vigilats», ja que l’alternativa a aquest treball subjecte que el capitalisme els oferia era «la llibertat de morir de gana». Del 1792 al 1815 el govern va construir 155 casernes militars a les àrees industrials. «Les fàbriques», diu Joshia Freeman, «van néixer en un règim polític autocràtic, almenys pel que fa referència als treballadors».[225]

Charles F. Sabel i Jonathan Zeitlin sostenen que hi havia diverses vies de progrés industrial que no passaven necessàriament per la fàbrica. Proposen, per això, abandonar el vell relat que contraposava un antic règim de control gremial i producció manual domèstica amb una modernitat marcada per la llibertat del mercat, la mecanització i la fàbrica, reemplaçant-lo per un d’alternatiu que defineix l’etapa final de l’Antic Règim com una era de «modernització de la tradició», que estava fent possible la mecanització i el progrés tecnològic dins del marc institucional vigent. Aquesta va ser reemplaçada, de mitjans del segle XIX a la Primera Guerra Mundial, per una etapa de «batalla dels sistemes», que veuria la coexistència d’una industrialització de fàbrica amb empreses integrades verticalment que utilitzaven els seus costosos equipaments per produir objectes estandarditzats, i una altra d’unitats menors, capaces de cooperar entre elles en un marc d’institucions i regles que asseguraven la col·laboració, orientada cap a una especialització flexible, com la de la seda de Lió, la dels ganivets de Solingen o la dels rellotges suïssos.[226]

EL DEBAT DEL NIVELL DE VIDA

La desmitificació fonamental de la versió èpica de la revolució de fàbrica la tenim en els efectes que ha tingut sobre la població treballadora. Des de les primeres dècades del segle XIX es van començar a publicar treballs que denunciaven l'empobriment de la vida dels obrers industrials, basats en les mesures d'estatura reunides pel reclutament militar. El 1829 Villermé va publicar una *Mémoire sur la taille de l'homme en France* on sostenia que «les condicions que estableixen el benestar o la misèria determinen en part l'estatura del nostre cos», i donava exemples de la minva que s'havia registrat en les lleves entre el 1816 i el 1827. Un dels clàssics en l'estudi de la pobresa, Eugène Buret, escrivia el 1840: «Tenim a França un mitjà exacte i oficial per constatar els efectes físics de la misèria en les poblacions treballadores: els resultats del reclutament militar», i es valia d'aquestes dades per assegurar que l'estatura mitjana dels nois de la lleva havia anat minvant gradualment, sobretot entre la població treballadora urbana.[227]

El tema es va reprendre un segle més tard en termes del debat del nivell de vida dels treballadors durant la revolució industrial, en què una gran quantitat d'estudis d'erudició quantitativa sobre salaris reals i cost de la vida van dur a una divisió total, sense cap possibilitat d'acord, entre optimistes i pessimistes, que reflectia en realitat la diversitat de les valoracions del capitalisme. Una de les millors síntesis és possiblement la que fa un pessimista com Feinsten:

> Per a la majoria de la classe obrera la realitat històrica és que van haver de sofrir a la vora d'un segle de duríssim esforç, amb molt poc o cap avenç a partir d'un baix punt d'inici, abans de poder compartir realment alguns dels beneficis de la transformació econòmica que havien contribuït a crear.[228]

Però si aquest debat va generar dubtes, la vella tradició dels estudis de les primeres dècades del segle XIX sobre la pobresa ha estat renovada per la història antropomètrica, que mostra que en gran part de l'Europa desenvolupada hi va haver una evolució negativa dels nivells de vida en les primeres dècades del segle XIX, almenys fins als anys quaranta, cosa que

vindria a confirmar que l’origen d’aquest retrocés no és tant la industrialització com, en termes generals, el capitalisme.[229]

Així ho entenia Marx quan sostenia que «l’esclavitud amagada dels obrers a Europa» era el complement necessari de l’esclavitud oberta de les plantacions americanes. Sobre aquestes dues bases es va consolidar el creixement de la indústria tèxtil cotonera, que es va mantenir fins cap al 1900 com la branca més important de la revolució industrial. La imatge acadèmica tradicional de tot aquest procés, la dels optimistes, es basa en la suposició que el camí adoptat, el del desenvolupament del capitalisme, era la via necessària per assolir el creixement econòmic, és a dir, el progrés, i que les resistències que se li oposaven eren moviments retardataris que l’haurien obstaculitzat. Aquesta teoria ignora que els contraris a una industrialització basada en l’expropiació i l’esclavitud no solament no s’oposaven a tots els canvis, sinó que feien propostes de millora, com el projecte d’establir un salari mínim legal —acceptat pels petits patrons britànics, però refusat pels grans empresaris industrials—, a més de preocupar-se per l’explotació de les dones i els nens, l’arbitratge, la prohibició de la producció de baixa qualitat o la legalització dels sindicats. I ignoren, a més, i això és globalment molt més greu, que el moviment dels membres de les Trade Unions i de les primeres organitzacions del moviment obrer industrial també lluitava per una reforma electoral que donés a tothom un dret de participació en el regiment de la societat.[230]

EL TRIOMF DE LA BURGESIA

La revolució del 1848 va ser el final lògic i coherent del combat contra les tendències extremes de la del 1789. En el procés de la Restauració, les classes dominants de l’Antic Règim s’havien mostrat incapaces de liquidar per complet l’herència de la Revolució Francesa, de manera que els va ser necessari introduir un conjunt de canvis que permetessin associar plenament la burgesia al control de la societat.

El 1848, va observar Marx, la por de la revolució, que havia mostrat el seu aspecte més amenaçador en la revolta de juny a París,

> va unificar tant a Anglaterra com a l'Europa continental totes les fraccions de les classes dominants, terratinents i capitalistes, llops de la borsa i botiguers, proteccionistes i lliurecanvistes, govern i oposició, capellans i lliurepensadors, putes joves i monges velles, sota la crida en comú a salvar la propietat, la religió, la família, la societat.

El gran objectiu de la burgesia va ser, a partir d'aquell moment, l'esforç per integrar les capes populars, i en especial els treballadors, en la seva visió de la societat i de la història, que els presentava com els vencedors d'una lluita contra el feudalisme que els burgesos haurien realitzat en profit de tots.

La més dramàtica de les conseqüències d'aquest engany va ser la que va dur el moviment obrer a creure durant molt de temps en la vocació revolucionària de la burgesia, la qual cosa va comportar que els sindicats lluitessin per millors condicions de treball i salarials, renunciant a plantejar-se la transformació de la societat.

Fins que, com va dir Walter Benjamin:

> La *Commune* posarà fi a la fantasmagoria que domina les primeres aspiracions del proletariat. Gràcies a ella la il·lusió segons la qual la tasca de la revolució proletària seria la d'acabar l'obra del 1789 en estreta col·laboració amb la burgesia es dissipa com una aparença. Aquesta quimera domina l'època que va del 1831 al 1871, de la insurrecció de Lió a la *Commune*. La burgesia no ha compartit mai aquest error. La seva lluita contra els drets socials comença des de la revolució del 89 i coincideix amb el moviment filantròpic que l'oculta […]. Al costat d'aquesta posició encoberta de la filantropia, la burgesia ha assumit sempre la posició franca de la lluita de classes. Des del 1831 reconeix al *Journal des débats*: «Tot manufacturer viu en la seva manufactura com els propietaris de plantació entre els seus esclaus».**[231]**

Paral·lelament la burgesia imposaria sobre el conjunt de la societat la seva hegemonia cultural, amb una concepció mecanicista del progrés basada en el determinisme còsmic de Laplace, que sostenia que el coneixement de les lleis que regeixen l'univers ens permetria algun dia predir el comportament de tots els seus components. Aquesta concepció es va transmetre al terreny humà a mesura que l'ús de les estadístiques socials va fer pensar en l'existència de regularitats que es comportaven com a lleis.

Du Bois-Reymond escrivia el 1872 que qui pogués conèixer per uns moments la posició, direcció i velocitat de tots els àtoms de l'univers podria predir els esdeveniments futurs de la història dels homes. Una visió que es consolidaria amb la teoria evolucionista elaborada a partir de Darwin, Huxley i Wallace, que «ha popularitzat la idea que el progrés es realitzava automàticament». La seva aplicació a la societat per Spencer, que interpretava la lluita per la supervivència com un mecanisme essencial del progrés, legitimaria els aspectes més depredadors del capitalisme.

El determinisme ha estat fins avui la base del pensament del capitalisme: la idea que tot ha passat de la sola manera en què podia passar i que, com deia la senyora Thatcher, «no hi ha alternativa».[232] D'aquesta mateixa base naixeria una reinterpretació de la història que dividia el seu curs en tres etapes, d'acord amb els progressos de la tecnologia: la primitiva de l'home caçador recollector; la mil·lenària, que arrencaria de la revolució neolítica, amb l'inici de l'agricultura, la urbanització i els elements culturals del que anomenem civilització, i finalment, des de les darreres dècades del segle XVIII, la que comença amb la revolució industrial, que ha dotat la humanitat d'una capacitat extraordinària de producció de béns.[233]

El concepte mateix de revolució industrial va néixer a França a començaments del segle XIX, com un intent de comparar les evolucions de França i Anglaterra. Però seria sobretot W. W. Rostow qui, el 1960 i en un llibre que es presentava com un «manifest no comunista», elevaria aquesta visió positiva de la revolució industrial britànica a model infal·lible per aquells països als quals l'adopció de les regles del capitalisme liberal garantiria la seguretat del *take-off* o envol cap al creixement econòmic i el progrés.[234] Amb aquesta visió podia ocultar-se el paper que en tot aquest procés havia tingut el desenvolupament del capitalisme i el rerefons social d'una història prou complexa de guanyadors i perdedors.

EPÍLEG

UNA REFLEXIÓ SOBRE LA VISIBILITAT HISTÒRICA DEL CAPITALISME

El que he intentat en aquest exercici de crítica històrica és treure a la llum la trama oculta de les polítiques encaminades a afavorir el desenvolupament del capitalisme que el relat acadèmic oblida en la seva narració global dels esdeveniments d'una època fonamental del passat. Un desenvolupament que es va basar inicialment a arrabassar la terra i els recursos naturals als que els usaven comunalment, i a liquidar les reglamentacions col·lectives dels treballadors d'ofici per tal de poder sotmetre'ls a noves regles que fessin possible expropiar-los una part més gran del fruit del seu treball. Tot això, a més, i aquest és un punt fonamental, no es va produir com a resultat *natural* de l'evolució de l'economia, sinó que va ser imposat des dels governs, establint lleis i regulacions que afavorien els interessos dels expropiadors, i defensant-ne l'aplicació amb els seus mitjans de repressió.

Les grans pugnes polítiques que hem vist produir-se entre el 1814 i el 1848 tenien com a objectiu fonamental assegurar el poder als propietaris. Els canvis que es van anar produint durant aquests anys anaven en la direcció de crear estructures de govern més eficaces, que asseguressin la capacitat de mantenir les masses, és a dir, els pobres, lluny del poder. La prova que la defensa de la propietat era un objectiu fonamental, més enllà de les diferències polítiques, la tenim en la reacció d'uns i altres en moments de risc. Com va dir un periòdic de París quan la revolució del

1830 amenaçava d'anar més enllà del que convenia: «Quan la propietat està amenaçada, no hi ha opinions polítiques; no hi ha diferències entre el govern i l'oposició».

Però l'activitat política dels dirigents europeus no va anar solament encaminada a defensar-se de les amenaces subversives, sinó que una de les seves funcions més importants en aquests anys va ser la d'imposar els canvis que exigia el desenvolupament del capitalisme, a costa del benestar de la gran massa dels de baix. Aquest va ser el temps en què a Anglaterra culminava el gran «robatori de classe» de les *enclosures*, que va privatitzar una gran part de les terres comunals i va condemnar molts milers de camperols a abandonar el cultiu i a proletaritzar-se. Els ritmes d'aquest mateix procés a la resta d'Europa van ser més tardans i van adoptar en ocasions formes diferents, però l'evolució anava en el mateix sentit. El seu objectiu, diria Marx, era, a banda de treure profit de les terres que se'ls arrabassaven, forçar els camperols al «sistema de treball assalariat». Es va voler legitimar aquesta expropiació amb el mite de la «tragèdia dels comuns», que sostenia que la seva destrucció havia estat necessària per assegurar el progrés, contra el qual ha calgut reaccionar amb la recuperació de la lògica de l'acció col·lectiva, en la línia dels treballs d'Elinor Ostrom. **[235]**

Han estat també les lleis les que han conduït a l'expropiació dels productors individuals, és a dir, a la dissolució de la producció industrial basada en el treball propi, realitzada a través de l'anullació dels reglaments d'ofici i de la lluita contra la sindicació, en una política destinada a assegurar el triomf de la fàbrica i la destrucció de les formes alternatives d'organitzar la producció. Totes aquestes lleis que han afavorit la usurpació de la terra i del treball dels de baix no troben el ressò adequat dins d'un relat acadèmic que, en referir-se a aquests anys, ens parla sobretot, com a argument fonamental, de la defensa de la llibertat i la conquesta de la democràcia, en una evolució que hauria culminat en el triomf de la burgesia.

L'avenç imparable del capitalisme, que el desenvolupament del moviment obrer va frenar des de les darreres dècades del segle XIX, amb la

Commune com a espantall, i que va semblar aturar-se entre el 1917 i el 1975, com a conseqüència de la por engendrada per la revolució soviètica del 1917, s'ha tornat a desfermar des de les darreres dècades del segle XX i prossegueix al segle XXI, en una evolució que ens recorda la que es va desenvolupar entre el 1814 i el 1848, però que ara té més ambició. És veritat que, com diu l'economista indi C. P. Chandrasekhar, la crisi del 2008, seguida d'una dècada de creixement insegur i desigualtat en augment, posa al descobert la il·legitimitat del moviment neoliberal dominant, atacat per una esquerra debilitada i, amb més eficàcia, per una extrema dreta que ha descobert la importància de comptar amb el suport dels perjudicats per aconseguir el poder; tanmateix, la realitat és que l'ascens d'un capitalisme depredador segueix imparable.[236]

Pel que fa al control sobre la força de treball, el primer objectiu ha estat recuperar el domini total sobre els treballadors. Es va començar debilitant la capacitat negociadora dels sindicats, en una actuació que van iniciar als anys setanta del segle XX Ronald Reagan i Margaret Thatcher, i que ha seguit avançant fins a deixar els obrers totalment desprotegits i que ha tingut conseqüències directes sobre l'augment de la desigualtat.[237] Els resultats d'aquesta evolució es poden il·lustrar amb una ullada a la situació actual dels treballadors als Estats Units, en uns moments en què l'economia mostra signes de prosperitat i en què les xifres de l'atur estan en mínims, sense que això hagi comportat, com sostenien tradicionalment els economistes, un augment dels salaris. Tot això explica signes tan pertorbadors respecte de la *recuperació* com el que sosté que la inseguretat en l'alimentació dels nens és encara més gran que abans de la recessió o l'afirmació que prop de la meitat dels nordamericans estan a la vora del límit de la pobresa.

Els salaris, per altra banda, no han respost tampoc a l'augment espectacular de la productivitat des de finals de la dècada dels setanta. Jared Bernstein denuncia que la falta de creixement dels salaris té una única causa: que el poder de negociació dels treballadors està en el punt més baix des de fa dècades. «El full de salaris del treballador reflecteix la seva força, i tots dos estan massa baixos».[238]

El Banc Mundial ha decidit dedicar el World Development Record per a l'any 2019 al futur del treball i, pel que sabem, ho fa amb la idea de defensar la reducció del salari mínim, l'eliminació de les regulacions actuals del treball, l'alliberament als patrons de l'obligació de contribuir a la seguretat social dels treballadors, etc.[239] Però aquesta és una imatge construïda sobre el que podríem anomenar el treball regulat, i n'hi ha una gran part, cada vegada més gran, que està al marge d'aquesta situació, en condicions sovint desastroses. Un reportatge publicat al *The New York Times* el desembre del 2017 denunciava l'existència a Europa d'unes 55.000 agències que proporcionen a les empreses centenars de milers de treballadors per fer feines manuals o en serveis, amb salaris que poden ser de només 3,50 euros l'hora, en contractes de curta duració, al terme dels quals són simplement despatxats. La qüestió és de tal abast que es calculava que un terç dels treballadors europeus estava en situacions irregulars, que no els garantien els drets fonamentals que ofereix la seguretat social.

Als Estats Units l'amenaça més important semblava ser la de la *gig economy*, en què la majoria de la feina la fan operaris independents contractats, que no tenen accés als serveis socials. El suïcidi d'alguns, en especial xofers, explica que Chris Hedges proclami que «la *gig economy* és el nou terme per designar la servitud». S'anticipava que cap al 2020 un 40 per cent dels treballadors nord-americans serien «contractistes independents», però els intents més recents d'avaluar-los no semblen clars, i un estudi de la NBER considera que més que una nova forma de relacions, la *gig economy* no és més que «una economia capitalista amb els seus violents daltabaixos i contínues dislocacions, en què ni l'ocupació ni els ingressos mai no estan assegurats».[240]

Un quadre reforçat per l'augment de la repressió. Des dels anys setanta del segle XX, quan va començar el nou gir del capitalisme depredador, la població empresonada als Estats Units, que des del 1920 es mantenia estable, s'ha més que quadruplicat i és avui de 2,3 milions: la més gran del món (una quarta part de tots els presos del món). Sense oblidar els quatre milions i mig més que estan en alguna forma de llibertat condicional. Una massa de gent pobra, amb predomini dels afroamericans (cinc vegades la taxa dels blancs), forçada en alguns estats a treballar sense rebre cap

compensació, que es troba entrampada per una càrrega de deutes formada per les multes i les fiances, de la qual mai no s'aconseguiran alliberar.[241]

La regla d'or del capitalisme segueix sent avui, com a començaments del segle XIX, afavorir una expropiació creixent dels guanys que produeix el treball dels obrers, a costa no solament del seu nivell de vida, sinó també dels seus drets i llibertats. I les conseqüències de la seva activitat les experimenta tota la societat. Hi ha una autèntica indústria intel·lectual que promou la idea que tot va cada vegada millor en un món en progrés, però el diagnòstic que trobem quan s'examina una societat com la nord-americana, que és la que precisament alimenta aquesta teoria, no pot ser més escruixidor: «El sexe i les drogues decauen entre els joves —els *teens*—, però la depressió i els pensaments suïcides augmenten».[242]

Però l'aspecte potser més espectacular d'aquesta reconquesta del poder del capitalisme és el que es refereix a la usurpació al món camperol de la terra i dels recursos naturals, en especial de l'aigua, en un món en què els projectes d'eliminació de la pobresa han fracassat i en què hi ha uns 642 milions de persones, el 8 per cent de la població mundial, que viuen en una pobresa extrema.[243]

El que als segles XVIII i XIX es va realitzar a Europa amb la privatització dels béns comunals com a mesura més important ha pres ara una dimensió mundial, en un gran esforç per arrabassar les terres i els recursos al món camperol dels països on no ha triomfat íntegrament el capitalisme i sobreviuen formes de propietat diferents. El món dels camperols autònoms, que en molts països s'identifica amb el dels indígenes, ha sofert durant molts anys l'assalt de les polítiques liberalitzadores que des del 1994 promou l'Organització Mundial del Comerç (OMC, o WTO en anglès), en una actuació destinada a afavorir els països desenvolupats i les grans empreses.[244]

Però el més greu dels assalts ha estat el que ha tingut com a objectiu arrabassar-los la terra on treballen, valent-se de la indefinició de les regles tradicionals de propietat en el context de les més formalitzades del capitalisme. El tema del *landgrabbing*, la usurpació de terres, va ser

denunciat per primera vegada per l'organització GRAIN, que el 2008 va publicar un primer informe global en què mostrava un centenar de casos d'operacions en què governs, principalment africans, però també del sud-est asiàtic i de l'Amèrica Llatina, havien fet concessions a empreses estrangeres de grans extensions de terres que eren cultivades regularment pels camperols locals.

Un nou informe de GRAIN el 2016 mostra que hi ha en l'actualitat tota una sèrie de noves operacions, ben planejades i amb perspectives de durar, destinades a desenvolupar projectes d'agricultura industrial. Segons diverses estimacions d'organitzacions internacionals (Oxfam, International Land Comission…), milions d'hectàrees de terra cultivable han estat arrabassades durant aquests darrers anys a petits i mitjans cultivadors.[245] A aquest espoli s'hi ha d'afegir a més el de l'aigua, destinada a explotacions mineres, a l'aprofitament per al consum embotellat o per a usos industrials, com la producció d'electricitat.

Això ha donat lloc a una guerra oberta dels interessos de les grans empreses internacionals, aliades amb els governs locals, per liquidar la resistència dels camperols, realitzada molt sovint a través de l'assassinat dels seus dirigents, en operacions encobertes tolerades per les autoritats. És el cas d'Hondures, que té com a víctima més significativa Berta Cáceres, dirigent del COPINH (Consejo de Organizaciones Populares e Indígenas de Honduras), assassinada el 3 de març de 2016 com a conseqüència de la seva campanya contra la central hidroelèctrica d'Agua Zarca. Des del cop militar del 2009 han tingut lloc a Hondures 123 morts violentes d'activistes camperols, mentre tropes d'operacions especials finançades i preparades pels Estats Units col·laboren en la violenta repressió de les protestes.[246]

Assassinats que es produeixen també al Brasil, Colòmbia (on l'ONU denuncia que el 2017 han estat assassinats 105 activistes), Guatemala i a altres països, però que apareixen als mitjans de comunicació com a petites notícies de delinqüència local o falses acusacions de repressió de guerrilles, ocultant-nos la realitat d'una guerra global del capitalisme contra els petits camperols.[247]

Quan seguim l’evolució quotidiana de la política i de l’economia a través de les informacions que ens proporcionen els mitjans de comunicació o dels comentaris i estudis dels especialistes en l’anàlisi de l’actualitat adquirim una imatge global d’un món en què el fonamental són els actes de Trump o de Putin, el Brexit o les dificultats per formar govern a Itàlia. Esdeveniments que haurien de resultar tan reveladors de la crisi profunda del sistema, com la fugida en massa d’africans que es juguen la vida travessant la Mediterrània per escapar de la fam, passen com a incidents aïllats, que no encaixen en el quadre global d’aquesta història acomodatícia del present.

El mateix passa amb un fenomen tan decisiu com l’augment constant de la desigualtat en les societats del món desenvolupat. Que els governs segueixen donant suport a les polítiques que afavoreixen l’enriquiment d’una minoria ho podem veure en fets com la reforma dels impostos realitzada per Trump als Estats Units o la tolerància que practiquen a Europa governs dominats pels interessos de les grans empreses financeres que accepten conviure amb formes d’evasió fiscal que es practiquen en països com Suïssa, Holanda o Irlanda, que ningú no gosa denunciar com a paradisos fiscals. Ens convé reflexionar sobre aquestes coses en un temps en què, diu David Leonhardt, «els titulars dels periòdics poden parlar de creixement, però estem vivint en una era econòmica obscura», amb un estancament semblant al de la Gran Depressió.[248]

Com que aquesta història del present que ens ofereixen els mitjans no té com a objectiu central la sort de les capes populars i dels treballadors del món desenvolupat, ni la dels camperols del «sud global», he pensat que podia resultar útil recuperar la història del naixement d’aquest sistema per ensinistrar-nos a cercar les grans línies que ens mostren l’evolució del capitalisme actual, que és el que realment amenaça el futur de les nostres societats i de les nostres vides.

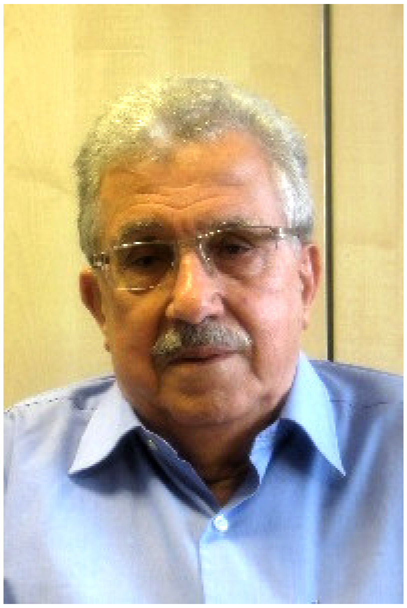

JOSEP FONTANA i LÁZARO (Barcelona, 1931 - 2018) fou un historiador català i professor emèrit de la Universitat Pompeu Fabra.

Va estudiar Filosofia i Lletres i es va especialitzar en Història a la Universitat de Barcelona, on es va llicenciar el 1956. Posteriorment es va doctorar a la mateixa universitat el 1970. Fundador, i durant deu anys, director de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives pertanyent a la Universitat Pompeu Fabra, va ser així mateix professor universitari de la Universitat de Barcelona, la Universitat de València i la Universitat de Liverpool.

Alumne de Jaume Vicens Vives i Ferran Soldevila, va desenvolupar principalment la seva recerca al voltant de la història econòmica i la història espanyola dels segles XIX i XX. Així mateix, va rebre influències de Pierre Vilar, Antonio Gramsci i Walter Benjamin. Va ser col·laborador de les revistes d'història *Recerques* i *L'Avenç*.

L'any 2006 fou guardonat amb la Creu de Sant Jordi i el 2007 amb el primer Premi Nacional a la Trajectòria Professional i Artística concedit per la Generalitat de Catalunya.

Notes

[1] William I. Robinson, *Global capitalism and the crisis of humanity*, Nova York, Cambridge University Press, 2014, pàg. 237-238. <<

[2] Geoffrey Parker, *Global crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century*, New Haven, Yale University Press, 2013. <<

[3] Paul Bairoch, ed., *Disparities in economic development since the industrial revolution*, Basingstoke, Macmillan, 1981; Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe and the making of the modern world economy*, Princeton, Princeton University Press, 2000; Jeffrey G. Williamson, *Comercio y pobreza. Cuándo y cómo comenzó el atraso del Tercer Mundo*, Barcelona, Crítica, 2012.
Una síntesi del problema a: Josep Fontana, «La primacia de Europa», a Francisco Comín, Ricardo Hernández, Javier Moreno, ed., *Instituciones políticas, Comportamientos sociales y atraso económico en España (1580-2000). Homenaje a Ángel García Sanz*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2016, pàg. 19-28. <<

[4] Carlos Sempat Assadourian, «La producción de la mercancía dinero en la formación del mercado interno colonial. El espacio peruano, siglo XVI», a E. Florescano, ed., *Ensayos sobre el desarrollo económico de México y América Latina (1500-1975)*, México, F.C.E., 1979, pàg. 223-292; Enrique Tandeter, *Coacción y mercado: la minería de la plata en el Potosí colonial, 1692-1826*, Cusco, Centro de Estudios Regionales Andinos Bartolomé de las Casas, 1992. <<

[5] Sobre les armes d'Orient i Occident: Tonio Andrade, *La edad de la pólvora. Las armas de fuego en la historia del mundo*, Barcelona, Crítica, 2017.
Una visió comparada de l'evolució de les marines europees i asiàtiques a: Lincoln Paine, *The sea and civilization. A maritime history of the world*, Londres, Atlantic Books, 2015, que mostra la història vista des de l'altra banda, és a dir, l'escassa rellevància que l'arribada dels europeus va tenir per als contemporanis asiàtics; Geoffrey C. Gunn, *First globalization. The Eurasian exchange, 1500-1800*, Lanham, Rowan and Littlefield, 2003. <<

[6] Vitorino Magalhães Godinho, *Os descobrimentos e a economia mundial*, Lisboa, Arcádia, 1963-1965; Sanjay Subrahmanyam i Luis Filipe E. R. Thomaz, «Evolution of empire: the Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century», a James D. Tracy, ed., *The political economy of merchant empires*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, pàg. 298-331; Romain Bertrand, *L'histoire à parts égales*, París, Seuil, 2011, pàg. 139-170. <<

[7] Oscar Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*, Princeton, Princeton University Press, 2011; Oscar Gelderblom, ed., *The political economy of the Dutch Republic*, Farnham, Ashgate, 2009; Jonathan I. Israel. *The Dutch republic. Its rise, greatness, an fall, 1477-1806*, Oxford, Clarendon Press, 1995. La cita que comparava els holandesos amb les mosques, a Romain Bertrand, *L'histoire à parts égales*, *op. cit*., pàg. 449. <<

[8] Kenneth McPherson, *The Indian ocean. A history of people and the sea*, Delhi, Oxford University Press, 1993, considera que l'expansió real del tràfic la van fer sobretot els comerciants i que les companyies van ser més aviat un destorb, contradient la visió més simplista de Daron Acemoglu, Simon Johnson i James Robinson, «The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth», a *American Economic Review*, 2005, 3, pàg. 546-579. <<

[9] Andrew Lambert, *Seapower states. Maritime culture, continental empires, and the conflict that made the modern world*, New Haven, Yale University Press, 2018; McPherson, *The Indian ocean*, *op. cit.*, pàg. 175-187 i 200-216; John Keay, *The honourable company. A history of the English East India Company*, Londres, Harper Collins, 1993; Thirthankar Roy, *The East India Company. The world's most powerful corporation*, Haryana, India, Portfolio-Penguin, 2016; Nick Robins, *The Corporation that changed the world*, Londres, Pluto Press, 2012; Robert Brenner, *Merchants and revolution. Commercial change, political conflict, and London overseas traders*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993; Bruce G. Carruthers, *City of capital. Politics and markets in the English financial revolution*, Princeton, Princeton University Press, 1999, pàg. 146-151; Maxine Berg, *Luxe and pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford, Oxford University Press, 2007, pàg. 46-84; Nuala Zahedie, *The capital and the colonies. London and the Atlantic economy, 1660-1700*, Nova York, Cambridge University Press, 2010; Geoffrey Parker, *La revolución militar. Las innovaciones militares y el apogeo de Occidente, 1500-1800*, Barcelona, Crítica, 1990, pàg. 180-184; Phillip T. Hoffman, *¿Por qué Europa conquistó el mundo?*, Barcelona, Crítica, 2016; Priya Satia, *Empire of guns. The violent making of the industrial revolution*, Nova York, Penguin, 2018. <<

[12] Edmond Dzienbowski, *La Guerre de sept ans*, París, Perrin, 2018; Matt Schumann i Karl Schweizer, *The Seven Years War: a transatlantic history*, Londres, Routledge, 2008; Mark J. Danley i Patrick J. Speelman, ed., *The Seven Years War: global views*, Leiden, Brill, 2012; Nick Robins, *The corporation that changed the world*; Nicholas B. Dirks, *The scandal of empire. India and the creation of imperial Britain*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 2006; Maya Jasdanoff, *Edge of empire. Conquest and collecting in the East, 1750-1859*, Londres, Fourth Estate, 2005; Ranahit Guha, *Una ley agraria para Bengala. Los comienzos de la dominación británica en la India*, Madrid, Traficantes de Sueños, 2017; Alex de Waal, *Mass starvation, The history and future of famine*, Cambridge, Polity, 2018, pàg. 41-44; Priya Satia, *Empire of guns*, *op. cit*., pàg. 171. <<

[13] Marcus Rediker, *Between the devil and the deep blue sea: merchant seamen, pirates, and the anglo-american maritime world, 1700-1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, i *Villains of all nations: Atlantic pirates in the golden age*, Londres, Verso, 2004. **<<**

[14] Peter Linebaugh i Marcus Rediker, *La hidra de la revolución. Marineros, esclavos y campesinos en la historia oculta del Atlántico*, Barcelona, Crítica, 2005. <<

[15] Erika Rappaport, *A thirst for empire. How tea shaped the modern world*, Princeton, Princeton University Press, 2017; Maxine Berg, *Luxe and pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford, Oxford Univerity Press, 2007, pàg. 75-76. <<

[16] Montesquieu, *De l’esprit des lois*, XV, 5. Una esplèndida síntesi de l’evolució de la canya de sucre, des dels seus orígens a Nova Guinea fins a arribar a les illes del Carib, es pot trobar a Francisco Moscoso, *Orígenes y cultura de la caña de azúcar. De Nueva Guinea a las islas del Atlántico*, Río Piedras, Publicaciones Gaviota, 2017. <<

[17] José Luciano Franco, *Historia de la revolución de Haití*, La Habana, Instituto de Historia, 1966; Franklin W, Knight, «The Haitian revolution», a *American Historical Review*, 105 (2000), núm. 1, pàg. 103-115. <<

[19] David Hancock, *Citizens of the world: London merchants and the integration of the British Atlantic community, 1735-1785*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995. Sobre la història de l'illa de Bunce, convertida avui en lloc de memòria visitat per afroamericans, vegeu David Olusoga, *Black and British. A forgotten history*, Londres, Pan Macmillan, 2017, pàg. 1-28. E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989, I, pàg. 52. **<<**

[20] Nick Robins, *The corporation that changed the world*; Nicholas B. Dirks, *The scandal of empire. India and the creation of imperial Britain*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 2006; Maya Jasdanoff, *Edge of empire. Conquest and collecting in the East*, *1750-1859,* Londres, Fourth Estate, 2005. <<

[22] Marcel Mazoyer i Laurence Boudart, *A history of world agriculture, from the neolithic age to the current crisis*, Londres, Earthscan, 2006, pàg. 313-329; Gonzalo Pontón, *La lucha por la desigualdad*, pàg. 71-148, «El fundamento de la opulencia». Sobre la Gran Bretanya, E. L. Jones, «Agriculture and economic growth in England, 1660-1750: Agricultural change», a *Journal of Economic History*, 25 (1965), núm. 1, pàg. 1-18, «Agricultural origins of industry», a *Past and Present*, núm. 40 (1968), pàg. 58-71; E. L. Jones, ed., *Agriculture and economic growth in England, 1650-1815*, Londres, Methuen, 1967; J. A. Yelling, *Common field and enclosure in England, 1450-1950*, Londres, Macmillan, 1977; Robert C. Allen, *Revolución en los campos: la reinterpretación de la revolución agrícola inglesa*, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2004; J. M. Neeson, *Commoners. Common right, enclosure and social change in common-field England, 1700-1820*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993; K. D. M. Snell, *Annals of the labouring poor. Social change and agrarian England, 1660-1900*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pàg. 138-227, «Enclosure and employment: the social consequences of enclosure»; William Cobbett, «The scandal of enclosures», a John Derry, ed., *Cobbett's England*, Londres, Parkgate Books, 1997, pàg. 207-215. <<

[23] Philip T. Hoffman, *Growth in a traditional society. The French countryside, 1450-1815*, Princeton, Princeton University Press, 1996; Jean-Marc Moriceau, *Les fermiers de l’Île-de-France. L’ascension d’un patronat agricole, XVe-XVIIIe siècle*, París, Fayard, 1994; Pierre de Saint Jacob, *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l’Ancien Régime*, Rennes, Association d’histoire des sociétés rurales, 1995; John Markoff, *The abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French revolution*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1996. <<

[24] Lynn T. White, *Tecnología medieval y cambio social*, Barcelona, Paidós, 1973; B. Cotterell i J. Kamminga, *Mechanics of pre-industrial technology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; Walter Endrei, *L'évolution des techniques du filage et du tissage du moyen âge à la révolution industrielle*, París, Mouton, 1968; Terry S. Reynolds, *Stronger than a hundred men. A history of the vertical water wheel*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1983. <<

[26] Els plantejaments inicials es poden veure a F. Mendels, «Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process», a *Journal of Economic History*, XXXII (1972), núm. 1, pàg. 241-261, i el primer estudi global a P. Kriedte, H. Medick i J. Schlumbohm, *Industrialización antes de la industrialización*, Barcelona, Crítica, 1986. Una guia sobre la bibliografia del tema es pot trobar a Sheilagh C. Ogilvie i Markus Cerman, ed., *European proto-industrialization*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; Gwynne Lewis, «Proto-industrialization in France», a *Economic History Review*, 47 (1994) 1, pàg. 150-164. En relació amb aquests plantejaments Sidney Pollard ha remarcat la «regionalització» del desenvolupament industrial: *Peaceful conquest* (1981), amb traducció espanyola: *La conquista pacífica. La industrialización de Europa, 1760-1970*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 1991, i *Marginal Europe: the contribution of marginal lands since the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1997. Pat Hudson, «The regional perspective», a Pat Hudson, ed., *Regions and industries. A perspective on the industrial revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, pàg. 5-38. Jaume Torras, *Fabricantes sin fábrica*, Barcelona, Crítica, 2018. Sobre la «revolució industrosa», J. De Vries, «The industrial revolution and the industrious revolution», a *Journal of Economic Hstory*, 54 (1994), pàg. 249-270, *La revolución industriosa: consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Barcelona, Crítica, 2009, *La urbanización de Europa, 1500-1800*, Barcelona, Crítica, 1987; R. C. Allen i J. L. Weisdorf, «Was there an "industrious revolution" before the industrial revolution? An empirical exercise for England, c. 1300-1830», a *Economic History Review*, 64 (2011), 3, pàg. 715-729. <<

[27] Neill McKendrick, John Brewer and J. H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*, Londres, Hutchinson, 1983; Lorna Weatherill, *Consumer behaviour and material culture in Britain, 1660-1760*, Londres, Routledge, 1988; C. Shamas, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford, Clarendon Press, 1990; M. Berg, ed., *Mercados y manufacturas en Europa*, Barcelona, Crítica, 1995; J. Brewer i R. Porter, ed., *Consumption and the world of goods*, Londres, Routledge, 1993; Peter N. Stearns, «Stages of consumerism: recent work on the issues of periodization», a *Journal of Modern History*, 69 (març 1997), pàg. 102-117; Beverly Lemire, *Dress, culture and commerce. The English clothing trade before the factories, 1660-1800*, Londres, Macmillan, 1997; Maxine Berg, «From imitation to invention: creating commodities in eighteenth century Britain», a *Economic History Review*, LV (2002), núm. 1, pàg. 1-30; John Stobart i Lucy Bailey, «Retail revolution and the village shop, c. 1660-1860», a *Economic History Review*, 72 (2018), 2, pàg. 393-417. <<

[29] Aquesta part del text es basa essencialment en Paola Bertucci, *Artisanal enlightenment. Science and the mechanical arts in old regime France*, New Haven, Yale University Press, 2017. <<

[30] Priya Satia, *Empire of guns. The violent making of the industrial revolution*, Nova York, Penguin, 2018, pàg. 66-99. He utilitzat els articles «épingle» i «aiguille de tailleur ou à coudre» de l’*Encyclopédie* i Smith, *Wealth of nations*, I, 1; sobre la feina especialitzada dels carrossers, E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera*, I, pàg. 253-254. <<

[31] Catharina Lis i Hugo Soly, «“An irresistible phalanx” Journeymens associations in Western Europe, 1300-1800», a *International Review of Social History*, 39 (1994), suplement, pàg. 11-52; James R. Farr, «On the shop floor: guilds, artisans and the European market economy, 1350-1750», a *Journal of Early Modern History*, I, núm. 1 (febrer 1997), pàg. 24-54. **<<**

[32] Gillian Cookson, *The age of machinery. Engineering the industrial revolution, 1770-1850*, Woodbridge, The Boydell Press, 2018. <<

[33] Les velles sèries de salaris de Henry Phelps Brown i Sheila V. Hopkins, *A perspective of wages and prices*, Londres, Methuen, 1981, han estat revisades per David Loschky, «New pespectives on seven centuries of real wages», a *Journal of European Economic History*, 21 (1992), núm. 1, pàg. 169-182, i Jan L. Van Zanden, «Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800», a *European Review of Economic History*, 2 (1999), pàg. 175-197. Robert C. Allen, et al., ed., *Living standards in the past. New perspectives on well-being in Asia and Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2005; E. L. Jones, «Agricultural origins of industry», a *Past and Present*, 40 (1968), pàg. 58-71. <<

[34] Adam Zamoyski, *Phantom terror. Political paranoia and the creation of the modern state, 1789-1848*, Nova York, Basic Books, 2015, pàg. 499. <<

[35] Jean Tulard, *Napoleón*, Barcelona, Crítica, 2012; Thierry Lentz, *Nouvelle histoire du Premier Empire*, París, Fayard, 2002-2010, 4 vols.; Thierry Lentz, ed., *Napoléon et l’Europe*, París, Fayard, 2005; Frederick W. Kagan, *The end of the old order. Napoleon and Europe, 1801-1805*, Cambridge Mass., Da Capo Press, 2006; Charles Esdaile, *Las guerras de Napoleón. Una historia internacional, 1803-1815*, Barcelona, Crítica, 2009; Rory Muir, *Wellington. The path to victory, 1769-1814*, New Haven, Yale University Press, 2013; Isser Woloch, *Napoleon and his collaborators. The making of a dictatorship*, Nova York, W. W. Norton, 2001. Una bona descripció de l’imperi i del sistema continental el 1812 es pot trobar a Georges Lefebvre, *Napoléon*, París, Nouveau Monde Éditions, 2005, pàg. 475-634. Sobre el bloqueig continental: François Crouzet, *L’économie britanique et le blocus continental*, París, Economica, 1987; Silvia Marzagalli, «Le Blocus continental pouvait-il réussir?», a Thiery Lentz, ed., *Napoléon et l’Europe*, París, Fayard, 2005, pàg. 103-114. <<

[36] Adam Zamoyski, *1812. Napoleon's fatal march on Moscow*, Londres, Harper, 200; Cathal J. Nolan, *The allure of battle*, Nova York, Oxford University Press, 2017, pàg. 229-253. <<

[37] Napoleó s'havia beneficiat de l'eficàcia del sistema de reclutament que havia organitzat la revolució, al qual va recórrer repetidament per nodrir els seus exèrcits, però l'esgotament demogràfic era inevitable i a la fi bandes de *refractaris* es van estendre pel país, negant-se a servir en l'exèrcit. Sobre això: Isser Woloch, *The new regime. Transformation's of the French civic order, 1789-1820s*, Nova York, Norton, 1994, pàg. 380-426. **<<**

[38] Armand de Caulincourt, *Recollections of Caulincourt, duke of Vicenza*, Londres, H. Colburn, 1838; Agathon-Jean-François Fain, baron Fain, *Souvenirs de la campagne de France (manuscrit de 1814)*, París, Perrin, 1914. Sobre el tractat de Chaumont, Antoine d’Arjuzon, *Castlereagh (1761-1822)*, París, Tallandier, 1995, pàg. 284-296, i John Bew, *Castlereagh. Enlightenment, war and tyranny*, Londres, Quercus, 2011, pàg. 345-346; Paul W. Schroeder, *The transformation of European politics, 1763-1848*, Oxford, Clarendon Press, 1996, pàg. 501-505. Sobre la revolució financera britànica, un tema amb una àmplia bibliografia: John Brewer, *The sinews of power: war, money and the English state, 1688-1783*, Londres, Unwin Hyman, 1989. <<

[42] Sobre Alexandre, Henri Troyat, *Alexandre Ier. Le sphinx du nord*, París, Flammarion, 1980; Alan Palmer, *Alexander I, tsar of war and peace*, Londres, Phoenix, 1997; Alexis S. Troubetzkoy, *Imperial legend. The dissappearance of tsar Alexander I*, Toronto, Thomas Allen, 2002; *Vida privada, política y militar, de Alejandro I, emperador y autócrata de todas las Rusias, traducida del francés por D. D. de V.*, Madrid, Aguado, 1826. Sobre Talleyrand: Emmanuel de Waresquiel, *Talleyrand*, París, Fayard, 2003, i *Talleyrand. Dernières nouvelles du diable*, París, CNRS, 2017; Georges Lacour-Gayet, *Talleyrand*, París, Payot, 1990; Talleyrand, *Mémoires*, París, Plon, 1957; George Pallain va publicar a Leipzig el 1881 la correspondència de Talleyrand amb Lluís XVIII durant el Congrés de Viena. <<

[43] Marie-Pierre Rey, *Un tsar à Paris. 1814. Alexandre Ier et la chute de Napoléon*, París, Flammarion, 2015. Una excel·lent descripció d'aquests dies a Philip Mansel, *Paris between empires, 1814-1852*, Londres, John Murray, 2001, pàg. 1-37. John Bew, *Castlereagh*, pàg. 337-338; Emmanuel de Waresquiel, *Talleyrand*, París, Fayard, 2003, pàg. 439-447; Emmanuel de Waresquiel i Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830*, París, Perrin, 1996, pàg. 31-48; Comtesse de Boigne, *Mémoires*, París, Emile Paul Frères, 1924, I, pàg. 29; Isser Woloch, *Napoleon and his collaborators*, Nova York, Norton, 2002, pàg. 218-226; Dominique de Villepin, *Les Cent-jours ou l'esprit de sacrifice*, París, Perrin, 2001, pàg. 29. <<

[44] Adam Zamoyski, *Rites of peace. The fall of Napoleon and the Congress of Vienna*, Londres, Harper, 2007, pàg. 183-184. <<

[45] G. de Bertier de Sauvigny, *La Restauration*, París, Flammarion, 1990, pàg. 44-76; Waresquiel i Yvert, *Histoire de la Restauration*, pàg. 48-63. El text de la *Charte constitutionelle* es pot trobar fàcilment a la xarxa. <<

[46] Zamoyski, *Rites of peace, op. cit.*, pàg. 197-203. El text complet del tractat a: *Digithèque de matériaux juridiques et politiques*. <<

[47] Leonard Chodzko, *Le Congrès de Vienne et les traités de 1815. Précédé et suivi des actes diplomàtiques qui s'y rattachent*, amb una extensa introducció històrica de Jean-Baptiste Honoré Raymond Capefigue, París, Amyot, [1863-1864]. John Bew, *Castlereagh*, pàg. 376-389; D'Arjuzon, *Castlereagh*, pàg. 322-372; Dominique Dufour de Pradt, *La Europa después del congreso de Aquisgrán*, Montpeller, F. Aviñón, 1820 (en traducció de l'*abate* Marchena). Entre la bibliografia més recent, Thierry Lentz, *Le Congrès de Vienne. Une réfondation de l'Europe, 1814-1815*, París, Perrin, 2013; Mark Jarrett, *The Congress of Vienna and its legacy*, Londres, I. B. Tauris, 2014; Brian E. Wick, *The Congress of Vienna. Power and politics after Napoleon*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2014; Christopher Andrew, *The secret world, A history of intelligence*, Londres, Allen Lane, 2018, pàg. 363-372. <<

[48] M.-H. Weil, *Les dessous du Congrès de Vienne, d'après les documents originaux des archives du Ministère Impérial et Royal de l'Interieur a Vienne*, París, Payot, 1917, notícies preliminars a: I, pàg. VII-XXIV; David King, *Vienna, 1814*, Nova York, Harmony, 2008. <<

[50] *The Times*, 17 octubre de 1814. <<

[51] *The Times*, 10 octubre de 1814; King, *Vienna 1814*, pàg. 9-14. <<

[52] Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 368. Una visió global del tema a: Lentz, *Le Congrès de Vienne*, pàg. 107-126 (Festivités). Brian F. Vick, en canvi, s'ocupa del paper dels *salons* (*Salon networks*), als quals atribueix una importància decisiva en la formació d'una opinió pública, a: *The Congress of Vienna*, pàg. 112-152. <<

[53] Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 619. <<

[54] Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 526, i D’Arjuzon, *Castlereagh*, París, pàg. 327-328. <<

[55] *The Times*, 4 novembre de 1814. <<

[56] *The Times*, 21 octubre de 1814. <<

[57] Una mostra de la correspondència amorosa d’Alexandre a Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 591. <<

[58] Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 612 (25 de novembre de 1814). <<

[59] Weil, *Les dessous*, I, pàg. 443. Sobre això: Alan Palmer, *Metternich*, pàg. 136-137. Li interessava sobretot la duquessa de Sagan, que tenia interessos a Rússia i estava preocupada, a més, per una filla que havia hagut d'abandonar. Sobre la vida i tràngols de la duquessa hi ha àmplia informació a: David King, *Vienna 1814*, pàssim. <<

[60] Arjuzon, *Castlereagh*, pàg. 325-329. <<

[61] «A general balance» (*The Times*, 6 octubre de 1814). <<

[62] *The Times*, 27 octubre de 1814. **<<**

[63] Weil, *Les dessous du Congrès*, I, pàg. 475-477. <<

[65] Marqués de Villaurrutia, *España en el Congreso de Viena, según la correspondencia oficial de D. Pedro Gómez Labrador, marqués de Labrador*, Madrid, Beltrán, 1928 (segunda edición, corregida y aumentada). Era un dels autors d’aquell gloriós decret de 4 de maig de 1814 en què Ferran VII manava que es deroguessin la Constitució i tota l’obra legislativa de les corts «como si no hubiesen pasado jamás tales actos y se quitasen de en medio del tiempo». <<

[66] El manual de Tim Chapman, *The Congress of Vienna, Origins, processes and results*, Londres, Routledge, 1998, és útil pels quadres que donen una síntesi dels guanys i pèrdues territorials de cada país. <<

[69] Segueixo en això: Enno E. Krahe, *Metternich's German policy. II: The Congress of Vienna, 1814-1815*, Princeton, Princeton University Press, 1983, que dona un minuciós relat d'unes discussions que havien començat abans i tot de l'obertura del congrés; D'Arjuzon, *Castlereagh*, pàg. 334-372; Paul W. Schroeder, *The transformation of European politics 1763-1848*, Oxford, Clarendon Press, 1996, pàg. 523-538; Brian E. Vick, *The Congress of Vienna, Power and politics after Napoleon*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2014, pàg. 278-320, que el considera la qüestió més important del congrés, i Tierry Lentz, *Le Congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815*, París, Perrin, 2013, pàg. 127-158. <<

[70] Dominique de Villepin, *Les Cent-jours ou l'esprit de sacrifice*, París, Perrin, 2001; Waresquiel i Yvert, *Histoire de la Restauration*, pàg. 103-121; Lentz, *Le Congrès de Vienne*, pàg. 199-210; Waresquiel, *Talleyrand*, pàg. 490-494; D'Arjuzon, *Castlereagh*, pàg. 373-390; Earl Stanhope, *Conversations with Wellington*, Londres, Prion, 1998, pàg. 18-19; Guillaume de Bertier de Sauvigny, *Metternich et la France après le Congrès de Vienne*, París, Hachette, 1968-1971, I, pàg. 1340, explica les conxorxes que es van produir entre Viena i París durant aquests dies, fins que la victòria de Wellington a Waterloo va deixar clar que l'única opció era Lluís XVIII. <<

[71] Sobre la gestió del cardenal Consalvi al Congrés de Viena i la recuperació dels estats papals, Nicholas Atkin i Frank Tallett, *Priests, prelates and people*, Londres, I. B. Tauris, 2003, pàg. 86-89. <<

[72] Lentz, *Le Congrès de Vienne*, pàg. 173-189 («Une nouvelle Italie»). Sobre Murat, a més, pàg. 192-199. <<

[74] Imbert de Saint-Amand, *Marie-Louise et le duc de Reichstadt*, París, Dentu, 1886. <<

[75] H. W. Koch, *A constitutional history of Germany in the nineteenth and twentieth centuries*, Nova York, Longman, 1984, pàg. 15-20. <<

[77] Jonathan Israel, *The Dutch republic*, Oxford, Clarendon Press, 1995, pàg. 1098-1130; Annie Jourdan, «Napoléon et les élites patriotes bataves: un même combat?», a Thierry Lentz, ed., *Napoléon et l’Europe*, París, Fayard, 2005. pàg. 226-257. <<

[78] L’article 118 de l’acta final esmenta la «Declaració de les potències sobre l’abolició del tràfic de negres de 8 de febrer de 1815» entre els acords annexos a l’acta. Sobre això, Vick, *Congress of Viena*, pàg. 195-212 (*abolition*) i sobretot Lentz, *Le Congrès de Vienne*, pàg. 233-239. <<

[79] *The Times*, 21 de desembre de 1814. <<

[80] *The Times*, 24 de gener de 1815. <<

[81] *Sketch of the battle of Waterloo*, Brussel·les, Chez H. Gerard Édit., 1842; Alessandro Barbero, *Waterloo: la última batalla de Napoleón*, Barcelona, Pasado & Presente, 2015; Mark Jarrett, «Did Waterloo really matter?», a *History News Network*, 18 de juny de 2015; Stanhope. *Conversations with Wellington*, pàg. 14, 43 i pàssim; Waterloo és un objecte constant de les converses de Wellington, en resposta a les preguntes que se li fan. <<

[82] Sobre els problemes que va plantejar el càstig legal de Napoleó i dels bonapartistes: Gary Jonathan Bass, *Stay the hand of vengeance. The politics of war crimes tribunals*, Princeton, Princeton University Press, 2000, pàg. 37-57. <<

[84] Jacques-Henri Pirenne, *La Sainte-Alliance, Organisation européenne de la paix mondiale*, Neuchatel, Editions de La Baconnière, 1946-1949, 2 vol., la cita de I, pàg. 236; J. H. Pirenne, «L’union des deux natures politique et mystique du pacte de la Sainte Alliance», a *Revue belge de philologie et d’histoire*, 56 (1978), núm. 2, pàg. 399-409. Una ressenya de Jacques Droz a: *Revue Historique*, 208, fasc. 1 (1952), pàg. 105-107. <<

[85] D'Arjuzon, *Castlereagh*, pàg. 393-409; Palmer, *Metternich*, pàg. 150-54; Bertier de Sauvigny, *Metternich et la France*, I, pàg. 41-68. <<

[86] Gonzalo Pontón, *La lucha por la desigualdad. Una historia del mundo occidental en el siglo* XVIII, Barcelona, Pasado y Presente, 2016 (dades de població a pàg. 32-33). Sobre les conseqüències de l'augment dels preus: Francesco Cinnirella, «Optimists or pessimists? A reconsideration of nutritional status in Britain, 1740-1865», a *European Review of Economic History*, 88, pàg. 215-254. <<

[88] E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989, I, pàg. 223-250; Karl Marx, *El capital*, I, 24 (en la traducció catalana de Jordi Moners, volum II, pàg. 394-411, en la castellana de Manuel Sacristán, 3, pàg. 362-379). Sobre la carta de Marx al director de la revista *Otechesvennie Zapiski*, reproduïda a *Marx Engels Werke*, 19, pàg. 107-112, vegeu Haruki Wada, «Marx and revolutionary Russia», a Theodor Shannin, ed. *Late Marx and the Russian road. Marx and the perifery of capitalism*, Londres, Routledge and Kegan Paul, 1983, pàg. 40-75. <<

[90] Jerome Blum, *The end of the old order in rural Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1978. <<

[91] Rosa Congost, *Tierras, leyes, historia: Estudios sobre la gran obra de la propiedad*, Barcelona, Crítica, 2006; Rafael García Ormaechea, *Estudio de legislación y jurisprudencia sobre señoríos: supervivencias feudales en España*, edició de Pedro Ruiz Torres, Pamplona, Urgoiti, 2002. <<

[92] Sobre el món dels treballadors rurals i els mossos, vegeu el número monogràfic: «El trabajo doméstico y sirviente en la Europa rural (ss. XVI-XIX). Diversidad de modelos regionales y formas de dependencia», a *Mundo Agrario*, Universidad Nacional de La Plata, 18 (2017), núm. 39. Alberto Sabio Alcutén, *Tierra, comunal y capitalismo agrario en Aragón (1830-1935)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2002, citació de pàg. 463; Rosa Congost i Ricard Garcia Orallo «¿Qué liberaron las medidas liberales? La circulación de la tierra en la España del siglo XIX», a *Historia Agraria*, 74 (abril 2018), pàg. 67-102. <<

[93] «The commons in Europe: from past to future», número monogràfic d'*International Journal of the Commons*, 2 (2008), núm. 2, editat per Giangiacomo Bravo i Tine De Moor; Guy Lemeunier, «El régimen señorial en cuestión. De los enfrentamientos antiguos a la lucha por la tierra en los señoríos del reino de Murcia (s. XVI-XVIII)», a *Murgetana*, 88 (1994), pàg. 25-52. <<

[94] Un tema estudiat per Felipa Sánchez Salazar a *Extensión de cultivos en España en el siglo XVIII*, Madrid, Siglo XXI, 1988, i «Los cerramientos en España», comunicació al seminari *Propietat de la terra i anàlisi històrica: teories, pràctiques i discursos*, Universitat de Girona, novembre de 2002; M. Bosch et al., «Los "bandos". La lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis», a *Noticiario de historia agraria*, 13 (1997), pàg. 65-88. <<

[96] Sobre l’autorització de vendes a la guerra del Francès: Josep Fontana i Ramon Garrabou, *Guerra y hacienda. La hacienda del gobierno central en los años de la guerra de la Independencia (1808-1814)*, Alacant, Institut Juan Gil-Albert, 1986, pàg. 215-217; Arantxa Otaegui, *Guerra y crisis de la hacienda local. Las ventas de bienes comunales y de propios en Guipúzcoa, 1764-1814*, San Sebastián, Diputación Foral de Guipúzcoa, 1991. La disposició de 1818 a *Decretos del rey Fernando VII*, V (1818), pàg. 696-700. <<

[97] Sobre les reivindicacions de les terres municipals a Extremadura, Antonio Miguel Linares Luján, *El proceso de privatización de los patrimonios de titularidad pública en Extremadura, 1750-1936*, tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona el 2001, i Francisco Espinosa, *La primavera del Frente popular: los campesinos de Badajoz y el origen de la guerra civil, marzo-julio de 1936*, Barcelona, Crítica, 2007. Sobre Navarra: José Miguel Gastón, *¡Vivan los comunes! Movimiento comunero y sucesos corraliceros en Navarra, 1896-1930*, Pamplona, Txalaparta, 2003; Joseba de la Torre i José Miguel Lana Berasain, «El asalto a los bienes comunales. Cambio económico y conflictos sociales en Navarra, 1808-1936», a *Historia Social*, núm. 37 (2000), pàg. 75-95. Sobre Lleó: José A. Serrano Álvarez, «“Reviviendo el sueño de varias generaciones”: comunales y reforma agraria en León en la II República (1931-1936)», a *Historia Agraria*, 62 (abril 2014), pàg. 147-175; José Miguel Lana, «Commons for sale. Economic and institutional change in nineteenth century northern Spain», *Asociación Española de Historia Económica*, documento DT-AEHE nº0604, 2006; a més: Angel Ramón del Valle Calzado, «Estrategias y actitudes del poder local ante la privatización de las tierras concejiles en la España interior (Ciudad Real, 1855-1910)», *Historia Agraria*, 69 (2016), pàg. 105-135, etc. <<

[98] Philip T. Hoffman, *Growth in a traditional society. The French countryside, 1450-1815*, Princeton, Princeton University Press, 1996; Jean-Marc Moriceau, *Les fermiers de l’Île-de-France. L’ascension d’un patronat agricole, XVe-XVIIIe siècle*, París, Fayard, 1994; P. de Saint Jacob, *Les paysans de la Bourgogne du nord au dernier siècle de l’Ancien régime*, Rennes, Association d’histoire des sociétés rurales, 1995; Anatoli Ado, *Paysans en révolution. Terre, pouvoir et jacquerie, 1789-1794*, París, Société des Études Robespierristes, 1996; John Markoff, *The abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French revolution*, Pennsilvània, Pennsylvania State University, 1996; Nadine Vivier, *Propriété collective et identité communale. Les biens comunaux en France, 1750-1914*, París, Publications de la Sorbonne, 1998; Jeff Horn, *The path not taken. Franch industrialization in the age of revolution*, 1750-1830, Cambridge, Mass., MIT Press, 2006. <<

[99] Federico Bozzini, *Il furto campestre. Una forma di lotta di massa nel Veronese e nel Veneto durante la seconda metà del ‘800*, Bari, Dedalo, 1977. <<

[100] Rosa Congost i Pablo Luna, eds., *Agrarian change and imperfect property (Emphyteusis in Europe (16th to 19th centuries)*, Turnhout, Brepols, 2018; Rafael García Ormaechea, *Estudio de legislación y jurisprudencia sobre señoríos: supervivencias feudales en España*, edició de Pedro Ruiz Torres, Pamplona, Urgoiti, 2002; Pedro Ruiz Torres, *Señores y propietarios: cambio social en el sur del País Valenciano, 1650-1850*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1981; Alejandro Nieto, *Bienes comunales*, Madrid, Revista de Derecho Privado, 1964; Rosa Congost, *Els propietaris i els altres: la regió de Girona, 1768-1862*, Vic, Eumo, 1990, i *Tierras, leyes e historia: estudios la «gran obra de la propiedad»*, Barcelona, Crítica, 2007; *Historia de la propiedad en España: bienes comunales, pasado y presente*, Madrid, Colegio de Registradores de la Propiedad, 2002; R. Villares, Pegerto Saavedra et al., ed., *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX*, Barcelona, Crítica, 1991, 2 vol. <<

[103] Esther Kingston-Mann, «Peasant communes and economic innovation: a preliminary inquiry», a E. Kingston-Mann and T. Mixter, *Peasant economy, culture and politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton, Princeton University Press, 1991, cita de la pàg. 50. Sobre Letònia: Modris Eksteins, *Walking since daybreak. A story of Eastern Europe, world war II and the heart of our century*, Boston, Houghton Mifflin, 1999, pàg. 25. Les notícies sobre Silèsia procedeixen de: Jerome Blum, *The end of the old order in rural Europe*, pàg. 74; Neil Kent, *The soul of the North. A social, architectural and cultural history of the nordic countries, 1700-1940*, Londres, Reaktion Books, 2000, pàg. 159-160; David Kirby, *The Baltic world, 1772-1993*, Nova York, Longman, 1995, pàg. 63-74; Mars Olsson i Mars Morell, «Scandinavia, 1750-2000», a Bass van Bavel i Richard Hoyle, ed., *Social relations: Property and power*, Turnhout, Brepols, 2010, pàg. 315-347. La cita sobre els naixements il·legítims a: J. Michael Phayer, *Sexual liberation and religion in nineteenth century Europe*, Londres, Croom Helm, 1977. <<

[104] Una imatge de la revolució industrial britànica del punt de vista de la història econòmica tradicional a: Roderick Floud i Donald McCloskey, ed., *The economic history of Britain since 1700*, vol. I (1700-1860), second edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; Maxine Berg, *La era de las manufacturas*, Barcelona, Crítica, 1987. Sobre el treball de les dones: Maxine Berg, «What difference did women's work make to the industrial revolution?», a *History Workshop*, 35 (1993), pàg. 22-44; Sara Horrell and Jane Humphries, «Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790-1865», a *Economic History Review*, XLVIII (1995), pàg. 89-117. G.N. Von Tunzelman, *Steam power and British industrialization to 1860*, Oxford, Clarendon Press, 1978. <<

[105] Gillian Cookson, *The age of machinery. Engineering the industrial revolution, 1770-1850*, Woodbridge, The Boydell Press, 2018. <<

[106] Kevin Binfield, *Writings of the luddites*, Baltinmore, Johns Hopkins University Press, 2015; Joshua B. Freeman, *Behemoth. A history of the factory and the making of the modern world*, Nova York, Norton, 2018, pàg. 35-38; Patrick O'Brien, Trevor Griffiths i Philip Hunt, «Political components of the industrial revolution: Parliament end the English cotton textile industry, 1669-1774», a *Economic History Review*, 44 (1991), 3, pàg., 395-423. <<

[107] Podeu veure una síntesi d'aquesta qüestió al primer capítol, pàg. 1-16, de Jeff Horn, *The path not taken. French industrialization in the age of revolution, 1750-1830*, Cambridge, Mass, MIT Press, 2006. A més: Hugh Clout, *Agriculture in France on the eve of the railway age*, Londres, Croom Helm, 1980; Roger Price, *The modernization of rural France*, Londres, Hutchinson, 1983; Serge Chassagne, *Le coton et ses patrons. France, 1760-1840*, París, EHESS, 1991; William M. Reddy, *The rise of market culture. The textile trade and French society, 1750-1900*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984; Colin Heywood, «Agriculture and industrialization in France, 1870-1914», a Peter Mathias and John A. Davis, ed., *Agriculure and industrialization*, Oxford, Blackwell, 1996, pàg. 109-128, etc. **<<**

[108] François Crouzet, *L'économie britannique et le blocus continental,* París, Economica, 1987; el tema està ben plantejat a: Horn, *The path not taken*, pàg. 227-240. <<

[109] David R. Weir, «Economic welfare and physical well-being in France, 1785-1920», a Richard H. Steckel i Roderick Floud, *Health and welfare during industrialization*, Chicago, University of Chicago Press, 1997, pàg. 161-199. <<

[110] K. R. von Nesselrode, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode: extraits de ses archives*, París, A. Lahure, 1904-1912, V, pàg. 237. <<

[111] Una mitificació que va començar amb Charles Webster el 1919, quan publicava el seu estudi *The Congress of Vienna*, Londres, Oxford University Press, 1918, com una guia per a la delegació britànica que havia d'anar a la conferència de pau de París, a la fi de la Primera Guerra Mundial. Harold Nicolson li dedicava el 1946 un llibre amb el subtítol *A study in allied unity*, Nova York, Harcourt, Brace and Company, 1946, en plena efervescència del desenvolupament de l'ONU. El 1957, i instrumentalitzant també el tema, apareixia el llibre de Henry Kissinger *A world restored: Metternich, Castlereagh, and the problems of peace, 1812-1822*, Londres, Weidenfeld and Nicolson, 1957, on el que Kissinger reivindicava no era tant el congrés com l'actuació de Metternich com a policia internacional, que proposava com a model de la política exterior nord-americana en l'etapa de Nixon. Després va tornar al mateix tema amb *Diplomacy*, Nova York, Simon and Schuster, 1995. L'estudi més brillant és el de Paul W. Schroeder, *The transformation of European politics, 1763-1845*, Oxford, Clarendon Pres, 1996. La citació que faig de Schroeder procedeix de: «Did the Vienna settlement rest on a balance of power?», a *American Historical Review*, 97, núm. 3 (juny de 1992), pàg. 705. Sobre Metternich: Alan Palmer, *Metternich*, Londres. Weidenfeld and Nicolson, 1986; Constantin de Grünwald, *La vida de Metternich*, Barcelona, Juventud, 1942; G. de Bertier de Sauvigny, *Metternich*, París, Fayard, 1986; D. E. Emerson, *Metternich and the political police: security and subversion in the Habsburg monarchy, 1815-1830*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1968; Enno E. Krahe, *Metternich's German policy. II: The Congress of Vienna, 1814-1815*, Princeton, Princeton University Press, 1983; K. Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'état*, París, Plon, 1880-1881, i *Lettres du prince de Metternich à la comtesse de Lieven, 1818-1819*, ed. Jean Hanoteau, París, Plon, 1909. Sobre la princesa de Lieven, John Charmeley, *The princess and the politicians*, Londres, Viking, 2005. <<

[112] James Galbraith, «There are no markets without governance and government and regulation», a *Real-world Economics Review Blog*, 28 de juny de 2018; David Ruccio, «They aren't laws of nature», a *Real-world Economics Review Blog*, 2 de juliol de 2018. <<

[113] Ernest Labrousse, «Elements d'un bilan économique: la croissance dans la guerre», a *Bilan du monde en 1815*, Comité International des Sciences Historiques, XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Vienne, 29 août-5 septembre 1965, Horn/ Wien, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, *Rapports*, I, *Grands thèmes*, pàg. 475-539. <<

[115] Maurice Crouzet, «Introduction», a Erik Aerts and François Crouzet, ed., *Economic effects of the French revolutionary and napoleonic wars*, Session B-1, Tenth International Economic History Congress, Lieja, Leuven University Press, 1990, pàg. 4-5. Sobre els efectes demogràfics de les guerres napoleòniques a Espanya: Vicente Pérez Moreda, «Spain», a Guido Alfani i Cormac Ô Gráda, ed., *Famine in European history*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, pàg. 48-72. <<

[116] Per exemple, Roderick Floud i Donald McCloskey, ed., *The economic history of Britain since 1700*, second edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, o Stephen Broadberry i Kevin H. O'Rourke, ed., *The Cambridge Economic History of Modern Europe. I: 1700-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010; Joel Mokyr, *The enlightened economy. An economic history of Britain 1700-1850*, New Haven, Yale University Press, 2009, i *A culture of growth, The origins of the modern economy*, Princeton, Princeton University Press, 2017. <<

[117] W. H. Beveridge, «Weather and harvest cycles», a *The Economic Journal*, XXXI (1921), pàg. 429-452. Josep Fontana, «La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus repercusiones en España», a Ángel García Sanz i Ramon Garrabou, ed., *Historia agraria de la España contemporánea*, I, pàg. 103-128, Barcelona, Crítica, 1985. <<

[118] Sobre la reacció «reialista», Henry Houssaye, *1815: La séconde abdication. La terreur blanche*, París, Perrin, 1918; Brian Fitzpatrick, *Catholic royalism in the department of the Gard, 1814-1852*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983; David Higgs, *Ultraroyalism in Toulouse. From its origins to the revolution of 1830*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1973; José Gómez Hermosilla, *Respuesta de un español a dos folletos publicados en París contra el rey nuestro señor y su gobierno*, Madrid, Amarita, 1825. **<<**

[119] La definició de luddisme la trec de: Kevin Binfield, *Writings of the luddites*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2015; Joshua B. Freeman, *Behemoth. A history of the factory and the making of the modern world*, Nova York, Norton, 2018, pàg. 35-38; Patrick O'Brien, Trevor Griffiths i Philip Hunt, «Political components of the industrial revolution: Parliament and the English cotton textile industry, 1669-1774», a *Economic History Review*, 44 (1991), 3, pàg. 395-423. Sobre aquests esdeveniments hi ha una literatura immensa, he usat: E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989 (en especial, «Las leyes contra la asociación», I, pàg. 68-90); R. J. White, *Waterloo to Peterloo*, Harmondsworth, Penguin, 1968; Andrew Charlesworth, ed., *An atlas of rural protest in England, 1548-1900*, Londres, Croom Helm, 1983, pàg. 104 i 146-148; Paul Muskett, «The East Anglian agrarian riots of 1822», a *Agricultural History Review*, 32 (1994), part I, pàg. 1-13; V. A. C. Gatrell, *The hanging tree*, Oxford, Oxford University Press, 1994, pàg. 616-617. El discurs de Byron, del 27 de febrer del 1812, a Hansard, *Parliamentary debates*, 1812, XXI, col. 966-972. Julius Van Daal, «Byron y los luditas. No hay más rey que Ludd», a *El Salto*, 13 (mayo 2018), pàg. 58-59. <<

[120] Alberto Gil Novales, *El trienio liberal*, Madrid, Siglo XXI, 1980, *Las sociedades patrióticas*, Madrid, Tecnos, 1975, *Rafael del Riego*, Madrid, Tecnos, 1976, i *Diccionario biográfico de España, 1800-1833*, Madrid, Fundación Mapfre, 2010; Josep Fontana, «La revolución española de 1820 en su contexto internacional», a Isidro Sepúlveda Muñoz y Blanca Buldáin Jaca, ed., *La Iglesia española en la crisis del Antiguo régimen. Homenaje al profesor Ángel Martínez de Velasco*, Madrid, UNED, 2003 (en realitat 2004), pàg. 49-61, i *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834*, Barcelona, Crítica, 2012. <<

[121] Aurelio Lepre, *La rivoluzione napoletana del 1820-1821*, Roma, Riuniti, 1967; Giorgio Candeloro, *Storia della Italia moderna*, II (1815-1848), Milà, Feltrinelli, 1977-1979, pàg. 74-187; Harold Acton, *I Borboni di Napoli*, Florència, Giunti, 1988, pàg. 752 i s.; G. Berti, *I democratici e l'iniziativa meridionale nel Risorgimento*, Milà, Feltrinelli, 1962; Guillermo Pepe, *Memoria relativa a los sucesos de Nápoles en los años 1820 y 1821*, Madrid, Imprenta de D. Miguel de Burgos, 1822. <<

[122] José Tengarrinha, *Estudos de história conteporánea de Portugal*, Lisboa, Caminho, 1983, *Da liberdade mitificada â liberdade subvertida: uma exploração no interior da repressão à imprensa periódica de 1820 a 1828*, Lisboa, Colibri, 1993 i *Movimentos populares agrários em Portugal*, Lisboa, Publicações Europa-América, 1994, 2 vol.; Manuel Fernandes Tomás, *A revolução de 1820*, ed. J. Tengarrinha, Lisboa, Seara Nova, 197; Julião Soares de Azevedo, *Condições económicas da revolução de 1820*, Lisboa, Básica, 1976/2. <<

[123] Rosario Romeo, «Il Risorgimento in Piemonte», en *Dal Piemonte sabaudo all'Italia liberale*, Bari, Laterza, 1974, esp. pàg. 1845; Giorgio Candeloro, *Storia della Italia moderna*, II, pàg. 99-120; Paola Notario, *Il Piemonte sabaudo dal periodo napoleonico al Risorgimento*, Torí, UTET, 1993, pàg. 151-175; Salvo Mastellone, *Il projetto politico di Mazzini (Italia-Europa)*, Florència, Olschki, 1994, pàg. 1920; G. Mazzini, «A Carlo Alberto di Savoia», a *Scritti politici*, Torí, Einaudi, 1976, I, pàg. 38-56. <<

[125] A. G. Mazour, *The first Russian revolution, 1825*, Stanford, Stanford University Press, 1977/2, pàg. 58-63; Francis Ley, *La Russie, Paul de Krüdener et les soulevements nationaux, 1814-1848*, París, Hachette, 1971, pàg. 62; M. A. Dodolev, «Rusia y la revolución española de 1820-1823», a *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, V (1971), pàg. 119-132. <<

[127] André Castelot, *Le duc de Berry et son double mariage d'après des documents inédits*, París, Sfelt, 1950, pàg. 137-158; Marie-Amélie de Borbó-Sicília, *Journal de Marie-Amélie, reine des Français, 1800-1866*, París, Perrin, 1980, pàg. 273-281; Comtessa de Boigne, *Mémoires de la comtesse de Boigne, née d'Osmond (Récits d'une tante)*, París, Emile-Paul Frères, 1924, III, pàg. 25-32; J. Lucas-Dubreton, *Louvel le régicide*, París, Perrin, 1923, pàg. 89-123, i *La duchesse de Berry*, París, Flammarion, 1935, pàg. 25-38; Gilles Malandain, «La conspiration solitaire d'un ouvrier théophilanthrope: Louvel et l'assassinat du duc de Berry en 1820», a *Revue Historique*, 124 (2000), CCCII, 2, pàg. 367-393; Pierre Jacomet, *La Palais sous la Restauration, 1815-1830*, París, Plon, 1922, pàg. 99-103; A. de Vaulabelle, *Historia de la restauración de los Borbones en Francia*, Madrid, 1858-1860, IV, pàg. 42-47; A. de Lamartine, *Historia de la restauración*, Madrid, Mellado, 1851-1853, III, pàg. 547-569; Langeron, *Decazes ministre du roi*, pàg. 258-272; Chateaubriand, «Mémoires sur S.A.R. Monseigneur le Duc de Berry», a *Oeuvres*, XII, pàg. 143-248 (i en especial, pàg. 209-211) i l'article del 18 de febrer de 1820 a *Oeuvres*, XVIII, pàg. 153-154); Philip Mansel, *Paris between empires, 1814-1852*, Londres, John Murray, 2001, pàg. 165-198. <<

[128] Jean-Claude Caron, *Générations romantiques. Les étudiants de Paris et le Quartier Latin, 1814-1851*, París, Armand Colin, 1991, pàg. 223-282; Alan B. Spitzer, *Old hatreds and young hopes. The French carbonari against the Bourbon restoration*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971; Pierre-Arnaud Lambert, *La charbonerie française. 1821-1823*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 1995; Pamela M. Pilbeam, *Republicanism in Nineteenth-Century France, 1814-1871*, Londres, Macmillan, 1995, pàg. 76-85; Rafael Sánchez Mantero, *Las conspiraciones liberales en Francia, 1815-1823*, Sevilla, Universidad, 1972, pàg. 157-193; Paul Canler, *Mémoires de Canler, ancien chef du service de sûreté*, París, Mercure de France, 1968, pàg. 45-51; JeanPaul Brunet, *La police de l'ombre. Indicateurs et provocateurs dans la France contemporaine*, París, Seuil, 1990, pàg. 230-231; David Garrioch, *The formation of the Parisian bourgeoisie, 1690-1830*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1996, pàg. 265-267. Sobre les resistències a la Carta: Anònim, *Notte secrette exposant les pretextes et le but de la dernière conspiration*, París, Foulon et al., 1818. <<

[129] Donald Eugene Emerson, *Metternich and the political police: security and subversion in the Habsburg monarchy, 1815-1830*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1968; Steven C. Hughes, *Crime, disorder and the Risorgimento. The politics of policing in Bologna*, Cambridge, University Press, 1994, pàg. 246-247; Heinrich von Treitschke: *History of Germany in the nineteenth century*, Nova York, McBride, Nast and Co., 1915-1919, III, pàg. 168 i s., 604-617; H.W. Koch, *A constitutional history of Germany in the nineteenth and twentieth centuries*, Nova York, Longman, 1984, pàg. 21. <<

[130] G. Bertier de Sauvigny, *Metternich et la France après le Congrès de Vienne*, París, Hachette, 1968-1971, II, pàg. 315-512; van ser els mèrits a Itàlia els que li van valer a Metternich la promoció a canceller. **<<**

[132] Les dues descripcions més completes del congrés, molt diferents per altra banda, són la que ens ofereix G. Bertier de Sauvigny, *Metternich et la France après le Congrès de Vienne*, II, pàg. 609-661, i la de F. R. de Chateaubriand, «Le Congrès de Verone», a *Oeuvres*, París, Dufour, Boulanger et Legrand, 1860-1862, XIX. Una descripció global a: Josep Fontana, *Aturar el temps*, Barcelona, Crítica, 2005, pàg. 13-33. Sobre la princesa de Lieven, John Charmley, *The princess and the politicians. Sex, intrigue and diplomacy*, Londres, Viking, 2005, i C. Metternich, *Lettres du Prince de Metternich a la comtesse de Lieven*, París, Plon, 1909. <<

[134] Antoine d’Arjuzon, *Castlereagh*, París, Tallandier, 1995, pàg. 463-470; Elizabeth Longford, *Wellington, pillar of state*, Nova York, Harper and Row, 1972, pàg. 99-100; P. de Azcárate, *Wellington y España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1960, pàg. 238; Wendy Hinde, *George Canning*, Nova York, St. Martin’s Press, 1973, pàg. 326-331 i 422; Edward J. Stapleton, *Some official correspondence of George Canning*, Londres, Longmans, Green and Co, 1887, I, pàg. 48-63; Harold Temperley, *The foreign policy of Canning*, Londres, Bell and Sons, 1925, pàg. 53-54; N. Cosores, «England and the Spanish revolution of 1820-1823», a *Trienio*, 9 (1987), pàg. 39-131; Juan Francisco Fuentes, «El trienio liberal en la correspondencia del duque de Wellington», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXXVI, cuaderno III (1989), pàg. 407-442; Ana Clara Guerrero, «La política británica hacia España en el trienio constitucional» a *Espacio, tiempo y forma*, s. V., Historia contemporánea, IV (1991), pàg. 215-240; Norihito Yamada, «George Canning and the Spanish question, september 1822 to march 1823», a *Historical Journal*, 52 (2009), 2, pàg. 343-362; Stephen J. Lee, «The foreign policy of Castlereagh and Canning», a *Aspects of British political history, 1815-1914*, Londres, Routledge, 1994, pàg. 36-52. **<<**

[135] M. B. Capefigue, *Récit des opérations de l'armée française en Espagne sous les ordres de S.A.R. Mgr. Duc d'Angoulême*, París, GideEgron, 1823; Abel Hugo, *Histoire de la campagne d'Espagne en 1823*, París, Lefuel, 1824-1825, 2 vol.; Rafael Sánchez Mantero, *Los cien mil hijos de San Luis y las relaciones franco-españolas*, Sevilla, Universidad, 1981; Josep Fontana, *Aturar el temps*, pàg. 34-56: V. A. Huber, *Esquisses sur l'Espagne*, París, Levrault, 1830, pàg. 382. <<

[136] Lepre, *La rivoluzione napoletana del 1820-1821*, pàg. 313-318; Berti, *I democratici e l'iniziativa meridionale nel Risorgimento*, pàg. 173-180; F. Renda, *Risorgimento e classi popolari in Sicilia, 1820-1821*, Milà, Feltrinelli, 1961, pàg. 38-43; G. Salvemini, *Scritti sul Risorgimento*, Milà, Feltrinelli, 1961, pàg. 38-43; Acton, *I Borboni di Napoli*, pàg. 763-765. Sobre Portugal, José Tengarrinha, «Os movimentos liberais em Espanha vistos do Portugal absolutista, 1810-1820 (a través dos relatos de espiões e informadores)», a *Revista da Faculdade de Letras*, Lisboa, 5ª série, 16/17, 1994, pàg. 51-74; *Movimentos populares agrários em Portugal*, Lisboa, Publicações Europa-América, 1994, 2 vol., i la introducció a Manuel Fernandes Tomás, *A revolução de 1820*, Lisboa, Seara Nova, 1974. <<

[138] David Higgs, *Ultraroyalism in Toulouse*, pàg. 149-150; G. de Bertier de Sauvigny: *La Sainte Alliance*, París, Armand Colin, 1972, pàg. 212-217; Pierre-Arnaud Lambert, *La charbonnerie française, 1821-1823*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 1995; Arthur Lehning: *De Buonarroti à Bakounine*, París, Editions Champ Libre, 1977, pàg. 45-76; A. Galante Garrone, *Filippo Buonarroti e i rivoluzionari dell'ottocento*, Torí, Einaudi, 1972/2; Alan B. Spitzer, *Old hatreds and young hopes. The French carbonari against the Bourbon restoration*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971, pp. 266-272; G. Berti: *I democratici e l'iniziativa meridionale nel Risorgimento*, Milà, Feltrinelli, 1962; Iris Zavala, *Masones, comuneros y carbonarios*, Madrid, Siglo XXI, 1971, pàg. 97 i s. <<

[139] Josep Fontana, *Aturar el temps*, Barcelona, Crítica, 2005, i *Hacienda y estado en la crisis final del Antiguo régimen: 1823-1833*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 2001; Irene Castells, *La utopía insurreccional del liberalismo*, Barcelona, Crítica, 1989; Gonzalo Butrón, *La ocupación francesa de España (1823-1828)*, Cádiz, Universidad, 1996. **<<**

[140] Joshua G. Freeman, *Behemoth. A history of the factory and the making of the modern world*, Nova York, Norton, 2018; Suresh Naidu i Noam Yutchman, «Coercive contract enforcement: Law and the labor market in 19th century industrial Britain», *National Bureau of Economic Research*, working paper 17051, maig de 2011; Friedrich Engels, *La situación de la classe obrera en Inglaterra*, a O.M.E. 6, Barcelona, Crítica, 1978, pàg. 403-426 (citació de pàg. 426). A Alemanya la penalització per la ruptura d’un contracte de treball va durar fins al 1918. <<

[141] Wendy Hinde, *George Canning*, Nova York, St. Marin’s Press, 1973; Elizabeth Longford, *Wellington, pillar of state*, Londres, Panther Books, 1975; Neville Thompson, *Wellington after Waterloo*, Londres, Routledge and Kegan Paul, 1986; Richard Holmes, *Wellington. The iron duke*, Hammersmith, Harper Collins, 2003; Boyd Hilton, *Corn, cash, commerce. The economic policies of the tory governments, 1815-1830*, Oxford, Oxford University Press, 1977; Ana Gambles, *Protection and politics. Conservative economic discourse, 1815-1852*, Londres, Royal Historical Society, 1999. Una anàlisi minuciosa i formal, interna, del funcionament del govern a Peter Jupp, *British politics on the eve of reform. The duke of Wellington’s administration, 1828-1830*, Londres, Macmillan, 1998. <<

[142] Sobre els darrers dies i la mort de Lluís XVIII: Evelyne Lever, *Louis XVIII*, París, Fayard, 1988, pàg. 555-558; Catherine Decours, *La dernière favorite. Zoé du Cayla, le grand amour de Louis XVIII*, París, Perrin, 1993, pàg. 330-338; Michel Poniatowski, *Louis-Philippe et Louis XVIII*, París, Perrin, 1990, pàg. 462-466; Marie-Amélie de Borbó Sicília, *Journal*, París, Perrin, 1980, pàg. 313-329; Comtesse de Boigne, *Mémoires*, III, pàg. 152-160. <<

[143] Sobre el regnat de Carles X: Jean Fourcassié, *Villèle*, París, Fayard, 1954; Emmanuel de Waresquiel i Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration, 1814-1830*, París, Perrin, 1996; G. de Bertier de Sauvigny, *Metternich et la France après le Congrès de Vienne*, París, Hachette, 1968-1971, i *La Restauration*, París, Flammarion, 1974; Almut Franke, «La loi de l'indemnité de 1825 dans l'arrondissement de Bordeaux», a *Annales du Midi*, CIX (1997), núm. 218, pàg. 223-245; Landric Raillat, *Charles X. Le sacre de la dernière chance*, París, Olivier Orban, 1991; Ferdinand de Bertier, *Souvenirs d'un ultra-royaliste, 1815-1832*, París, Tallandier, 1993. <<

[145] Les negociacions dels ultres a: Ferdinand de Bertier, *Souvenirs*, pàg. 290-308. Sobre la vida de Polignac, Pierre Harmel, *Le prince Jules de Polignac, ministre de Charles X, 1780-1847*, París, Les livres nouveaux, 1941, si bé trec la majoria de les dades de les biografies de Vieilh de Boisjolin Rabbe et Sainte-Preuve, *Biographie universelle et portative des contemporains*, París, Levrault, 1834, V, pàg. 593-595; Pasquier, *Mémoires. 1830*, pàg. 12, i Boigne, *Mémoires*, citacions de pàg. 264 i 270; Barthélemy, *Introduction du régime*, pàg. 104-106; Dupin, *Mémoires*, II, pàg. 113-114. <<

[146] Sobre la campanya de Grècia, René Bittard des Portes, *Les campagnes de la Restauration (Espagne-Morée-Madagascar-Alger),* Ginebra, Slatkine, 1975 (reedició facsímil de la de Tours, 1899); David Brewer, *The flame of freedom. The Greek war of independence, 1821-1833*, Londres, John Murray, 2001; H. Lauvergne, *Noticias de la Grecia durante la campaña de 1825*, Barcelona, José Torner, 1829. Pel que fa a Alger, un relat minuciós dels fets militars, del cantó francès, a: Bittard, *Les campagnes de la restauration*, pàg. 558-743; he utilitzat també la visió dels vençuts que ens donen Amar Hamdani, *La vérité sur l'expedition d'Alger*, París, Balland, 1985, i, sobretot: Hamdan Khodja, *Le miroir*, París, Sindbad, 1985. Sobre la rapinya dels recursos públics de la regència: Khodja, *Le Miroir*, pàg. 178-184; Hamdani, *La verité*, pàg. 229-300. **<<**

[147] Waresquiel i Yvert, *Histoire de la Restauration*, pàg. 443-449; Pasquier, *Mémoires*, pàg. 47-54; Dupin, *Mémoires*, II, pàg. 115-134; Philip Mansel, *Paris between empires, 1814-1852*, Londres, John Murray, 2001, pàg. 226-232. <<

[148] Bertier de Sauvigny, *La restauration*, pàg. 432-435; Waresquiel i Yvert, *Histoire de la restauration*, pàg. 448-456; Pasquier, *Mémoires*, pàg. 59-83; Bertier, *Souvenirs d’un ultra-royaliste*, pàg. 360-365; Boigne, *Mémoires*, pàg. 320. <<

[151] David H. Pinkney, *The French revolution of 1830*, Princeton, Princeton University Press, 1972; G. de Bertier de Sauvigny, *La restauration*, París, Flammarion, 1974, i *La révolution de 1830 en France*, París, Armand Colin, 1970; Emmanuel de Waresquiel i Benoit Yvert, *Histoire de la restauration, 1814-1830. Naissance de la France moderne*, París, Perrin, 1996; Pamela Pilbeam, *The 1830 revolution in France*, Londres, Macmillan, 1991; Philip Mansell, *Paris between empires, 1814-1852*, Londres, John Murray, 2001, fa un excellent i minuciós relat dels esdeveniments a pàg. 226-279; Laurent Louessard, *La révolution de juillet 1830*, París, Spartacus, 1990; Marie-Amélie de Borbó-Sicília, *Journal de Marie-Amélie, reine des Français, 1800-1866*, París, Perrin, 1980; Raymond Recouly, *Louis Philippe roi des français. Le chemin vers le trône*, París, Les éditions de France, 1930; Madeleine Bourset, *Casimir Perier. Un prince financier au temps du romantisme*, París, Publications de la Sorbonne, 1994; J. Lucas-Dubreton, *La manière forte. Casimir Perier et la révolution de 1830*, París, Bernard Grasset, 1929; Pierre Rosanvallon, *La monarchie impossible. Les chartes de 1814 et de 1830*, París, Fayard, 1994; John M. Merriman, ed., *1830 in France*, Nova York, New Viewpoints, 1975; A, Thiers, *La monarquía de 1830*, Madrid, Sojo, 1842; Michel Winock, *Las voces de la libertad*, Barcelona, Edhasa, 2004; Gabriel de Broglie, *Guizot*, París, Perrin, 1990, pàg. 109-124; Jean-Paul Bled, *Les lys en exil ou la seconde mort de l'Ancien régime*, París, Fayard, 1992; Louis Blanc, *Historia de diez años, o sea de la revolución de 1830 y de sus consecuencias en Francia y fuera de ella hasta fines de 1840*, Barcelona, Oliveres, 1845-1847; E. D. Pasquier, *Mémoires du chancelier Pasquier [VII] 1830*, París, Plon, s. a.; Comtesse de Boigne, *Mémoires de la comtesse de Boigne, née d'Osmond*, París, Plon, i Émile-Paul Frères, 1907 i 1924; M. Dupin, *Mémoires de M. Dupin*, París, Plon, 1855-1861; Enrique Heine, *Lo que pasa en Francia, 1831-1832*, Madrid, Revista de Occidente, 1935; Christophe Charle, *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*, París, Seuil, 1991; Peter McPhee, *A social history of France, 1780-1880*, Londres,

Routledge, 1992. Sobre la composició social dels revoltats a París, Mansell, *París between empires*, pàg. 240. <<

[152] Paul M. Schroeder, *The transformation of European politics, 1763-1848*, Oxford, Clarendon Press, 1996, pàg. 670-691, «The Belgian question»; Mark Traugott, *The insurgent barricade*, Berkeley, University of California Press, 2010, pàg. 93-123. <<

[153] W. H. Zawadzki, *A man of honour. Adam Czartoryski as a stateman of Russia and Poland, 1795-1831*, Oxford, Clarendon Press, 1993; M. Hartley, *Alexander I*, Londres, Longman, 1994; Michael Krupensky: *The secret societies in Russia and the Decembrist movement*, Ann Arbor, University Microfilms International, 1979; A. G. Mazour, *The first Russian revolution, 1825*, Stanford, Stanford University Press, 1977; *Informe presentado a S.M. el emperador de Rusia por la comisión de pesquisa sobre los acontecimientos de 26 de diciembre de 1825 en San Petersburgo*, Madrid, Imprenta Real, 1826; Jan Bondeson, *The great pretenders*, Nova York, Norton, 2004, pàg. 121-150 («The emperor and the hermit»); Geofrey Hosking, *Russia. People and empire*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1997, pàg. 171-182; Michael Heller, *Histoire de la Russie*, París, Flammarion, 1999, pàg. 686-695. <<

[154] Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, II (1815-1848), Milà, Feltrinelli, 1981, pàg. 160-242; Alessandro Piccioni, *I moti carbonari del 1831*, Florència, La Nuova Italia, 1972; Guido Ruffini, *Le cospirazioni del 1831 nelle memorie di Enrico Misley,* Bolonya, Zanichelli, 1931; Steven C. Hughes, *Crime, disorder and the Risorgimento. The politics of policing in Bologna*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; Denis Mack Smith, *Il risorgimento italiano. Storia e testi*, Roma, Laterza, 1987, pàg. 69-96; Mario Caravale i Alberto Caracciolo, *Lo stato pontificio de Martino V a Pio IX* (vol. 40 de la *Storia d'Italia* dirigida per Giuseppe Galasso), Torí, UTET, 1978, pàg. 615-625. <<

[155] Thomas Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck, 1800-1866*, Dublín, Gill and Macmillan, 1996, pàg. 323-333; Alan Palmer, *Metternich*, Londres, Weidenfeld and Nicolson, 1972, pàg. 246-262; Paul M. Schroeder, *The transformation of European politics*, pàg. 699-705; M. E. Chamberlain, *British foreign policy in the age of Palmerston*, Londres, Longman, 1980. <<

[156] Jean Berenger, *El imperio de los Habsburgo. 1273-1918*, Barcelona, Crítica, 1993; Robin Okey, *The Habsburg monarchy, c. 1765-1918: from enlightenment to eclipse*, Basingstoke, Macmillan, 2001; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg empire, 1526-1918*, Nova York, Barnes and Noble, 1992; Alan Sked, *The decline and fall of the Habsburg empire, 1815-1918*, Londres, Longman, 1989, i *Europe's balance of power, 1815-1848*, Londres, Macmillan, 1979; Alan Palmer, *Metternich*, Londres, Weidenfeld and Nicolson, 1972; Jens Christian Jensen, *Caspar David Friedrich. Vida y obra*, Barcelona, Blume, 1980. <<

[158] Sobre el malestar rural a la Gran Bretanya: E. J. Hobsbawm i G. Rude, *Revolución industrial y revuelta agraria: el capitán Swing*, Madrid, Siglo XXI, 1978; John E. Archer, *Social unrest and popular protest in England, 1780-1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000 i *By a flash and a scare. Incendiarism, animal maiming and poaching in East Anglia*, Oxford, Clarendon Press, 1990; Andrew Charlesworth, ed., *An atlas of rural protest in Britain, 1548-1900*, Londres, Croom Helm, 1983; J. P. D. Dunbabin, *Rural discontent in nineteenth century Britain*, Londres, Faber and Faber, 1974; George Rudé, «Why was there no revolution in England in 1830 or 1848?», a *The face of the crowd. Studies in revolution, ideology and popular protest*, ed. by Harvey J. Kaye, Londres, Harvester Wheatsheaf, 1988, pàg, 148-163; Charles Tilly, *Popular contention in Great Britain, 1758-1834*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1995. <<

[160] Elizabeth Longford, *Wellington, pillar of state*, Londres, Panther Books, 1975; Neville Thompson, *Wellington after Waterloo*, Londres, Routledge and Kegan Paul, 1986; Richard Holmes, *Wellington. The iron duke*, Hammersmith, Harper Collins, 2003; Norman Gash, ed., *Wellington. Studies in the military and political career of the first duke of Wellington*, Manchester, Manchester University Press, 1990 (Gash, «The duke of Wellington and the prime ministership, 1824-30», pàg. 117-138, i K.A. Noyce, «The duke of Wellington and the catholic question», pàg. 139-158); Peter Jupp, *British politics on the eve of reform. The duke of Wellington's administration, 1828-1830*, Houndmills, Macmillan, 1998; Boyd Hilton, *Corn, cash, commerce. The economic policies of the tory government, 1815-1830*, Oxford, Oxford University Press, 1977. <<

[163] E. A. Smith, *Lord Grey, 1764-1845*, Londres, Alan Sutton, 1993; L. G. Mitchell, *Lord Melbourne, 1779-1848*, Oxford, Oxford University Press, 1997; Michael Brock, *The great reform act*, Londres, Hutchinson, 1973; W. N. Molesworth, *The history of the reform bill of 1832*, publicat inicialment el 1865, reimpressió de Clifton, Augustus M. Kelley, 1972; J. R. Dinwiddy, *From luddism to the first reform bill*, Oxford, Blackwell, 1986; Norman Gash, *Aristocracy and people. Britain, 1815-1865*, Londres, Edward Arnold, 1979; Anna Gambles, *Protection and politics. Conservative economic discourse, 1815-1852*, Londres, Royal Historical Society, 1999; K. D. M. Snell, *Annals of the labouring poor. Social change and agrarian England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pàg. 114-137; W. D. Rubinstein, *Men of property: the very wealthy in Britain since the industrial revolution*, Londres, Croom Helm, 1981, i *Wealth and inequality in Britain*, Londres, Faber and Faber, 1986; Boyd Hilton, *A mad, bad and dangerous people? England, 1783-1846*, Oxford, Oxford University Press, 2006 i *Corn, cash, commerce. The economic policies of the tory governments, 1815-1830*, Oxford, Oxford University Press, 1977. <<

[165] Richard J. Evans, «Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth-century Europe», a Terence Ranger i Paul Slack, ed., *Epidemics and ideas. Essays on the historical perception of pestilence,* Cambridge, Cambridge University Press, 1996, pàg. 149-173 (publicat anteriorment a *Past and present*, núm. 1 120, 1988); Louis Chevalier, *Le cholera, la première épidemie du* XIX*e siècle,* La Roche-sur-Yon, 1958; François Delaporte, *Disease and civilisation: The cholera in Paris, 1832*, Cambridge, Mass., M.I.T., 1986. <<

[166] Sobre la «fàbrica» de Lió, Fernand Rude, *L'insurrection lyonnaise de novembre 1831*, París, Anthropos, 1969; Maurice Moissonnier, *La révolte des canuts. Lyon, novembre 1831*, París, Editions Sociales, 1975; Pinkney, *The French revolution of 1830*, pàg. 214-217; Roger Magraw, *A history of the French working class. I: The age of artisan revolution, 1815-1871*, Oxford, Blackwell, 1992, pàg. 58-66. La descripció d'Alexandre Dumas és de *Louis-Philippe*, París, Olivier Orban, 1981, pàg. 227 (un llibre que mereix més atenció de la que se li atorga). Sobre la revolta de 1848 i la destrucció de màquines: Mary Lynn Stewart-McDougall, *The artisan republic. Revolution, reaction and resistance in Lyon, 1848-1851*, Kingston, McGill-Queen's University Press, 1984. <<

[168] Philip Mansel, *Paris between empires, 1814-1852*, Londres, John Murray, 2001, pàg. 288-291. <<

[169] Robert Gildea, *Children of the Revolution. The French, 1799-1814*, Londres, Allen Lane, 2008; Francis Démier, *La France au XIXe siècle*, París, Seuil, 2000; A. Jardin i A. J. Tudesq, *La France des notables*, París, Seuil, 1973, 2 vol.; David Higgs, *Nobles, titrés, aristocrates en France après la Révolution, 1800-1870*, París, Liana Levi, 1990; David H. Pinkney, *Decisive years in France, 1840-1847*, Princeton, Princeton University Press, 1986; Guy Antonetti, *Louis-Philippe*, París, Fayard, 1994; Georges Balance, *Thiers, bourgeois et révolutionaire*, París, Flammarion, 2007; Gabriel de Broglie, *Guizot*, París, Perrin, 1990; John Charmley, *The princess and the politicians*, Londres, Viking, 2005; F. Guizot, *Lettres de François Guizot et de la princesse de Lieven*, París, Mercure de France, 1963-1964, 3 vol.; Enrique Heine, *Lo que pasa en Francia, 1831-1832*, Madrid, Revista de Occidente, 1935; Charles Ledré, *La presse a l'assaut de la monarchie, 1815-1848*, París, Armand Colin, 1960; Jean-Paul Bled, *Les lys en exil, ou la seconde mort de l'Ancien Régime*, París, Fayard, 1992: J. Lucas-Dubreton, *La duchesse de Berry*, París, Flammarion, 1935; una visió conservadora del règim, a Charles de Lacombe, *Berryer et la monarchie de Juillet*, París, Firmin Didot, 1895. Sobre el sistema electoral: Pierre Rosanvallon, *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universal en France*, París, Gallimard, 1992, pàg. 300-327. Les complexitats diplomàtiques de la «qüestió d'Orient» entre 1838 i 1841 estan molt ben explicades a: Paul W. Schroeder, *The transformation of European politics, 1763-1848*, Oxford, Clarendon Press, 1996. pàg. 736-756; sobre l'actitud britànica: L.G. Mitchell, *Lord Melbourne, 1779-1848*, Oxford, Oxford University Press, 1997, pàg. 200-205. Sobre la indústria tèxtil a Egipte: Sven Beckert, *El imperio del algodón. Una historia global*, Barcelona, Crítica, 2016, pàg. 208-212. Chamberlain, *British foregin policy in the age of Palmerston*, pàg. 39-42 i 113-116; L. G. Mitchell, *Lord Melbourne, 1779-1848*, Oxford, Oxford University Press, 2997, pàg. 200-207. <<

[170] En l’extensa bibliografia sobre el tema em limitaré a assenyalar el llibre de Manfred Kossok et al., *Las revoluciones burguesas. Problemas teóricos*, Barcelona, Crítica, 1983, i l’exhaustiu repàs de les idees a: Neil Davidson, *Transformar el mundo: revoluciones burguesas y revolución social*, Barcelona, Pasado & Presente, 2013. La citació de Thiers és de *La monarquía de 1830*, pàg. 17-18. <<

[171] Prenc aquestes notícies de l’article «Bourgeosie» de Guy Antonetti a Jean Tulard, ed., *Dictionnaire Napoléon*, París, Fayard, 1987, pàg. 279. Marx adoptarà els termes francesos *bourgeois* i *bourgeoisie*, en comptes de l’alemany *Bürgertum*, per designar la classe (sobre els sentits de Bürgertum, Jürgen Kocka, «The European pattern and the German case» a J. Kocka i A. Mitchell, ed., *Bourgeois society in ninetennth-century Europe*, Oxford, Berg, 1993, pàg. 3-39). A Espanya on el *Diccionario de la Real Academia* de 1791 recull *burgués* com «lo perteneciente al burgo o aldea y al nacido en ella», l’accepció francesa apareix a partir del 1830 en la forma *bourgeoisie*. L’exemple més notable és el marquès de Villaverde de Limia, que al Consell d’Estat denuncia el 1831 «cierta tendencia a la ciudadanía o *bourgeoisie*, que ha destruido el trono de Carlos X» i la relaciona amb «esta tendencia particular del siglo a sustituir una nueva y desapiadada aristocracia mercantil a la antigua, necesaria y generosa de la propiedad». (Archivo Histórico Nacional, Estado, Libro 41d *Consejo de Estado 1831*, de 14 de febrer a 7 de març de 1831). <<

[172] Parteixo de visions posteriors a l’onada revisionista que va culminar en el bicentenari del 1989, coincidint amb la crisi de la Unió Soviètica, com Peter McPhee, *La revolución francesa, 1789-1799*, Barcelona, Crítica, 2003; Jean-Clement Martin, *La revolución francesa: una nueva historia*, Barcelona, Crítica, 2013; Michel Biard, ed., *La révolution française: une histoire toujours vivante*, París, Tallandier, 2014; Timothy Tackett, *El terror en la revolución francesa*, Barcelona, Pasado & Presente, 2015, etc. Un comentari contemporani al revisionisme: Eric Hobsbawm, «The making of a bourgeois revolution», a *Social Research*, 56 (1989), núm. 1, pàg. 5-31. Per una revisió de la revolució agrària a França: Pierre de Saint Jacob, *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l’Ancien Régime*, ed. original, París, Société Les Belles Lettres, 1960, reedició, Rennes, Association d’histoire des sociétés rurales, 1995; John Markoff, *The abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French revolution*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1996; Anatoli Ado, *Paysans et révolution. Terre, pouvoir et jacquerie 1789-1794*, París, Société des Études Robespierristes, 1996. <<

[174] Pierre-Louis Roederer, *L'esprit de la révolution de 1789*, París, 1831, citació de pàg. 33; sobre Roederer, Sergio Moravia, *Il pensiero degli idéologues*, Florència, La Nuova Italia, 1994, i Neil Davidson, *Transformar el mundo: revoluciones burguesas y revolución social*, Barcelona, Pasado & Presente, 2013, pàg. 121-124, «Roederer: capitalista industrial y burgués revolucionario»; F. P. G. Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*, París, Michel Lévy, 1858-1867, I, pàg. 27. <<

[175] Christophe Charle, *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*, París, Seuil, 1991; Jacques Dupâquier i Denis Kessler, ed., *La société française au XIXe siècle. Traditions, transition, transformation*, París, Fayard, 1992; André Jardin, *La France des notables*, París, Seuil, 1973, 2 vol.; Thomas D. Beck i Martha W. Beck, *French notables. Reflections of industrialization and regionalism*, Nova York, Peter Lang, 1987; E. P. Thompson, *Customs in common*, Londres, Merlin Press, 1991, p. 89. <<

[176] Pierre Rosanvallon, *La monarchie impossible: les chartes de 1814 et de 1830*, París, Fayard, 1994; Émile Coornaert, *Destins de Clio en France depuis 1800*, París, Éditions Ouvrières, 1977, pàg. 27; Pim den Boer, *History as a profession. The study of history in France, 1818-1914*, Princeton, Princeton Univeristy Press, 1998, pàg. 76. <<

[178] John Brewer, *The sinews of power. War, money and the English state, 1688-1783*, Londres, Unwin Hyman, 1989; Henry Roseveare, *The financial revolution, 1660-1760*, Londres, Longman, 1991. Una visió comparada de l'evolució dels impostos i les finances estatals es pot trobar en els dos volums col·lectius, dirigits per Richard Bonney, *Economic systems and state finance*, Oxford, Oxford University Press, 1995, i *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815*, Oxford, Oxford University Press, 1999. Sobre el procés de nacionalització: Linda Colley, *Britons. Forging the nation, 1707-1837*, Londres, Pimlico, 1994; Christopher Harvie, «Uncool Britannia. Linda Colley's Britons reconsidered», a *The Times Literary Supplement*, 8 gener 1999, pàg. 12; P. G. M. Dickson, *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756*, Nova York, St. Martin's Press, 1967. Sobre les execucions: V. A. C. Gatrell, *The hanging tree*, Oxford, Oxford University Press, 1994; Christopher Hill, *The world turned upside down*, Londres, Temple Smith, 1972 (citació de pàg. 15) <<

[179] Francisco Comín Comín, «Una “burguesía revolucionaria” poco revolucionaria en cuestiones de hacienda (1808-1874)» a *Áreas. Revista internacional de ciencias sociales*, 37 (2018), pàg. 79-91. <<

[180] *Diario de sesiones de las Cortes constituyentes (1836-1837)*, Madrid, 1870, II, pàg. 790; Eudaldo Jaumeandreu, *Catecismo razonado o esplicación de los artículos de la constitución política de la monarquía española publicada en 18 de junio de 1837*, Barcelona, Gaspar, 1839, pàg. 12; R. J. Goldstein, *Political repression in 19th Century Europe*, Londres, Croom Helm, 1983, pàg. 4-5; Christophe Charle, *Histoire sociale de la France au* XIX*e siècle*, p. 27. <<

[181] Eric Hobsbawm, *La era de la revolución*, Barcelona, Crítica, 2012, pàg. 253; Neil Davidson, *Transformar el mundo: revoluciones burguesas y revolución social*, Barcelona, Pasado & Presente, 2013, «nota sobre las reproducciones»; *Journal de Delacroix, 1822-1863*, edició d'André Jubin, Ginebra, La Palatine, 1943, pàg. 93. <<

[183] David Eltis i David Richardson, *Atlas of the transatlantic slave trade*, New Haven, Yale University Press, 2010; David Eltis, «The nineteenth-century transatlantic slave trade; an anual time series of imports into the Americas broken down by region», a *Hispanic American Historical Review*, 67-1 (1987), pàg. 109-138; Kenneth Morgan, *Cuatro siglos de esclavitud trasatlántica*, Barcelona, Crítica, 2017; Eric Williams, *Capitalismo y esclavitud*, Madrid, Traficantes de Sueños, 2011; Brenda E. Stevenson, *What is slavery?*, Cambridge, Polity Press, 2015; Marcus Rediker, *El barco de los esclavos. Una historia humana*, La Habana, Imagen Contemporánea, 2014. Utilitzo les dades quantitatives de *The Trans Atlantic Slave Trade Database*. <<

[185] Erika Rappaport, *A thirst for empire. How tea shaped the modern world*, Princeton, Princeton University Press, 2017; Takeshi Hamashita, «Foreign trade finance in China. Silver, opium, and world market incorporation, 1830 to 1850s», a Takeshi Hamashita, *China*, *East Asia and the global economy*, Abingdon, Routledge, 2008, pàg. 114-144. **<<**

[186] Dale W. Tomich, *Through the prism of slavery. Labor, capital, and world economy*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2004, pàg. 56-71. Sobre els antecedents de la segona esclavitud i la seva relació amb la *glorious revolution*, Gerald Horne, *The Apocalypse of settler colonialism. The roots of slavery, white supremacy, and capitalism in seventeenth century North America and the Caribbean*, Nova York, Monthly Review Press, 2018; Louis Proyect, «Slavery and the origins of capitalisme», a *Counterpunch*, 24 d'agost de 2018; Jamelle Bouie, «The Enlightenment's darkest side. How the Enlightenment created modern race thinking, and why we should confront it», a *The Slate*, 5 de juny de 2018. <<

[187] L. G. Mitchell, *Lord Melbourne, 1779-1848*, Oxford, Oxford University Press, 1997, pàg. 198. <<

[188] Nick Robins, *The corporation that changed the world*, Londres, Pluto Press, 2012; Nicholas B. Dirks, *The scandal of empire. India and the creation of imperial Britain*, Cambridge, Mass., Belknap Press, 2006; Maya Jasanoff, *Edge of empire*, Londres, Fourth State, 2005. **<<**

[189] Stephen Platt, *Imperial twilight. The Opium war and the end of China's last golden age*, Londres, Atlantic Books, 2018; Peter Ward Fay, *The opium war, 1840-1842*, University of North Carolina Press, 1975. La guerra, en canvi, no mereix ni tan sols una menció en la biografia del primer ministre que la va declarar: L. G. Mitchell, *Lord Melbourne, 1779-1848*, Oxford, Oxford University Press, 1997. <<

[190] Olivier Petré-Grenouilleau, *L'argent de la traite. Milieu négrier, capitalisme et développement: un modèle*, París, Aubier, 1996; François Renault, *Les traites negrières en Afrique*, París, Karthala, 1985; Fred Célimène i André Legris, *L'économie de l'esclavage colonial*, París, CNRS, 2002; Caroline Oudin-Bastide, *Travail, capitalisme et société esclavagiste: Guadeloupe, Martinique (XVIIe-XIXe siècles)*, París, La Découverte, 2005. Sobre el cas de *La Méduse*, Jean Sagne, *Géricault*, París, Fayard, 1991; Lorenz Eitner, *Géricault: sa vie, son oeuvre*, París, Gallimard, 1991; Jonathan Miles, *Medusa. The shipwreck, the scandal, the masterpiece*, Londres, Jonathan Cape, 2007; Henry Zerner, *Géricault*, s.l., Editions Carré, 1997; Martial Guédron, *La plaie et le couteau. La sensibilité anatomique de Théodore Géricault, 1791-1824*, París, Kimés, 1997. <<

[191] José Luciano Franco, *Historia de la revolución de Haití*, La Habana, Instituto de Historia, 1966; Franklin W, Knight, «The Haitian revolution», a *American Historical Review*, 105 (2000), núm. 1, pàg. 103-115; Mary Reckord, «The Jamaica slave revolt of 1831», a *Past and Present*, núm. 40 (1968), pàg. 108-125. <<

[194] La procedència dels tres textos que se citen en aquests paràgrafs en castellà és: *Gaceta de Madrid*, 27 de gener de 1824, pàg. 52; *Actas del Consejo de Ministros. Fernando VII*, Madrid, Ministerio de Relaciones con las Cortes, 1989, I (1824 i 1825), pàg. 379, i *Actas del Consejo de Ministros. Fernando VII*, Madrid, 1992, V (1830), pàg. 61. <<

[196] Com a guia principal, Manuel Moreno Fraginals, *El ingenio: complejo económico social cubano del azúcar*, Barcelona, Crítica, 2001. A més, Raúl Cepero Bonilla, *Azúcar y abolición*, Barcelona, Crítica, 1976; Juan Pérez de la Riva, *Para la historia de las gentes sin historia*, Barcelona, Ariel, 1976, *El barracón: esclavitud y capitalismo en Cuba*, Barcelona, Crítica, 1978 i *Los culíes chinos en Cuba*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 2000; Fernando Ortiz, *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar*, Barcelona, Ariel, 1973; José Antonio Piqueras, ed., *Plantación, espacios agrarios y esclavitud en la Cuba colonial*, Castelló, Universitat Jaume I, 2017; Gloria García, *La esclavitud desde la esclavitud*, La Habana, Ciencias Sociales, 2003; Pierre Dockès, «Le paradigme sucrier (XIe-XIXe siècle)», a Fred Celimène i André Degris, *L'économie de l'esclavage colonial*, París, CNRS éditions, 2002, pàg. 179-207; Dale W. Tomich, «World slavery and Caribbean capitalism. The Cuban sugar industry, 1760-1858» a *Through the prism of slavery*, pàg. 75-94; Pablo Tornero, «El Trabajo esclavo en Cuba (1765-1834)», a Francis Blanchard et al., *El trabajo en la historia*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1996, pàg. 211-252. En una altra dimensió geogràfica: Jan Breman i E. Valentine Daniel, «The making of a coolie», a *Journal of Peasant Studies*, 19 (1992), núm. 3/4, pàg. 268-295, en un monogràfic sobre les plantacions a l'Àsia del sud-est. <<

[197] Joseph C. Miller, *Way of death, Merchant capitalism and the Angolan slave trade, 1730-1839*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1988; Fernando A. Novais, *Portugal e Brasil: na crise do antigo sistema colonial, 1777-1808*, São Paulo, Hucitec, 1979; Stuart B. Schwartz, *Slaves, peasants and rebels. Reconsidering Brazilian slavery*, Urbana, University of Illinois Press, 1992; Roy E. Finkenbine, «Want to understand American slavery?», a *History News Network*, 22 de juliol de 2018. <<

[198] Les fonts essencials d’aquest apartat han estat: Sven Beckert, *El imperio del algodón. Una historia global*, Barcelona, Crítica, 2016; Sven Beckert i Seth Rockman, eds., *Slavery’s capitalism. A new history of American economic development*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2016; Steven Deyle, *Carry me back. The domestic slave trade in American life*, Nova York, Oxford University Press, 2005; Ronald Bailey, «The other side of slavery: black labor, cotton, and textile industrialisation in Great Britain and the United States», a *Agricultural History*, 68 (1994), núm. 2, pàg. 35-50; Walter Johnson, *Soul by soul: life inside the antebellum slave market*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1999; Michael Tadman, «The demographic cost of sugar. Debates on slave societies and natural increase in the Americas», a *American Historical Review*, 2000 (105) núm. 5, pàg. 1534-1575; Robin Lindley, «Poor whites and slavery in the antebellum south: an interview with historian Keri Leigh Merritt», a *History News Network*, 5 de novembre de 2017. Sobre la interpretació cliomètrica de l’esclavitud, A. H. Conrad i J. R. Meyer, *The economics of slavery and other studies in economic history*, Chicago, Aldine, 1964; Robert W. Fogel i Stanley L. Engerman, *Time on the cross*, Boston, Little, Brown and Co., 1974, 2 vol.; Robert W. Fogel i Stanley L. Engerman, *Without consent or contract: the rise and fall of American slavery*, Nova York, Norton, 1989-1992, 3 vol. Sobre les visions benevolents de l’esclavitud: Blains Roberts i Ethan J, Kytle, «The historian behind slavery apologists, like Kanye West», a *The New York Times*, 3 de maig de 2018. <<

[200] Edward L. Baptist, *The half has never been told. Slavery and the making of American capitalism*, Nova York, Basic Books, 2016, i «Towards a political economy of slave labor. Hands, whipping-machines and modern power», a Sven Beckert i Seth Rockman, ed., *Slavery's capitalism*, pàg. 11-61; en aquest mateix volum, pàg. 107-121, Bonnie Martin estudia el paper fonamental del crèdit local en el negoci esclavista: «Neighbor-to-neighbor capitalism: Local credit networks and the mortgaging of slaves». Sobre la dimensió política del tema: Matthew Karp, *This vast southern empire. Slaveholders at the helm of American foreign policy*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 2016. No deixa de ser sorprenent que els estudiosos actuals de la guerra amb Mèxic ometin qualsevol relació amb el tema de l'esclavitud. Vegeu, per exemple: James Oakes, «The wicked war», a *New York Review of Books*, 23 de novembre-6 de desembre de 2017, pàg. 45-46. Sobre el finançament de les universitats: Giovanna Paz, «New findings from Penn Slavery Project show how U[niversity] benefited financially from enslaved labor», a *The Daily Pennsylvanian*, 24 d'abril de 2018; Maniu Liu, «Penn unveils new findings on history with slavery: over 75 former trustees owned slaves», a The Daily Pennsylvanian, 29 de juny de 2018; «Slavery, in every way imaginable, was central», University of Virginia, *The Washington Post*, 7 d'agost de 2018; Chuck Hinman, «Providence College professor investigates slavery and banking», a *Rhode Island Public Radio*, 10 de maig de 2018; Sara Mervosh, «Remains of black people forced into labor after slavery are discovered in Texas», a *The New York Times*, 18 de juliol de 2018; Camille Busette i Vanessa Williamson, «In Charlottesville, proof of America's utter failure to reckon with the brutal legacy of slavery», a *Brookings*, 7 d'agost de 2018. <<

[201] Helge Berger i Mark Spoerer, «Economic crises and the European revolutions of 1848», a *Journal of Economic History*, 61 (2001), núm. 1, pàg. 293-326; C. N. Ward-Perkins, «The commercial crisis of 1847», a *Oxford Economic Papers*, new series, 2 (1950), núm. 1, pàg. 75-94; Eric Vanhaute, Richard Paping i Cormac Ó Gráda, «The European subsistence crisis of 1845-1850: a comparative perspective», Congrés Internacional d'Història Econòmica d'Hèlsinki, 2006, sessió 123. <<

[202] John Komlos, «Shrinking in a growing economy? The mistery of physical stature during the industrial revolution», a *Journal of Economic History*, 58 (1998), núm. 3, pàg. 779-802; Robert C. Allen et al., ed., *Living standards in the past. New perspectives on well-being in Asia and Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2005, i Roderick Floud et al., *The changing body. Health, nutrition, and human development in the western world since 1700*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011. **<<**

[204] Joel Mokyr i Cormac Ó Gráda, «Poor and getting poorer? Living standards in Ireland before the famine», a *Economic History Review*, 41 (1988), núm. 2, pàg. 209-235; Cormac Ó Gráda, *Ireland before and after the famine. Explorations in economic history, 1800-1924*, Manchester, Manchester University Press, 1993/2, «Ireland's great famine: An overview», University College, Dublin, Department of Economics, Working Paper 04/25, i «Ireland», a Guido Alfani i Cormac Ô Gráda, eds., *Famine in European history*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, pàg. 166-184; Colm Tóibín i Diarmaid Ferriter, *The Irish famine. A documentary*, Londres, Profile Books, 2002; Cristine Kinealy, *A death-dealing famine. The Great hunger in Ireland*, Londres, Pluto Press, 1997; Barbara Maranzani, «After 168 years, potato famine mystery solved», a *History in the Headlines*, 21 de maig de 2013; Woster Ronsijn, «Harvest crisis end death crises: a comparison of the causes and effects of the food crises of the 1840s and 1850s in Belgium», Ghent University. EED Research Group, c. 2012; E. Labrousse, ed., *Aspects de la crise et de la depression de l'économie française au milieu du XIXe siècle, 1846-1851*, La Roche sur Yon, Imprimerie Centrale de l'Ouest, 1956 (Bibliothèque de la Révolution de 1848, t. XIX); Martin Dribe, Mats Olsson i Patrick Svensson, «The agricultural revolution and the conditions of the rural poor, Southern Sweden, 1750-1860», a *Economic History Review*, 70 (2017) núm. 2, pàg. 483-508: L. M. Cullen, «Irish history without the potato», a *Past and Present*, núm. 40 (1968), pàg. 72-83; Rebecca Earle, «How the humble potato fuelled the rise of liberal capitalism», a *The Conversation*, 3 d'agost de 2017. La cita d'Adam Smith, *Wealth of nations*, I, capítol 11, 48. <<

[207] Duncan Bythell, «The hand-loom weavers in the English cotton industry during the industrial revolution: some problems», a *Economic History Review*, 17 (1964), núm. 2, pàg. 339-353; R.M. Hartwell, «Introduction» a D. Bythell, *The handloom weavers*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969; Steven Marcus, *Engels, Manchester and the working class*, Nova York, Random House, 1974; John Lee i Geoff Pilling, *The condition of Britain. Essays on Frederick Engels*, Londres, Pluto Press, 1996; Anthony Howe, «Les hungry forties», a *Revue d'histoire du XIXe siècle*, núm. 52 (2016), pàg. 47-64; Karl Marx, «Critical notes on the article: "The king of Prussia and social reform", by a Prussian» a *Vorwärts*, núm. 63, 7 d'agost de 1844 i núm. 64, 10 d'agost de 1844; Heinrich Heine, *Die Schlesischen Weber*. <<

[208] No sembla que valgui la pena endinsar-se en la immensa bibliografia dedicada a aquests personatges, que comença al *Manifest comunista* amb la part dedicada a «Literatura socialista i comunista» i va continuar amb *Socialisme utòpic i socialisme científic*, d'Engels. Una síntesi com la de Gian Mario Bravo, *Historia del socialismo, 1789-1848*, Barcelona, Ariel, 1976, pot servir de guia. He fet servirací alguna aportació recent, com: Estrella Trincado y Manuel Santos-Redondo, *Economics, entrepreneurship and utopia. The economics of Jeremy Bentham and Robert Owen*, Londres, Routledge, 2018, però sobretot les aportacions de Geoff Eley, *Un mundo que ganar*, Barcelona, Crítica, 2003 i, molt especialment, les d'E. P. Thompson al capítol sobre la formació de la consciència de classe a *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989, II, pàg. 313-452. <<

[209] Els textos biogràfics essencials que s'han fet servir són els de Jonathan Sperber, *Karl Marx. A nineteenth-century life*, Nova York, Liveright Publishing Corporation, 2013; Gareth Stedman Jones, *Karl Marx. Greatness and illusion*, Londres, Allen Lane, 2016; David McLellan, *Karl Marx, su vida y sus ideas*, Barcelona, Crítica, 1977, i *Marx before marxism*, Nova York, Harper and Row, 1970; el malauradament inacabat d'Auguste Cornu, *Karl Marx et Friedich Engels. Leur vie et leur oeuvre*, del qual l'últim volum que he vist és el IV, «La formation du matérialisme historique, 1845-1846», París, P.U.F., 1970; Gustav Mayer, *Friedrich Engels, una biografía*, Mèxic, Fondo de Cultura Econòmica, 1978. Sobre els anys de formació: David McLellan, *Marx y los jóvenes hegelianos*, Barcelona, Martínez Roca, 1969; Mario Rossi, *La génesis del materialismo histórico*, Madrid, Comunicación, 1971, 3 vol.; Paul Kagi, *La génesis del materialismo histórico*, Barcelona, Península, 1974, etc. A més, els primers volums de la *Historia del marxismo*, dirigida per Eric Hobsbawm et al., Barcelona, Bruguera, 1979-1983; Karl Marx, *Los debates de la dieta renana*, Barcelona, Gedisa, 2007, i A. James McAdams, *Vanguard of the revolution. The global idea of the Communist Party*, Princeton, Princeton University Press, 2017. Pel *Manifest* el volum 9 de la OME, *Obras de Marx y Engels*, Barcelona, Crítica, 1978, que recull una sèrie de materials de 1847-1848, l'edició bilingüe, amb introducció d'Eric Hobsbawm, Barcelona, Crítica, 1998. Sobre la campanya de Marx i Engels a Alemanya, d'abril del 1848 a maig del 1849, el llibre citat de Sperber, pàg. 217-236. <<

[210] Jerome Blum, *In the beginning. The advent of the modern age. Europe in the 1840s*, Nova York, Scribner, 1994; Martin Lyons, *Postrevolutionary Europe, 1815-1856*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2006; Jonathan Sperber, *The European revolutions, 1848-1851*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; R. J. W. Evans i Hartmut Pogge von Stranbdmann, ed., *The revolutions in Europe, 1848-1849*, Oxford, Oxford University Press, 2000; Jacques Godechot, *Les révolutioms de 1848*, París, Albin Michel, 1971; Karl Marx i Friedrich Engels, *Las revoluciones de 1848*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1989; Mark Traugott, *The insurgent barricade*, Berkeley, University of California Press, 2010. <<

[212] L’Illustration, *Journées illustrées de la Révolution de 1848. Récit historique de tous les evénements accompolis depuis le 22 fevrier jusq’au 24 desembre 1848*, París, L’Illustration, 1848-1849; Maurice Augulhon, *1848 ou l’apprentissage de la république, 1848-1852*, París, Seuil, 1992, i *Les quarante-huitards*, París, Gallimard, 1992; Henri Guillemin, *La première résurrection de la république: 24 fevrier 1848*, París, Gallimard, 1967; André Jean Tudesq, *L’élection presidentielle de Louis-Napoléon Bonaparte: 10 decembre 1848*, París, Armand Colin, 1965; sobre els dubtes respecte de la legitimitat de Lluís Napoleó: Pierre Banda, *La saga des Bonaparte*, París, Perrin, 2018, pàg. 300-302); *Karl Marx, La lucha de clases en Francia de 1848 a 1850*, i *El 18 Brumario de Luis Bonaparte*, Buenos Aires, Prometeo, 2004 i 2003 respectivament; Geoffrey Ellis, «The revolution of 1848-1849 in France», a R. J. W. Evans i Hartmut Pogge von Strandmann, *The revolutions in Europe 1848-1849*, Nova York, Oxford University Press, 2000, pàg. 27-53; Louis Girard, *Les libéraux français, 1814-1875*, París, Aubier, 1985; Michelle Perrot, «1848, Révolution et prisons» a Michelle Perrot, *Les ombres de l’histoire. Crime et châtiment au XIXe siècle*, París, Flammarion, 2001, pàg. 193-223; Roger Price, *The French second empire. An anatomy of political power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001. Sobre els esdeveniments a Lió, l’altre escenari extrem de la revolució: Mary Lynn Stewart-McDougall, *The artisan republic. Revolution, reaction and resistance in Lyon, 1848-1851*, Gloucester, Allan Sutton, 1984. <<

[213] Alan Palmer, *Metternich*, Londres, Weidenfeld and Nicolson, 1972; R. A. Kann i Zdenek V. David, *The peoples of the Eastern Habsburg lands, 1526-1918,* Seattle, University of Washington Press, 1984; Barbara Jelavich, *Modern Austria: empire and republic: 1815-1986,* Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Hans A. Frambach, «Liberation of the serfs: the end of forced labour?», a Jürgen Georg Backhaus, ed., *The liberation of the serfs. The economics of unfree labor*, Nova York, Springer, 2012, pàg. 33-42. <<

[214] Marco Meriggi, *Il Regno lombardo-veneto*, Torí, UTET, 1987; Denis Mack Smith, *Mazzini*, Milà, Rizzoli, 1993, i *Il rissorgimento italiano. Storia e testi*, Roma, Laterza, 1987; Franco della Perutta, *I democratici e la rivoluzione italiana: dibattiti ideali e contrasti politici all'indomani del 1848*, Milà, Feltrinelli, 1958 i, com a editor i introductor dels textos: *Democratici premazziniani, mazziniani e dissidenti*, Torí, Einaudi, 1979. <<

[216] David E. Barclay, *Frederick William IV and the Prussian monarchy 1840-1861*, Oxford, Oxford University Press, 1995; W. Koch, *A constitutional history of Germany in the ninenteenth and twentieth centuries*, Londres, Longman, 1984; Gareth Stedman Jones, *Karl Marx. Greatness and illusion*, Londres, Allen Lane, 2016; Mike Rapport. *1848. Year of the revolution*, Nova York, Basic Books, 2008. He utilitzat els articles publicats per Karl Marx i Friedrich Engels a la *Nova Gaseta Renana* el 1848, reunits a OME, *Obras de Marx y Engels*, volums 9 i 10, Barcelona, Crítica, 1978-1979, completant-los amb els articles d'Engels, encara que publicats amb el nom de Marx, a *Las revoluciones de 1848*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1989, pàg. 423-508. I amb el text dels articles publicats el 1851 i 1852 per al *New York Daily Tribune* que Eleanor Marx va editar el 1896 amb el títol de *Revolution and counter-revolution or Germany in 1848*, atribuint-los al seu pare, amb el nom del qual van aparèixer als Estats Units (el text de la introducció és important perquè Eleanor reprodueix testimonis de la seva mare que descriuen de manera patètica la pobresa amb què vivia la família durant els primers anys a Londres). <<

[217] Sonsoles Cabeza Sánchez-Albornoz, *Los sucesos de 1848 en España*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1981. La interpretació d'Ignacio García de Paso García, «El 1848 español. ¿Una excepción europea?», a *Ayer*, 106 (2017), pàg. 185-206, que pretén identificar els esdeveniments espanyols amb les revolucions europees no és gens convincent. El text anònim citat procedeix del fullet *Europa y España*, Madrid, Imprenta a cargo de J. Marquesi, 1848. <<

[218] Sobre les conseqüències econòmiques i polítiques de l'abolició de les Corn Laws, Stephen J. Lee, *Aspects of British political history, 1815-1914*, Londres, Routdlege, 1994, pàg. 102-115, i Kevin H. O'Rourke i J. G. Williamson, *Globalization and history. The evolution of a nineteenth-century atlantic economy*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1999, pàg. 77-92; Miquel Gutiérrez Poch, «"Oh, industria madre fecundísima". La doble revolución: revolución liberal, cambio político y revolución industrial en España», a *Áreas. Revista internacional de ciencias sociales*, 37 (2018), pàg. 45-59. <<

[220] Geoff Elley, *Un mundo que ganar, Historia de la izquierda en Europa*, 1850-2000, Barcelona, Crítica, 2003; A. James McAdams, *Vanguard of the revolution. The global idea of the Communist Party*, Princeton, Princeton University Press, 2017; Jonathan Sperber, Karl Marx. *A nineteenth-century life*, Nova York, Liveright Publishing Corporation, 2013. Sobre la situació i patiments de Marx als anys de Londres: Jenny Marx, «Short Sketch of an Eventful Life», Institut Marksizma-Leninzma, *Reminiscences of Marx and Engels*, Moscou, Foreign Languages Publishing House, 1957, pàg. 225. Els testimonis actuals de reivindicació d'*El capital* són abundants, per exemple: Beil Irwin, «Is capital or labor winning at your favourite company? Introducing the Marx Ratio», a *The New York Times*, 21 de maig de 2018; John Bellamy Foster, «La crítica abierta de Marx», a *Sinpermiso*, 19 de juny de 2018, etc. <<

[221] Una bona imatge de la revolució industrial britànica des del punt de vista de la història econòmica tradicional a: Roderick Floud i Donald McCloskey, ed., *The economic history of Britain since 1700*, vol. I (1700-1860), second edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; Maxine Berg, *La era de las manufacturas*, Barcelona, Crítica, 1987. Sobre el treball de les dones: Maxine Berg, «What difference did women's work make to the industrial revolution?», a *History Workshop*, 35 (1993), pàg. 22-44; Sara Horrell and Jane Humphries, «Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790-1865», a *Economic History Review*, XLVIII (1995), pàg. 89-117. Sobre l'aportació del vapor, G. N. Von Tunzelman, *Steam power and British industrialization to 1860*, Oxford, Clarendon Press, 1978. <<

[224] Joel Mokyr, *The enlightened economy. An economic history of Britain 1700-1850*, New Haven, Yale University Press, 2009; en el seu darrer llibre, *A culture of growth. The origins of the modern economy*, Princeton, Princeton University Press, 2017, considera que el desenvolupament tècnic que va fer possible la revolució industrial va ser resultat d'una col·laboració entre els grans innovadors il·lustrats i milers, «però no centenars de milers», d'enginyers, tècnics i artesans que van saber donar forma pràctica a les seves innovacions. Robert C. Allen, *The British industrial revolution in global perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, «Why the industrial revolution was British: commerce, induced invention and the scientific revolution», a *Economic History Review*, 64 (2011), pàg. 367-384 i, en la polèmica amb Humphries, «The high wage economy and the industrial revolution: a restatement», a *Economic History Review*, 68 (2015), 1, pàg. 1-22. Els plantejaments de Jane Humphries a «Childhood and child labour in the British industrial revolution», a *Economic History Review*, 66 (2013), 2, pàg. 395-418 i «The lure of aggregates and the pitfalls of the patriarcal perspective: a critique of the high wage economy interpretation of the British industrial revolution», a *Economic History Review*, 66 (2013), 3, pàg. 693-714. Robert C. Allen va usar també el tema de la *spinning-jenny* per defensar la seva teoria que els salaris elevats van ser la causa de la mecanització i que la Jenny només podia ser beneficiosa a Anglaterra: R. C. Allen, «The industrial revolution in miniature: the Spinning Jenny in Britain, France and India», a *Journal of Economic History*, 69 (2009), núm. 4, pàg. 901-927; aquesta tesi va ser discutida per Ugo Granoglati, Daniele Moschella i Emanuele Pugliese, «The Spinning Jenny and the industrial revolution: a reappraisal», a *Journal of Economic History*, 71 (2011), 2, pàg. 455-460, que va donar lloc a una rèplica d'Allen («The Spinning Jenny: a fresh look») al mateix número de la revista, pàg. 461-463. I la va tornar a usar, en un marc comparatiu, a «Real wages in Europe and Asia: a first look at the long-term paterns», a Robert C. Allen, et al., ed., *Living standards in the past. New perspectives on well-being in*

Asia and Europe, Oxford, Oxford University Press, 2005, pàg. 111-130. El testimoni d'Ellen Hootton a Sven Beckert, *El imperio del algodón*, Barcelona, Crítica, 2016, pàg. 220-221; Karl Marx, *El capital*, I, 24; en la traducció catalana de Jordi Moners, II, pàg. 437 (vegeu també l'apartat sobre el treball de dones i nens al capítol XIII, «Maquinària i gran indústria», del volum I); Friedrich Engels, *La situación de la clase obrera en Inglaterra*, a O.M.E. 6, Barcelona, Crítica, 1978, pàg. 403-426 (citació de pàg. 426). Sobre la sort dels teixidors a mans, E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera*, I, pàg. 292-346. <<

[225] Joshua G. Freeman, *Behemoth. A history of the factory and the making of the modern world*, Nova York, Norton, 2018, citacions literals de pàg. 25 i 40. Stephen Marglin, «What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production», *Review of Radical Political Economics*, 1974. He usat també la traducció italiana «A che servono i padroni? Origini e funzioni della gerarchia nella produzione capitalistica», inclosa al volum de David S. Landes, ed., *A che servono i padroni? Le alternative storiche dell'industrilizzazione*, Torí, Bollati Boringhieri, 1987, pàg. 13-59. <<

[226] Charles F. Sabel i Jonathan Zeitlin, «Historical alternatives to mass production: politics, markets and technology in nineteenth century industrialization», a *Past and Present*, núm. 108 (agost 1985), pàg. 133-176, i *World of possibilities. Flexibility and mass production in western industrialization*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Lars Magnusson, *The contest for control. Metal industries in Sheffield, Solingen, Remscheid and Eskistuna during industrialization*, Oxford, Berg, 1994, pàg. 1-23. <<

[227] Eugène Buret, *De la misère des classes laborieuses en Anglaterre et en France*, Brussel·les, Société Typographique Belge, 1843, pàg. 531, publicat en un volum amb el títol de *Cours d'économie politique*, amb altres obres d'A. Blanqui i P. Rossi. La citació de la memòria de Villermé, pàg. 692, la prenc de la reproducció del text a Gallica. A la segona meitat del segle XIX els teòrics socials van canviar aquesta interpretació que associa l'estatura a la pobresa per una altra que l'atribueix a la degeneració biològica dels pobres urbans, la baixa qualitat de vida dels quals seria deguda als seus vicis i defectes (Daniel Pick, *Faces of degeneration, A European disorder, c.1848-c.1928*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989). <<

[228] E. J. Hobsbawm, «The British standard of living, 1790-1850», a *Economic History Review*, 10 (1957), pàg. 46-68, «The standard of living during the industrial revolution: A discussion», a *Economic History Review*, 16 (1963), pàg. 119-134; E. P. Thompson, «Niveles de vida y experiencias», a *La formación de la clase obrera*…, I, pàg. 347-387; John Burnett, *Plenty and want. A social history of diet in England from 1815 to the present*, Harmondsworth, Penguin, 1968, i *A history of the cost of living*, Harmondsworth, Penguin, 1969; A. J. Taylor, ed., *The standard of living in Britain in the industrial revolution*, Londres, Methuen, 1975; N. F. R. Crafts, «National income estimates and the British standard of living debate. A reappraisal of 1801-1831», a *Explorations in Economic History*, 17 (1980), pàg. 176-188; Peter H. Lindert i Jeffrey G. Williamson, «English workers' living standards during the industrial revolution: A new look», a *Economic History Review*, 36 (1983), núm. 1; J. G. Williamson, *Did British capitalism breed inequality?*, Londres, Allen and Unwin, 1985; Peter H. Lindert, «English population, wages and prices: 1541-1913», a R. I. Rotberg i T. K. Rabb, ed., *Population and economy, Population and history from the traditional to the modern world*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986; Charles H. Feinstein, «Pessimism perpetuated: real wages and the standard of living in Britain during and after the industrial revolution», a *Journal of Economic History*, 58 (1998). 3, pàg. 625-658 (citació de pàg. 652). <<

[229] John Komlos, «Shrinking in a growing economy? The mistery of physical stature during the industrial revolution», a *Journal of Economic History*, 58 (1998), 3, pàg. 779-802; Roderick Floud, Kenneth Wachter i Annabel Gregory, *Height, health and history. Nutritional status in the United Kingdom*, 1750-1980, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; Roderick Floud et al., *The changing body. Health, nutrition, and human development in the western world since 1700,* Cambridge, Cambridge University Press, 2011. <<

[230] Sobre les propostes de salari mínim: E. P. Thompson, *La formación de la clase obrera*…, I, pàg. 212-213 i 229-232. <<

[231] Marx, *El capital*, capítol VIII, secció 3; Walter Benjamin, *Paris, capital du* XIX*e siècle. Le livre des passages*, París, Editions du Cerf, 1989, pàg. 45. <<

[232] Judy L. Klein, *Statistical visions in time. A history of time series analysis, 1662-1938*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Ian Hacking, *The taming of chance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; Edward Fullbrook, «This intellectual cult threatening us all», a *Real-world Economics Review Blog*, 6 de novembre de 2017. <<

[234] Adolphe Blanqui, *Histoire de l’économie politique en Europe*, Brussel·les, Société Typographique Belge, 1843, pàg. 167; W. W. Rostow, *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960. Les xifres de ràpid creixement proposades per Rostow van ser criticades en un debat de llarga durada: N. F. R. Crafts, «British economic growth, 1700-1831: a review of the evidence», a *Economic History Review*, XXVI, núm. 2 (maig 1983), pàg. 177-199, i *British economic growth during the industrial revolution*, Oxford, Clarendon Press, 1985; C. Knick Harley, «British industrialization before 1841: evidence of slower growth during the industrial revolution», a *Journal of Economic History*, XLII, núm. 2 (juny 1982), pàg. 267-289; N. F. R. Crafts i C. K. Harley, «Output growth and the British industrial revolution: a restatement of the Crafts-Harley view», a *Economic History Review*, XLV (1992), núm. 4, pàg. 703-730; David Greasley i Les Oxley, «Rehabilitation sustained: the industrial revolution as a macroeconomic epoch», a *Economic History Review*, XLVII (1994), núm. 4, pàg. 760-768, etc. <<

[235] Elinor Ostrom, *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990. <<

[236] C. P. Chandrasekhar, «The indiscret aggression of the bourgeoisie», a *IDEAS*, 3 de juliol de 2018. <<

[237] Una gràfica sobre l’afiliació als sindicats comparada amb la part de l’ingrés total que han aconseguit el 10 per cent dels més rics als Estats Units entre 1917 i 2014 mostra que mentre als anys seixanta, amb els sindicats amb una afiliació màxima de més del 30 per cent, la part dels ingressos dels més rics era d’un 30 per cent, el 2013, quan la sindicació havia caigut a l’11,1 per cent, els ingressos dels més rics eren del 47,2 per cent (Real-world Economics Review Blog, 4 de febrer de 2018). Josh Bivens et al., «How today unions help working people», a *Economic Policy Institute*, 24 d’agost de 2017; David Schuktz, «With unemployment so low why are wages stagnant?», a *Counterpunch*, 8 de maig de 2018. Susan Dynarski, «Fresh proof that strong unions help reduce income inequality», a *The New York Times*, 6 de juliol de 2018; Mary Bottari, «Behind Janus: Documents reveal decade long plot to kill public-sector unions», a *In these times*, març de 2018. <<

[238] David Ruccio, «Their beautiful recovery. Unenployment and wages», a *Real-world Economics Review Blog*, 9 de maig de 2018: Pete Dolack. «Hiding the real number of unemployed» a *Counterpunch*, 8 de juny de 2018. Lauren Bauer i Diane Whitmore Schansenbach, «Childrens exposure to food insecurity is still worse than it was before the Great Recessions», a *Brookings*, 29 de juny de 2018; Paul Buchheit, «More evidence that half of Americans are in or near poverty», a *Truthout*, 2 de juliol de 2018; Jared Bernstein, «Why real wages srill aren’t rising?», a *The New York Times*, 18 de juliol de 2018. <<

[239] Peter Bakvis, «The World Bank’s troubling vision for the future of work», a *Truthout*, 12 d’abril de 2018. <<

[240] He utilitzat en aquestes línies una sèrie de treballs recents de David Ruccio, professor d'economia de la University of Notre Dame, apareguts al *Real-world Economics Review Blog*, com «Lines» (4 de desembre de 2017), «Whose recovery» (7 de desembre), «How low can it go?» (8 de desembre). A més de Jay Shambaugh i Ryan Nunn, «Why wages aren't growing in America?», a *Brookings*, 14 de novembre de 2017; Nitin Nohria, «The lines that divide America», a *The Atlantic*, 2 de desembre de 2017, i Liz Alderman, «Europe's thirst for cheap labor fuels a boom in disposable workers», a *The New York Times*, 11 de desembre de 2017. Editorial, «Farmworkers are treated unfairly in California», a *Los Angeles Times*, 25 de maig de 2016; Ariel Ron i Dael Norwood, «America cannot bear to bring back indentured servitude», a *The Atlantic*, 28 de març de 2018; Fabiana Frayssinet, «Child slavery refuses to disappear in Latin America», a Inter Press Service, 14 de maig de 2018.
Sobre la *gig economy*: Chris Hedges, «The gig economy is the new term for serfdom», a *Alternet*, 25 de març de 2018; Ginia Bellafante, «A driver's suicide reveals the dark side of the gig economy», a *The New York Times*, 6 de febrer 2018; Editorial, «The gig economy's false promise», a *The New York Times*, 10 abril 2017; Jenny L. Lieberman, «What's really new about the gig economy?», a *Counterpunch*, 23 de juny de 2017; Janine Berg i Valerio Di Stefano, «It's time to regulate the gig economy», a *OpenDemocracy*, 18 abril 2017; Jessica Bruder, «How the gig economy has created permanent lowwage nomads», a *Alternet*, 26 de setembre de 2017; Robert Maxim i Mark Muro. «Rethinking worker benefits for an economy in flux», *Brookings*, 30 de març de 2018; Dean Baker, «Killing the myth of the gig economy», a *Common Dreams*, 8 de juny de 2018; Kim Moody, «Where's the 'Gig economy'?», a *Jacobin*, 23 de juny de 2018; Marcela Escobari i Sandy Fernandez, «Measuring American gig workers is difficult, but essential», a *Brookings*, 19 de juliol de 2018. <<

[241] «The color of justice: racial and ethnic disparity in state prisons», a *The Sentencing Project*, 14 de juny de 2016; Inimai M. Cherniai i Natasha Xamhi, «The hidden bearers of mass incarceration: women», a *Brennan Center for Justice*, 17 de juliol de 2017; Heather Ann Thompson, «What's hidden behind the walls of US prisons», a *The Conversation*, 14 de juny de 2017; Sophie Tesfaye, «A return to debtors' prisons: Jeff Sessions' war on the poor», a *Salon*, 31 de desembre de 2017; Mark Karlin, «Jailing the poor for fines and bail is a government-operated loan shark operation», a *Truthout*, 4 de febrer de 2018; Jean Trounstine, «Fighting the fees that force prisoners to pay for their incarceration», a *Truthout*, 6 de maig de 2018. <<

[242] Jan Hoffman, «Sex and drugs decline among teens, but depressions and suicidal thoughts grow», a *The New York Times*, 14 de juny de 2018. Sobre els estímuls positius: Lara Gómez Ruiz, «El libro que Bill Gates regalará a todos los que se gradúen este año en EE.UU.» a *La Vanguardia*, 15 de juliol de 2018. <<

[243] Homi Kharas et al., «The start of a new poverty narrative», a *Brookings*, 19 de juny de 2018; la xifra de pobres és la del «World poverty clock». <<

[244] Coordinadora Europea de la Vía Campesina, «Liberen a los campesinos de los tratados de libre comercio», a *La Vía Campesina*, 17 d’abril de 2018. <<

[245] Les dues fonts essencials que he usat per descriure la situació actual del *landgrab* han estat: GRAIN, *The global farmland grab in 2016: How big, how bad?*, 14 de juny de 2016, i Pablo F. Luna, «Le landgrabbing, une contre-reforme agrairé?», a *Belin*, 2016/4, núm. 54, pàg. 157-182. A Amèrica Llatina el problema es complica amb les lluites dels camperols indígenes per recuperar les seves terres: Renata Bessi et al., «Communal lands theater of operations for the counterinsurgency», a *Truthout*, 11 d'agost de 1014; Jonathan Watts, «Battle for the mother land: indigenous peoples of Colombia fighting for their lands», a *The Guardian*, 29 d'octubre de 2017; Iciar Gutiérrez, «Mientras sigan asesinando a líderes negros e indígenas no podemos hablar de paz en Colombia», a *eldiario.es*, 23 de novembre de 2017; «Comunicado de ECVC ante la represión de campesinos colombianos», a *La Vía Campesina*, 13 d'octubre de 2017. Un noticiari actualitzat de l'evolució del *landgrabbing* es pot trobar a la web farmlandgrabbing.org. <<

[246] Nina Lakham, «Una investigación culpa las élites hondureñas de los asesinatos de activistas», a *eldiario.es/The Guardian*, 1 de febrer de 2017; Amy Goodman i Juan González, «Shocking new investigation links Berta Caceres's assassination to executives at Honduran dam company», a *Truthout*, 1 de novembre de 2017; Gabriela Sánchez, «El riesgo de ser activista en Honduras es aún mayor que cuando Berta Cáceres fue asesinada», *eldiario.es*, 1 de març de 2018; «Berta Caceres: Honduras executive held over dam activist's murder», BBC news, 3 de març de 2018. Sandra Cuffe. «U.S. trained special forces joined police crackdown on dam protesters in Honduras», a *Truthout*, 17 de maig de 2018; Heater Gies, «Battle for water rights heats up in El Salvador», a *Truthout*, 5 d'agost de 2018. <<

[247] Rob Evans, «Empresas de vigilancia espiaron a activistas por encargo de multinacionales», a *eldiario.es*, 12 de desembre de 2017: Jake Johnson, «Leaked documents expose how corporations use spies to subvert people's movements worldwide», a *Common Dreams*, 12 de desembre de 2017; Mikaela Weisse i Ruth Nogueron, «Indigenous communities fend off invaders in the Peruvian Amazon», a *World Resources Institute*, 7 de setembre de 2017; «La ONU denuncia el asesinato este año de 105 activistas colombianos», a *El País*, 22 de desembre de 2017, pàg. 4; Carole Excell i Alejandra Rodríguez, «4 enviromental activists are murdered every week», a *World Resources Institute*, 26 de febrer de 2018; «La Vía Campesina Internacional condena asesinato de militantes del MST y demanda justicia», 2 de febrer de 2017; Javier Ciurlizza, «Temistocles Machado adds to the long list of human rights defenders murdered in Colombia», a *Open Democracy*, 6 de març de 2018; Marcela Osorio Granados, «Colombia: ¿Qué hay detrás de los asesinatos de líderes sociales en el país?», a *SinPermiso*, 7 de juliol de 2018; Jeff Abbott, «The assassinations of indigineous leaders in Guatemala trigger fear as political cycle begins», a *Truthout*, 22 de juliol de 2018. <<

[248] David Leonhardt, «A time for big economic ideas», a *The New York Times*, 22 d’abril de 2018. **<<**

[10] A banda d’un conflicte menor entre Suècia, sostinguda per França, i Prússia a causa de Pomerània, que va acabar sense guanys per a ningú. <<

[11] El pes polític de la companyia era considerable; el 1767 Horace Walpole sostenia que un terç dels membres de la Cambra dels Comuns estaven implicats en els seus negocis. <<

[18] Aquests homes van complementar el seu enriquiment amb influència política. Tenien prou accions de la Companyia de les Índies per votar al consell, ocupar càrrecs directius i col·locar els parents com a funcionaris. I, naturalment, compraven terres. Després de la guerra dels Set Anys es van començar a ennoblir: tenien finques senyorials amb palaus on es podien trobar obres dels grans mestres de la pintura. No es tractava d’una afició a l’art, sinó d’un signe de distinció social. Quan Robert Clive va tornar de Bengala amb una fortuna enorme guanyada per la violència i la corrupció, es va apressar a construir-se una mansió digna de les seves ambicions i es va gastar milers de lliures per adornar-la amb obres dels vells mestres de la pintura. <<

[21] Clare va publicar el seu primer llibre de versos el 1820. Els seus veïns no li van perdonar que se'n volgués distingir i el van acusar d'amic de gitanos i caçadors furtius. Els trenta anys finals de la seva vida els va passar tancat en manicomis, sense que es publiqués el seu gran poema, *The parish*, escrit el 1823. **<<**

[25] Segons Jan De Vries, a l'Europa dels segles XVI al XVIII hi va haver una «revolució industriosa» que es va manifestar en una intensificació del treball destinat al mercat, que va tendir a incloure-hi la totalitat de la família, amb l'augment de la participació de les dones i els nens. <<

[28] Una esplèndida denúncia de la hipocresia de la Il·lustració es trobarà a Gonzalo Pontón, *La lucha por la desigualdad: una historia del mundo occidental en el siglo XVIII*, Barcelona, Pasado & Presente, 2016. <<

[39] George Lefebvre descriu Alexandre com a «net d’una dona depravada, fill d’un boig, portava els gèrmens d’una inestabilitat mòrbida que les circumstàncies de la seva joventut i d’un casament prematur havien accentuat […]. Alexandre havia esdevingut un teixit de contradiccions: simple i refinat, tímid i tossut, agitat i indolent, devot i disbauxat». «Malgrat el seu encant», diu l’historiador rus Alexis Troubetzkoy, «Alexandre era inquiet, inconstant i sobretot reservat. Ningú no entenia la seva ment, ni ell mateix. Sovint deia una cosa i en feia una altra; sostenia punts de vista contradictoris amb la mateixa convicció». <<

[40] Membre d'una petita família feudal arruïnada de Coblença, Metternich va ser nomenat ministre d'Afers Exteriors d'Àustria el 1809, quan s'havia de negociar el casament de l'arxiduquessa Maria Lluïsa amb Napoleó. Organitzador del Congrés de Viena, el muntatge de festes i banquets li va costar una fortuna i li va deixar deutes amb els seus banquers jueus. Aquest home que dominava diversos idiomes, treballava molt i escrivia incansablement no passava de ser un conservador immobilista. El 1819, escrivint a la seva amant, la comtessa, després princesa, de Lieven, es definia com «una pedra de fita posada per aturar els que corren embogits», i al seu testament polític es presentava com un lluitador al qual havia tocat la tasca de fer front, «sol en el terreny moral i polític», a les conseqüències de la Revolució Francesa. La correspondència amb Dorothea de Lieven ens permet endinsar-nos en la humanitat de Metternich, afligit durant aquests anys per la mort de la seva esposa i de les seves filles, i enamorat de Dorothea, amb la qual només trencaria després del seu segon matrimoni, el 1824. <<

[41] La seva debilitat física, que el feia caminar coix, va allunyar Talleyrand de la carrera militar i el va orientar cap a l'Església, on va arribar a bisbe d'Autun a trenta-quatre anys d'edat. Es va sumar a les etapes inicials de la revolució, però va haver d'emigrar als Estats Units durant els anys del terror, d'on va tornar amb una gran fortuna. Es va casar aleshores amb Catherine Grand i va començar a treballar al costat de Napoleó com a ministre d'Afers Exteriors. <<

[49] Un dels primers problemes va ser el de decidir en quina llengua s’havien de fer les reunions i redactar els documents. Els grans acords del passat —Westfàlia, Nimega, Ryswick— s’havien fet en llatí. Després, el francès es va convertir en la llengua de la diplomàcia. Hi va haver qui demanava que cadascú parlés en la seva llengua, però que els documents es fessin en alemany, que «posseeix riquesa, energia i germanisme suficients per satisfer tothom» (*The Times*, 28 d’octubre de 1814). Finalment, les actes es van redactar en francès, però fent constar, a l’article 120, que l’ús d’aquesta llengua no significava un precedent de cara al futur. <<

[64] Eren: el comitè alemany, el del comerç d’esclaus, el suís, el de Toscana, el de Sardenya i Gènova, el del ducat de Bouillon, el dels rius internacionals i el de precedència diplomàtica, primer. I després: el comitè estadístic i el comitè de redacció de l’acta final. <<

[67] Del total, 50 són qüestions alemanyes, 14 sobre Polònia, 9 sobre Holanda, 11 sobre Suïssa, 20 sobre Itàlia i 3 sobre Portugal i el Brasil. <<

[68] En arribar a París de tornada de l’exili, durant els Cent Dies, Napoleó va trobar el text d’aquest tractat secret, oblidat pels homes de Lluís XVIII en la seva fugida, i el va enviar al tsar perquè s’adonés que britànics, francesos i austríacs conspiraven per evitar que controlés l’Europa central. Alexandre, que necessitava els recursos dels anglesos per mantenir el seu exèrcit, en va saber treure com a profit que els anglesos li paguessin a més la meitat d’un préstec que els holandesos li havien fet. **<<**

[73] Després, un cop a Parma, Maria Lluïsa es va amistançar amb un cavaller de trenta-nou anys, el comte de Heipperg, al qual faltava un ull, que havia perdut d’un cop de sabre, però que conservava les capacitats necessàries per fer-li tres fills. Estava embarassada del tercer quan Napoleó va morir. Se’n va assabentar per la premsa i va organitzar uns funerals per al seu marit, prohibint, però, que es mencionés el seu nom, i es va casar amb Neipperg, que va morir el 1829 i va ser reemplaçat per un tercer marit, amb el qual es va casar en secret. El fill de Napoleó, el rei de Roma, l’aiglon, va viure al costat del seu avi, l’emperador d’Àustria, havent adoptat el títol de duc de Reichstadt, fins que va morir de tuberculosi el 1832, a vint-i-un anys d’edat, sense deixar descendència. <<

[76] Holanda havia viscut un procés revolucionari des del 1780, amb l'establiment de la República Batava (1787-1795), fins que Napoleó la va donar com a regne al seu germà Lluís el 1806. Descontent de la seva actuació pels problemes que originaven el manteniment del bloqueig i la demanda de tropes, el va destronar i Holanda va quedar incorporada a França entre el 1810 i el 1813. <<

[83] Barbara Juliane von Wietinghoff, nascuda a Riga el 1764, filla d’un ric cavaller teutònic, va ser dona de món i literata, amb un saló a París on acudien Buffon i D’Alembert. Es va casar a quinze anys amb el baró Krüdener, un diplomàtic al servei de Rússia, setze anys més gran que ella, i va començar molt aviat a mostrar tendències místiques i gust pel sobrenatural i per la màgia. Els anys li van accentuar encara més les tendències místiques, enfocades cap al poble rus, que, segons ella, era la raça sagrada i innocent, amb el tsar Alexandre com a elegit de Déu per vèncer el drac i regenerar el món. Li enviava cartes a la tsarina, i ella les va ensenyar al marit, que estava en aquells moments decebut en veure’s desplaçat del seu paper d’heroi alliberador d’Europa per Wellington i es va sentir afalagat per aquest paper com a redemptor del món. Anys després, la baronessa, vella i tronada, completament oblidada pel tsar —al qual només li havia interessat el paper d’arcàngel que se li destinava en aquesta comèdia—, anava pel món amb una jove suïssa a la qual hipnotitzava. Quan va morir, el 1824, es proposava fundar una colònia mística al sud de Rússia. <<

[87] El model que descrivia Marx en aquest text estava inspirat en el de l’agricultura britànica; tanmateix, a mesura que va anar coneixent millor el que havia passat a altres països va anar matisant l’abast d’aquest model. En la traducció francesa d’*El capital* aclaria que només havia volgut referir-se a l’Europa occidental, que havia seguit el model anglès, i en una carta que no va arribar a enviar, adreçada a finals del 1877 al director d’una revista russa, sostenia que l’única cosa que havia pretès al capítol 24 era «traçar el camí pel qual va sorgir l’ordre econòmic capitalista a l’Europa occidental de la sina del règim econòmic feudal». <<

[89] Segons Blum, hi va haver 23 decrets d’abolició, total o parcial, del feudalisme entre el 1789 i el 1820; s’aturen aleshores i no n’hi torna a haver fins a la revolució del 1830 (cinc en els anys 1831 i 1832); s’interrompen de nou fins al 1848 i en trobem tretze més entre el 1848 i el 1853. <<

[95] «Continuaron sin embargo las enagenaciones, incluyéndose en ellas no sólo las fincas de propios, sino terrenos comunes, baldíos, egidos, eras, pastos y aun montes; unas sin absoluta necesidad, otras con muy poca, otras con ella, pero sin formalidad alguna; quedándose en poder de los propios constituyentes del ayuntamiento sin subasta, algunas sin tasa y otras, hecha ésta por ellos mismos y habiéndoles dado un valor muy ínfimo». <<

[101] «No hi havia cap contradicció inherent entre el repartiment comunitari i la introducció d’una sèrie de millores que necessitaven una aportació substancial de treball, capital i coneixement». <<

[102] El 1777 un clergue alemany deia dels serfs de Letònia: «Aquests homes són més barats que els negres a les colònies d'Amèrica. Un criat es pot comprar per uns 30 o 50 rubles; un artesà, cuiner o teixidor, per una suma de fins a un centenar de rubles. El mateix preu es demana per tota una família; una criada rarament costa més de 10 rubles i els nens es compren a 4 rubles un. Els treballadors agrícoles i les seves famílies es venen o canvien per cavalls, gossos i fins i tot per pipes de tabac». <<

[114] Una afirmació inexacta, com ens mostra el cas d'Espanya, que va patir el 1812 una fam catastròfica: només a Madrid es calcula que hi va haver uns 20.000 morts per inanició. Un oficial francès descriu l'escena en què el cadàver d'un nen que acabava de morir va ser devorat immediatament pels seus companys. L'eufòria dels celebradors del capitalisme ha fet oblidar aquella altra imatge del conflicte que ens han transmès *Els desastres de la guerra* de Goya. <<

[124] De tornada del congrés de Verona, el 19 de gener de 1823, el tsar Alexandre va passar la nit a Romanchina, la residència del seu ministre de Marina i amic personal, el francès Traversay, i li va expressar la seva preocupació davant de les revolucions del sud d'Europa. Traversay diria a la seva filla: «Quina llàstima de veure el nostre sobirà ombrívol, absent i amargat; sembla trist i desenganyat». Poc després el tsar va sofrir una crisi personal. Va caure malalt, va abandonar la seva amant i es va aproximar de nou a la seva esposa. Alexandre tenia quarantaset anys, però se sentia vell i esgotat. La tsarina patia tuberculosi i necessitava anar a un clima més càlid que el de Sant Petersburg. Alexandre va triar Taganrog, un palau aïllat a Crimea, a la costa del mar d'Azov, un lloc entre terres empantanades on eren abundants els casos de malària. El tsar hi va arribar a finals de setembre del 1825, va caure malalt i va morir el 19 de novembre d'aquell mateix any, seguit poc després per la seva esposa. <<

[126] El duc i la seva esposa havien anat a l’òpera i, havent-se trobat ella cansada, Berry la va acompanyar perquè agafés la carrossa que l’havia de tornar al palau. El duc es volia quedar al teatre per trobar-se amb la seva amant, la ballarina Virginie Oreille. En el moment en què el duc es disposava a tornar al teatre, un home es va precipitar al seu damunt, passant pel mig dels dos ajudants i dels sentinelles que l’acompanyaven, i li va clavar un punyal. Es va instal·lar el ferit al teatre mateix, en el que va acabar essent una llarga agonia-espectacle de set hores de durada, a la qual va sumar-se el rei Lluís XVIII. Cap a les sis, el mirall de la tabaquera del rei no s’entelà amb l’alè del duc: havia mort. En les seves memòries la comtessa de Boigne dirà: «Tal com era, la seva mort no significava una pèrdua, ni per al seu fill, ni per a la seva família, ni per al seu país». L’assassí era Louis Pierre Louvel, que havia seguit Napoleó a l’illa d’Elba i a Waterloo, i que el 1815 havia agafat una feina als estables reials. Encara que al judici va declarar que actuava sol, es van detenir 1.200 persones abans de guillotinar Louvel el 8 de juny. <<

[131] Entre les quals destacava Dorothea von Benckendorff, comtessa i després princesa de Lieven, esposa de l'ambaixador de l'imperi rus a Londres, que va ser amant de Metternich i que esdevindria uns quants anys més tard la companya fidel de Guizot. Durant el congrés el seu saló era el punt on es reunien cada nit la major part dels ministres, amb Metternich al capdavant. <<

[133] El 9 d’agost, tres dies abans del seu suïcidi, hauria dit al rei que l’acusaven del mateix crim que havia comès el bisbe de Clogher, Percy Jocelyn, que havia estat descobert *in fraganti* amb un guarda dels granaders en una taverna de Westminster. <<

[137] Els que més podien aproximar-se a la imatge de la conspiració mundial eren els carbonaris. Filippo Buonarroti havia procurat organitzar-los en tres cercles: la majoria dels militants quedaven en el més baix, l'església, que era l'únic l'existència del qual arribarien a conèixer, amb un programa que no anava més enllà de la demanda de sufragi universal i la creació d'algunes institucions representatives. El programa del segon cercle, *el sínode*, era democràtic i republicà. I quedava encara el més elevat i més secret, *l'areòpag*, que tenia la pretensió d'assegurar una direcció comuna als moviments europeus; només els membres d'aquest cercle coneixien el credo secret, que recollia les idees del comunisme de Babeuf. Però la carboneria ha actuat en els diferents països sense una direcció centralitzada i ha estat incapaç d'unificar els esforços en el camp revolucionari. A cada país apareixia amb uns continguts diferents, que responien als condicionaments polítics i socials del seu entorn. I ni tan sols a escala d'un mateix país es pot dir que fossin una força unificada; del carbonarisme francès se n'ha pogut dir que era «la convergència» temporal de diverses tendències polítiques. <<

[144] Polignac era fill d’una favorita de Maria Antonieta que va treure profit de la reina i la va abandonar en els temps difícils. <<

[149] Lluís Felip d’Orleans era descendent directe de Lluís XIV i fill d’un altre Lluís Felip, conegut com a Louis-Philippe Égalité durant la revolució. <<

[150] Entre els 211 morts i els 1.327 ferits per la seva participació en la revolució que posteriorment van ser objecte de compensacions, el nombre dels obrers no especialitzats i els servents és molt menor que el dels treballadors d'ofici i els menestrals (per exemple, 128 fusters). <<

[157] En un ambiciós treball de sociologia històrica, Charles Tilly va analitzar unes vuit mil mobilitzacions de masses que es van produir a Anglaterra entre el 1758 i el 1834, i va arribar a la conclusió que la violència de les reclamacions anava minvant amb el temps, a mesura que anava apareixent «una nacionalització» i «parlamentarització» de la presentació de queixes, que evolucionaven «de l’acció directa a la indirecta i a més llarg termini». **<<**

[159] Tal com es va fer en la brutal repressió aplicada als treballadors agrícoles de Tolpuddle, que havien organitzat un sindicat. Encara que no havien arribat a fer cap vaga ni cap intent d'intimidació, havien fet juraments en secret en constituir el sindicat, de manera que, valent-se d'una antiga llei contra la sedició, se'ls va condemnar el 18 de març de 1834 a set anys de deportació a Austràlia. En canvi, quan un mes després es va fer una gran manifestació de protesta per la condemna dels «màrtirs de Tolpuddle», el govern la va tolerar, perquè manifestar-se era lícit. <<

[161] Com li va escriure a la princesa Dorotea de Lieven: «En la composició del meu ministeri he tingut dos objectius essencials a la vista: el primer, mostrar que en aquests temps de democràcia i jacobinisme és possible trobar una autèntica capacitat en l'alta aristocràcia. No és que jo vulgui negar el mèrit, si el trobo, en la gent comuna, però, en casos d'un mèrit igual, admeto que triaré l'aristòcrata, perquè aquesta classe és una garantia per a la seguretat de l'estat i del tron». <<

[162] Els burgs podrits eren els districtes electorals quasi despoblats que conservaven el privilegi d’elegir un representant a la Cambra dels Comuns, cosa que permetia que els terratinents locals els controlessin: en aquests moments n’hi havia més de 140, en un total de 658 diputats, incloent-n’hi una cinquantena que tenien menys de cinquanta electors. Això contrastava amb el fet que ciutats industrials de la importància de Manchester, Birmingham i Leeds no tinguessin representació al parlament. **<<**

[164] Un parlamentarisme, però, mitigat per la corrupció: els diputats, que no cobraven sou, venien el seu vot cada vegada que hi havia oportunitat de fer-ho. <<

[167] L'intent de justificar-ho amb un suposat matrimoni secret amb un noble napolità —un candidat que li va cercar Madame Du Cayla, la vella amant de Lluís XVIII— va resultar poc convincent. <<

[173] François Guizot (1787-1874), fill d’un protestant guillotinat per la revolució com a col·laborador dels girondins, va ser, a més de protagonista polític de la seva època, el gran teoritzador de la història de la revolució burgesa amb el seu estudi de la revolució anglesa del segle XVII i, sobretot, amb la gran síntesi que va ser la *Histoire génerale de la civilisation en Europe* (1828). <<

[177] Molts anys més tard, després de la Segona Guerra Mundial, dins de la batalla ideològica que el tema de la revolució burgesa va provocar en el marxisme britànic, Christopher Hill denunciava que a l’Anglaterra de la segona meitat del segle XVII, que de Guizot ençà s’havia caracteritzat com l’escenari de la primera gran revolució burgesa, n’hi havia hagut en realitat dues, de revolucions: la burgesa, que havia donat el triomf polític als propietaris i als grans comerciants, i una altra, que no va triomfar, que podia «haver establert la propietat comunal i una democràcia molt més àmplia en les institucions polítiques i jurídiques». <<

[182] «De 1700 a 1708», diu Rediker, «uns 500.000 van morir en el camí que els duia a la costa, 400.000 a bord dels vaixells i més o menys un quart de milió després d'haver arribat al seu destí». <<

[184] Com que els treballadors locals exigien sous elevats, els plantadors van recórrer a portar-ne de fora altres que acceptaven les miserables condicions que els garantien els seus beneficis. De 1860 a 1947 uns tres milions de treballadors van ser transportats d’altres parts de l’Índia a les plantacions d’Assam, i el cultiu del te va ser finalment realitzat per treballadors sotmesos a condicions quasi servils o per culis. Una llei de 1865 del govern de Bengala permetia als plantadors arrestar els treballadors que abandonessin la plantació i sotmetre’ls a durs càstigs. <<

[192] Un informe presentat a l’ONU el 2017 calculava que seguien existint al món 40,3 milions d’esclaus: 24,9 milions realitzant treballs forçats i 15,4 milions en matrimonis forçats. <<

[193] Com Gonzalo O'Farrill, ministre de Josep I, i com una colla de generals que van tenir papers clau en la història d'aquests anys, com Eguía, Zayas (que va restablir l'absolutisme a Madrid el 1814), Quesada (que va ser l'executor de Mariana Pineda i de Torrijos), Zarco del Valle, etc. <<

[195] Els culis, dels quals hem parlat en referir-nos al cultiu del te a l’Índia, eren treballadors contractats als quals s’havia avançat el preu del viatge, però el més habitual era que amb prou feines percebessin un sou. Com que no eren esclaus, els governs no podien perseguir-ne legalment el comerç —l’anomenat «comerç de porcs»— que s’efectuava en condicions similars al dels esclaus. Una comissió xinesa enviada a Cuba el 1873 va descobrir que vuit de cada deu culis entrevistats declaraven haver estat enganyats o segrestats, i que, un cop arribats a Cuba, havien estat venuts com si fossin esclaus. <<

[199] Tot plegat tenia poc a veure amb l’humanitarisme. Wilmot volia que els treballadors del nord que es desplacessin a aquests territoris poguessin optar a salaris normals, sense la competència dels esclaus. D’altra banda, a Califòrnia es va produir un autèntic genocidi, patrocinat pel govern: del 1846 al 1873 la població indígena del nou estat va passar de 150.000 a 30.000. <<

[203] Recomanada pels il·lustrats com un remei infal·lible contra la fam. Adam Smith en propugnava el cultiu a *La riquesa de les nacions* amb l'argument que «mantindria una quantitat més gran de gent i que si els treballadors eren alimentats amb patates generarien un benefici més gran», del qual també traurien profit els propietaris. «La població augmentaria i les rendes creixerien molt pel damunt dels nivells actuals». <<

[205] «Cap altre grup de treballadors», escriu Hartwell en la seva introducció a un estudi de Bythell, «ha rebut més simpatia i menys atenció erudita que els teixidors a mà de la indústria del cotó del Lancashire». En la literatura sobre la revolució industrial hi figuren com poca cosa més que víctimes col·laterals del progrés. <<

[206] Marx ho interpretava com l’inici d’un moviment revolucionari avançat: «La rebel·lió de Silèsia comença on la dels treballadors francesos i anglesos acabava, amb un reconeixement de la naturalesa del proletariat. Aquesta superioritat marca tot l’episodi. No solament es van destruir les màquines, aquestes competidores dels treballadors, sinó també els llibres de comptes, els títols de propietat, i mentre tots els altres moviments dirigien els seus atacs en primer lloc a l’enemic visible, és a dir, als industrials, els treballadors de Silèsia es van alçar també contra l’enemic ocult, els banquers». Això ho escrivia abans que la seva experiència a l’Alemanya del 1848 el desenganyés del seu potencial revolucionari. <<

[211] Els combatents més brutals en la defensa de l’ordre establert van ser els membres de la «guàrdia mòbil» que la revolució havia creat al febrer, integrada per aturats i per membres de les capes populars, que rebien un sou del govern. En canvi, una anàlisi de la condició dels presos mostra que la majoria eren treballadors especialitzats d’oficis artesans (construcció, metall, sastres, sabaters…). <<

[215] Un dels problemes fonamentals que havien de discutir era el de l’estructura i composició de l’Estat alemany que s’havia de formar. Àustria, que havia superat la crisi revolucionària, volia integrar-s’hi amb tots els seus territoris no germànics, la qual cosa volia dir que aquesta «gran Alemanya» seria només una confederació (els txecs, com ja hem dit, van refusar la crida del preparlament i van convocar el seu propi congrés paneslau). La majoria dels diputats volien un estat estrictament alemany, encapçalat per Prússia: una «petita Alemanya», que potser més endavant podria federar-se amb l’imperi austríac, i aquesta va ser la proposta aprovada inicialment. <<

[219] De la validesa del treball realitzat en l’anàlisi del capitalisme, en dona una bona idea la vigència que conserva avui, als cent cinquanta anys de la publicació, quan segueix sent reivindicat com una eina per a l’estudi de la realitat present. <<

[222] La tesi d’Allen, que sosté que els avenços tecnològics que van transformar el filat només podien desenvolupar-se a la Gran Bretanya, davant de la necessitat de fer front a uns salaris elevats que haurien fet poc competitius els seus productes, ha estat criticada per Jane Humphries, que va estudiar el paper del treball dels nens en la industrialització i sosté que algunes de les innovacions tecnològiques del filat a les fàbriques estaven principalment destinades a facilitar l’ús del treball de les dones i dels nens, que eren pagats molt menys que els homes adults. <<

[223] Una de les principals funcions per a les quals es feien servir els nens era perquè nuessin els fils de les bobines de filat, que sovint es trencaven. <<

[233] La valoració del pas a l’agricultura com un progrés fa temps que és discutida. Un exemple recent el tenim en el llibre de James C. Scott *Against the grain*, New Haven, Yale University Press, 2017. <<